

DE PEDRO MARTÍNEZ A SABADELL: L'EMIGRACIÓ UNA REALITAT NO
EXCLUSIVAMENT ECONÒMICA. 1920-1975

Tesi Doctoral presentada per ANGELINA PUIG i VALLS

Dirigida per JOSEP FONTANA i LÀZARO

UNIVERSITAT AUTÒNOMA DE BARCELONA

Setembre 1990

Edició a càrrec de: Centre d'Estudis sobre les Èpoques Franquista i Democràtica - Universitat Autònoma de Barcelona (CEFID-UAB), 2017.

Nota d'aclariment: tot i que, en la preparació d'aquesta versió digital, s'ha respectat al màxim el format original de la tesi, s'ha optat per incrementar-hi els interlineats per facilitar-ne la lectura. Això té com a conseqüència que la paginació no coincideixi amb la de la versió en paper dipositada a la UAB.

ISBN: 978-84-697-2331-9

Aquesta obra està subjecta a una llicència de
Reconeixement-NoComercial-SenseObraDerivada 3.0 No adaptada
De
Creative Commons

Aquesta obra es pot descarregar d'aquí:

<https://ddd.uab.cat/record/174485>

ÍNDEX

NOVA INTRODUCCIÓ 12

INTRODUCCIÓ 18

1. Metodologia 20

1.1 Estructura 33

1.2 Aportacions de les fonts orals 50

Notes 54

CAPÍTOL 1 MEMÒRIA DEL QUOTIDIÀ: POBRESA I TREBALL.

**Pedro Martínez (Granada), principis de
segle-1931. 58**

1. INICI 60

1.1 Pedro Martínez 64

1.2 Situació econòmica i social del camp andalús
de principi de segle 67

1.2.1 Cereals i bestiar 68

1.2.2 L'espart 70

1.3 Estructura econòmica i social de Pedro Martínez 71

1.4 La imatge dels rics 75

2. CONDICIONS I FORMES DE VIDA 78

2.1 Relacions de reproducció i els habitatges 79

2.2 L'escolaritat de nenes i nens 82

2.3 Festes i diversions 86

2.4 El festeig 88

2.5 Els sobrenoms 88

Notes 91

CAPÍTOL 2 MEMÒRIA POLÍTICA. PEDRO MARTÍNEZ 1931-1936 97

- 1. DE L'ABRIL DE 1931 AL NOVEMBRE DE 1933 99
- 2. DEL NOVEMBRE DE 1933 AL JULIOL DE 1936 106

Notes 126

CAPÍTOL 3 MEMÒRIA DE LA GUERRA (1936-1939). 132

- 1. LES ELECCIONS DEL FEBRER DE 1936 134
 - 1.1 El sentit simbòlic del fet religiós 135
- 2. CAUSES DE LA GUERRA CIVIL 136
- 3. L'ALÇAMENT MILITAR DEL 18 DE JULIOL 140
 - 3.1 L'assalt a la caserna de la Guàrdia civil 142
 - 3.2 Defensa de Guadix i Pedro Martínez 145
- 4. LES MORTS DELS PRIMERS MOMENTS 146
- 5. ELS HOMES DE PEDRO MARTÍNEZ AL FRONT 147
- 6. LA VIDA A LA RERAGUARDA. PARTITS I SINDICATS 150
 - 6.1 Origen i formació de la col·lectivitat 152
 - 6.2 L'estructura socioeconòmica de Pedro Martínez. Repartiment de terra o col·lectivitat? 154
- 7. MEMÒRIA I AVALUACIÓ DE LES EXPERIÈNCIES REVOLUCIONÀRIES 156
 - 7.1 Funcionament i fisonomia del col·lectiu de Pedro Martínez 157
- 8. LA VIDA A LA RERAGUARDA. PARTITS I SINDICATS 172
 - 8.1 Les dones i la política a Pedro Martínez 182

9. EPÍLEG 195

Notes 199

CAPÍTOL 4 MEMÒRIA DE RECLUSIÓ 1939-1950 (presons, camps de concentració, batallons de càstig i servei militar...). 212

1. FINAL DE LA GUERRA CIVIL. LA REPRESSIÓ FRANQUISTA 214
2. DONES DE PEDRO MARTINEZ A LES PRESONS FRANQUISTES. UNA PENA RESERVADA A LES DONES 215
3. HOMES DE PEDRO MARTÍNEZ A CAMPS DE CONCENTRACIÓ I BATALLONS DE CÀSTIG 236
- 3.1 Resultat de la violència 246
4. CAUSES DE L'EMIGRACIÓ DELS ANYS CINQUANTA. UNA PRIMERA REFLEXIÓ 248

Notes 251

CAPÍTOL 5 MEMÒRIA DELS ANYS DE LA FAM 1939-1950. 255

1. HISTÒRIA VIVA: LES FONTS ORALS 257
2. EL RETORN DELS PROPIETARIS 258
- 2.1 Fam i repressió 258
- 2.2 Qui forma la població activa o el treball de les dones 265
- 2.3 Sobremortalitat, desnutrició i malalties 273
- 2.4 Escassetat però sense fam 278

2.5	Una sortida per viure: l'estraperlo	281
3.	EL RETORN A PEDRO MARTÍNEZ	287
3.1	L'Antonia: de la presó (1943)	288
3.2	En Manolo: del servei militar (1943). La vida d'un pastor	291
3.3	En Sebastián: del servei militar (1944). La vida d'un segador i un muler	297
3.4	En Joaquín: del batalló de càstig (1945)	302
4.	ELS SOUS A PEDRO MARTÍNEZ	304
5.	CAUSES DE L'EMIGRACIÓ DELS ANYS CINQUANTA UNA SEGONA REFLEXIÓ	305
Notes		309

CAPÍTOL 6 ELS ANYS 50' A PEDRO MARTÍNEZ 314

1.	ELS ANYS 50 A PEDRO MARTÍNEZ	315
1.1	La família, l'única assistència possible: el cas de la sanitat	318
2.	TRENCAMENT I CONTINUITAT CULTURAL	322
2.1	Matrimonis legals	324
2.2	La cultura andalusa, una cultura popular: romanços i cançons	330
2.3	La religió i l'anticlericalisme	334
3.	LA PARCEL·LACIÓ DE LA FINCA DE LA CALDERA. 1950	340
4.	LA CASA I EL CARRER. ESPAI PRIVAT / ESPAI PÚBLIC?	344

Notes 356

CAPÍTOL 7 MEMÒRIA D'IMMIGRACIÓ. A partir de 1950. 367

1. CONTEX TEÒRIC DE LES MIGRACIONS 369
2. LES MIGRACIONS INTERIORS A ESPANYA 372
3. QUANTIFICACIÓ, DIRECCIÓ I TEMPORALITZACIÓ DE LES MIGRACIONS 376
4. L'EMIGRACIÓ DELS MONTES DE GRANADA 381
 - 4.1 Tipus demogràfics 381
 - 4.2 Cronologia migratòria dels testimonis de Pedro Martínez 384
5. CAUSES DE L'EMIGRACIÓ 386
6. CAUSES MÉS SUBJECTIVES DE L'EMIGRACIÓ QUE PROPORCIONEN LES FONTS ORALS 391
 - 6.1 En Juan Ramón i l'Ángeles 394
 - 6.2 En Joaquín 396
 - 6.3 L'Antonia 399
 - 6.4 La Rosa 400
 - 6.5 La Carmen 401
7. L'EMIGRACIÓ EN CADENA A PARTIR DE 1960 403
 - 7.1 En Sebastián i la María Jesús 413
 - 7.2 La Manuela 415
 - 7.3 La Encarnación 417
 - 7.4 La Luisa "la Tomilleja" 417
 - 7.5 En Manolo 418
 - 7.6 En Manolo Fernández 418
 - 7.7 La Josefa 419
 - 7.8 L'Ascensión 420

8. RESUM I CONCLUSIONS 420

Notes 430

**CAPÍTOL 8 LA VIDA A CATALUNYA: NAIXEMENT DEL BARRI
DE TORRE-ROMEU (SABADELL). 439**

**1. SABADELL, UNA CIUTAT INDUSTRIAL: CANVIS I
PERSISTÈNCIES 441**

2. SABADELL SEGONA MEITAT DEL SEGLE XX 448

2.1 "El Suburbio del río Ripoll" (1950): la gent i
el terreny 450

2.2 Primeres i tímides mesures urbanístiques
municipals 454

2.3 El treball de la gent els primers anys de la
immigració 457

3. TORRE-ROMEU: NAIXEMENT D'UN BARRI (1955) 460

3.1 La gent del barri 460

3.2 Disposicions legals 461

3.3 Coves i barraques: memòria i oblit 463

3.4 La parcel·lació i venda de la terra 466

Notes 473

CAPÍTOL 9 LA VIDA A TORRE-ROMEU (1955-1965). 490

1. LA VIDA A TORRE-ROMEU 491

1.1 Quina classe de barri? Carrers i estades 491

1.2 La feina dels homes, les dones i els nens i
nenes del barri 499

1.2.1	Les economies no oficials	499
1.2.2	L'economia formal	504
1.2.3	El treball dels nens i les nenes	509
1.2.4	Els salaris	510
1.3	Relacions socials: la família i el veïnatge	511
1.3.1	Algun moment d'oci	515
1.3.2	Cultura obrera i de barri?	516
1.4	La militància política	526
1.4.1	L'Antonia i en Manolo	530

2. INTEGRACIÓ A CATALUNYA: EL FET NACIONAL 536

2.1	Un vell debat	536
2.2	El barri de Torre-romeu: una cultura catalana, andalusa, espanyola?	542
2.3	Descobriments de la identitat andalusa	560
2.4	Sabadellencs de Pedro Martínez o catalans de Granada	564

Notes 567

CAPÍTOL 10 CONCLUSIONS 585

1. CONCLUSIONS 586

Notes 605

FONTS I BIBLIOGRAFIA 609

ANNEXOS 651

Annex 1. Plànol de Pedro Martínez 651

Annex 2. Lletres d'Antonia Valle	652
Annex 3. Fulletó Obres església Pedro Martínez	654
Annex 4. Dinàmica demogràfica Montes 1950-60	656
Annex 5. Dinàmica demogràfica Montes 1960-70	657
Annex 6. Compromís d'urbanització	658
Annex 7. Plànol parcel·lació Torre-romeu	659
Annex 8. Plànol parcel·la	660

NOVA INTRODUCCIÓ

Aquesta tesi doctoral, dirigida pel professor Josep Fontana i Lázaro, va ser llogida el febrer de 1991 i obtingué la qualificació d'Apte Cum Laude. El tribunal fou integrat pels doctors i doctores següents: Borja de Riquer Permanyer, Miguel Gómez Oliver, Maria Carme Garcia Nieto, Cristina Borderías Mondéjar i Amparo Moreno Sardà.

He comprovat que és ben cert que les obres, una vegada presentades, poden adquirir vida pròpia. Aquest n'és un cas. La tesi ha estat al servei d'aquelles persones estudioses interessades pel tema de les immigracions, mentre l'autora seguia un altre camí professional.

Ara, jubilada, atès que la temàtica de la investigació és de plena actualitat, vaig pensar crear un bloc per publicar i difondre, de manera resumida, la tesi per capítols, en entregues periòdiques.

Iniciat el projecte, vaig tenir coneixement que la tesi, tal com va ser publicada en el seu moment, segueix sent útil i de referència en el món acadèmic, tant per a l'alumnat i el professorat universitari, com per a les persones que investiguen aquesta temàtica. Això em satisfà molt.

Se'm va oferir llavors, aprofitant les noves tecnologies, l'oportunitat de publicar digitalment tot el treball en el Dipòsit Digital de Documents (DDD) de la Universitat Autònoma de Barcelona, amb accés a través del web del Centre d'Estudis sobre les Èpoques Franquista i Democràtica (CEFID-UAB). D'aquesta manera es facilitarà la feina a les persones interessades, que no hauran de consultar l'exemplar en paper dipositat a la Universitat.

Agraeixo molt especialment a la directora del CEFID, professora Carme Molinero, i al professor Pere Ysàs l'ajuda i els consells que m'han donat. El document original existia en un format informàtic completament obsolet que ha requerit

reconversions i treballs de muntatge; en aquesta qüestió estic en deute amb en Nil Bosch Navarro i en Ricard Martínez i Muntada per la seva contribució.

Tanmateix, voldria demanar als possibles lectors i lectores d'aquest treball que tinguin en compte que fa molts anys que va ser escrit.

Angelina Puig i Valls

Maig 2017

A la Gemma i en Roger

La Historia es la ciencia que se refiere a los hombres, a tantos hombres como sea posible, a todos los hombres del mundo en cuanto se unen entre sí en sociedad y trabajan.

(Antonio Gramsci)

Habría que hacer una pequeña corrección al teórico italiano, y decir que la Historia es la ciencia "que se refiere a los hombres y mujeres...".El proceso histórico es obra de todos; repetimos: hombres y mujeres.

(M.C.García-Nieto)

La historia cuando trasciende a la crónica, al romance y a la ideología -incluyendo versiones de izquierda- es principalmente el relato de quién domina, a quién y cómo.

(E.Forest E.Genovese)

D'ençà que vaig iniciar aquesta recerca han passat més de sis anys. En tot aquest temps he tingut la sort de rebre el reforç de moltes amigues i amics, per aquesta raó he decidit, conscient de la injustícia que faig, no citar-ne a cap. A totes i a tots el meu agraïment.

No obstant, dins d'aquestes pàgines hi ha feina que no és tota meva i que no puc menys que recordar:

La "tesina" i els cursos de doctorat van representar un parèntesi o un primer pas d'aquest treball, i els professors i el tribunal que vaig tenir, Paco Bonamusa, Pere Isàs, Borja de Riquer, Pere Gabriel, Josep Ma.Solé Sabaté, amb les seves lliçons, crítiques i suggeriments han contribuït al millorament d'aquesta Tesi Doctoral.

He de reconèixer la tasca de mestres que han realitzat les professores i amigues Ma.Carmen Garcia-Nieto i Amparo Moreno, llegint tots els papers que els he anat entregant a mesura que els he anat escrivint. També he tret molt profit i ànims de les converses mantingudes amb la Verena Stolke -que va llegir i criticar el primer esborrany del treball-.

La Montserrat Valls i en Manel Bardavio han fet les correccions del català.

En Josep Fontana, director de la "tesina" i d'aquesta Tesi Doctoral, dirigeix els meus treballs des del seu inici. És una sort evident, que reconec com a privilegi, haver pogut comptar amb el seu mestratge.

Sense la companyia d'en Josep Martínez, especialment en la fase de recollida de les fonts, és a dir, en la realització de les entrevistes que vam fer al llarg de més de dos anys, l'obra que presento tindria un caràcter diferent.

He deixat per l'últim la col·laboració més imprescindible que he tingut: la de les dones i els homes que van oferir els seus records per a la confecció d'aquesta història. Algunes d'aquestes persones ja no viuen; desitjo haver trencat la injusta previsió de què moririen sense deixar rastre escrit i perpetuar a través d'aquests fulls les ensenyances que ens proporcionen les seves experiències viscudes.

Agraeixo al Centre d'Història Contemporània de Catalunya, i

al seu director Sr. Josep Benet, l'ajut concedit que m'ha permès afrontar les últimes despeses de la recerca en menor penúria.

INTRODUCCIÓ

És, penso, summament important donar a conèixer els motius i els orígens d'una investigació i així vull iniciar aquesta presentació. Circumstàncies personals em posen en contacte amb dones i homes, que provinents d'Andalusia, viuen a Sabadell en els seus barris perifèrics. Barris habitats quasi exclusivament per famílies immigrants andaluses (i d'altres pobles d'Espanya).

Vaig fer, a més a més, un viatge a Pedro Martínez (Granada) poble d'origen de moltes d'aquestes famílies sabadellenques. Vaig arribar-hi un migdia d'un mes d'agost. Se sentia una gran calma quieta, callada, calorosa, blanca, brillant. Les cases eren blanques, tancades, pobres i es perfilaven sobre l'ample cel d'un blau pàl·lid intens.

Durant tot el viatge va anar desfilant a la meva vista els impressionants contrastos dels seus immensos camps que formaven ritmades onades de blat, o bé de terra sola, seca i esquerdada, esquitxats de tant en tant, cada vegada més de tant en tant, per petites alzines i matolls -"els chaparros", al voltant de petits i alts "cerros" poblats de tota classe d'herbes: farigola, romaní, ginesta, espart, de roques i diuen que també d'alguna cabra.

Observava l'extraordinària aspresa morfològica, els pronunciats barrancs sota altiplans i pujols, on avui s'hi han plantat ametllers: les "hoyas" de Granada, fruit d'èpoques geològiques molt allunyades.

Cap a Guadix, un ample, espès i verd riu de pollanques: la vega de Benalua. Paisatge geològic que em feia pensar que tot ell ha de tenir una història més llarga i suggerent !qui sap; que la que jo pretenia escriure.

M'enamoro del poble, d'aquest paisatge i m'interrogo sobre la seva gent que viu ara a Sabadell i, en definitiva, sobre la Catalunya de l'últim terç del segle XX. Per respondre aquests interrogants inicio el meu treball.

És, doncs, a partir del meu passat-present personal que passo a interrogar-me sobre el passat-present col·lectiu ¹.Em

pregunto, en el sentit que li dóna Pierre Vilar, quin paper juga, en la identitat d'aquesta gent, el sentiment de pertinença a la comunitat catalana?. I com el seu bagatge cultural -impregnat penso d'aquest paisatge que m'ha corprès- s'ha sumat a l'existent a Catalunya.

Des del punt de vista nacionalista català ja se sap que el fenomen de la immigració massiva ha estat vist, en alguns casos, amb preocupació pel perill que comportava de "descatalanització" del país . Però des del punt de vista dels homes i de les dones protagonistes de l'emigració , senten algun neguit nacionalista? com es va viure el procés d'assentament a Catalunya, en aquest cas a Sabadell?. Retrocedint en el temps, com es va viure el procés d'emigració?. Com, quan i per què es van decidir homes i dones a abandonar les seves terres natals?. Com, en definitiva, fou viscuda i percebuda l'experiència migratòria?.

No és un tema sense interès sinó ben al contrari es tracta del fenomen més important del segle XX: el transvasament de la gent del camp a la ciutat, i per Catalunya la incorporació de molts homes i dones d'altres pobles d'Espanya, especialment andalusos, al seu territori. I tanmateix, aquesta vessant de la percepció que la gent pot tenir de la seva experiència i de les seves vivències, que en definitiva és la que pot explicar els comportaments col·lectius i per tant l'esdevenir de la història, ha estat poc estudiada. Pierre Vilar confessa, en la introducció de l'últim volum de la recent Història de Catalunya dirigida per ell mateix, tenir-ne poca informació, i certament el tema està poc tractat en la mateixa obra.

A més a més, el fet migratori fa confluïr en la meitat del segle XX dues injustícies històriques: 1) la secular explotació soferta per la classe obrera del camp andalús, 2) la subordinació de Catalunya i per extensió de la cultura catalana, accentuada pel règim franquista.

Es situa, per tant, al vell mig d'un tema espinós -i altra vegada d'absoluta actualitat: els nacionalismes. L'andalús: poc assumit per les persones que emigraren de Pedro Martínez, i que despertà en alguna d'elles justament a Catalunya, anys després

del seu assentament. L'espanyolisme, que el franquisme vol imposar sobre la resta de pobles peninsulars, que sovint alguns andalusos accepten; que en contades ocasions ho fan els catalans, que al contrari el combaten; i per últim el catalanisme que, com he dit, en alguna de les seves corrents veu la immigració com un perill addicional a la desnacionalització de Catalunya imposada i incrementada pel franquisme.

Tot plegat: un còctel que podia haver resultat explosiu, que en alguns moments precisos ha estat a punt d'esclatar en intolerància i confrontació social. Tanmateix, opino, que la societat catalana, en el seu conjunt, ha demostrat ser una societat madura i tolerant imponent, al marge de petits conflictes puntuals, o d'algunes conductes particulars, unes relacions pacífiques i serenes en les que, en general, els orígens geogràfics dels seus habitants no són tinguts en compte².

1. METODOLOGIA

Parteixo de la base que les causes dels processos d'emigració, a part de les causes macroestructurals, -demogràfiques i econòmiques- s'han de buscar, també, dins del substrat cultural que la societat emigrant posseeix. Entenent la cultura com una categoria socio-històrica, que expressa el nivell de desenvolupament d'una comunitat com a subjecte històric, a través de l'establiment de la relació directa amb les condicions reals de l'existència de les dones i dels homes d'aquesta societat.

Conseqüentment, per estudiar la immigració a Catalunya he hagut de començar per conèixer la societat d'on provenen els immigrants i la història de la gent des de molt abans del moment en què sorgí la idea d'abandonar la terra natal, en aquest cas, Andalusia.

En aquesta recerca he resseguit la història d'un grup de

persones nascudes a Pedro Martínez (Montes Orientales de Granada) que van emigrar, a partir de 1950, cap a Catalunya essent l'última parada de l'emigració Sabadell. He utilitzat especialment fonts orals, és a dir, les històries de vida d'aquestes dones i d'aquests homes granadins.

Naturalment he estudiat, també la bibliografia existent dels molts temes que la recerca abraça. I en l'última part de la tesi: el naixement del barri de Torre-romeu, he utilitzat els documents de l'Arxiu d'Història Municipal de Sabadell, especialment els Padrons de 1950 i 1955, els Permisos d'Obres des de 1950 a 1959, i tota la legislació municipal d'aquests anys pel que fa a urbanisme.

Malgrat que les històries de vida constitueixen l'essència de la recerca i l'aportació més significativa de la tesi, no mitifico l'ús de les fonts orals. Penso ,que per tal de fabricar la mel, a manca de flors més usuals, tal com ja fa temps ens suggeria de forma tan poètica Lucien Febvre , hem de cercar totes les fonts al nostre abast ³. Per això, prescindir de la font oral per investigar temes de recent contemporaneïtat seria tan absurd com prescindir de qualsevol altre document ben informat per un període concret a estudiar.

Utilitzo, així, les fonts orals per pal·liar la mancança d'altres fonts , també perquè són les úniques que permeten tractar alhora les dues parts d'un procés de migració.

Els estudis sobre emigració, a partir de fonts més clàssiques, en els millors dels casos, analitzen no solament la societat d'acollida sinó també la societat d'origen dels immigrants, però, generalment són retrats o anàlisis de les dues situacions que solen donar-se com a causa i efecte una de l'altra sense cap més relació. En tot cas es prescindeix, normalment, del procés que es produeix per passar d'una situació a l'altra, d'un lloc a l'altre. Procés que no és lineal sinó sinuós: camí, sovint, d'anada i tornada, fins i tot quan el procés migratori és concebut, i és, irreversible.

Les fonts orals, aquests documents vius, són les úniques que permeten veure , analitzar i per tant comprendre el procés en tota la seva integritat, profunditat i complexitat i els seus

resultats possibles. Procés d'interacció entre les dues societats, que a més a més, sofreixen a partir del mateix procés profunds canvis i transformacions.

Uso, a més a més i per sobre de tot, les fonts orals perquè solament elles, permeten conèixer l'experiència de la gent, les seves vivències i la percepció que se'n té, que en definitiva és l'objecte d'estudi d'aquesta tesi ⁴.

A hores d'ara s'ha escrit molt sobre les fonts orals i la dita història oral ⁵ la qual cosa em dispensa de tractar el tema exhaustivament. Per tant, em limitaré a explicar allò que jo he fet i com ho he fet. Els problemes que he trobat, tant aquells més formals com els teòrics, de quina manera els he anat resolent i els resultats que penso he obtingut.

Tal vegada no sigui molt ortodox dir que la metodologia que una emprà no és una decisió presa a priori, abans de començar el treball, sinó que aquesta es va definint a mesura que avança la feina. De manera que no queda definida del tot fins que la recerca, sinó acabada, sí que està molt embastada. Però aquesta és la veritat. És un procés absolutament interactiu, dialèctic, on una pensa què ha de fer i en la mesura que ho va fent, va modificant les seves idees prèvies i les que neixen de nou van modificant, a la vegada, la manera de fer. Quan el treball finalitza és quan es medita i es pot reflexionar sobre el que s'ha fet, la manera en què s'ha fet i aleshores és quan s'està en condicions de parlar de la metodologia feta servir en la recerca ⁶.

L'ús de les fonts orals comporta tres parts diferenciades del procés, que alhora no poden estar totalment separades, ja què, també d'una manera dialèctica, es van influint i modificant: 1)l'exploració -o fase de construcció de les fonts:entrevistes, 2)la transcripció de les entrevistes, i 3)l'anàlisi i la síntesi que és el moment d'elaboració del treball.

Els problemes que es troben en la primera fase són de dues naturaleses, un de forma o tècnic, l'altre de fons o teòric. Els problemes tècnics s'aguditzen quan les condicions econòmiques no permeten usar bons materials (magnetòfon, cintes

enregistradores...⁷), però, fins i tot salvant aquesta qüestió, com que les entrevistes s'han de realitzar en el millor ambient possible per a la persona entrevistada, és a dir, en un lloc on es trobi tranquil·la, confortable i a gust, que és quasi sempre el seu propi domicili, fa que la persona que entrevista no pugui imposar les condicions de sonoritat desitjables. Sovint s'han de compartir els sorolls ambientals: una música a tot volum d'algun nét o néta de l'entrevistat, els sorolls dels automòbils del carrer si l'entrevista es realitza en un estiu calorós amb les finestres obertes, etc,etc.

El problema de fons es pot concretar en les següents preguntes: Quina classe d'entrevista, a qui, com fer-les, i quantes se n'han de fer? .

Existeix l'entrevista tipus enquesta que és el mètode més emprat correntment per la sociologia, i les entrevistes en profunditat, quasi sempre lliures, o en alguns casos temàtiques. Per aquesta recerca he utilitzat aquest últim mètode , és a dir, entrevistes de vida (que Niekhammer Lutz anomena "entrevistes de records").

Per portar-les a terme, en primer lloc, després d'aconseguir un clima de naturalitat i confiança, explicàvem ⁸ a les persones què preteníem d'elles, què era el que ens interessava i per què endegava aquella investigació. A partir d'algunes preguntes concretes i formals: nom, data, lloc de naixement, deixàvem que les persones anessin recordant la seva vida des de la infància.

L'experiència em demostra que mentre vas escoltant l'actitud de la persona que fa l'entrevista és molt important per aconseguir una informació de valor ⁹. No s'ha d'interrompre el relat per tal de no trencar el fil dels records i en canvi s'ha de saber fer la intervenció oportuna quan la persona queda massa temps callada, ja que segurament no reprendrà la conversa si no se l'estimula suaument. Però no s'han de confondre les aturades "buides" amb les de la recerca de la memòria, per no interrompre i desviar aquesta memòria. Dirigir sense imposar, partint de que no saps com aquesta persona va viure i percebre la pròpia vida, i com valora avui les seves vivències - experiències, i no obstant per poder fer les preguntes

oportunes, s'ha de conèixer bé el període o el tema que s'investiga. No s'han d'imposar els temes d'antuvi perquè poden desviar la memòria d'allò que justament és el que es vol esbrinar, o sigui, la percepció que les persones entrevistades tenen del període i dels fets que s'estudien, què és el que ha deixat més rastre en elles, etc.

Les fonts orals, a diferència dels documents escrits, permeten, si hi ha temps i diners, retornar a la font i preguntar en una segona fase qüestions que han quedat poc clares en la primera conversa, o realitzar preguntes que van sorgint en la mesura que l'anàlisi de les entrevistes avança, o quan es descobreix l'ocultació o el silenci ¹⁰ sobre algun tema d'interès, o quan es vol aprofundir en algun tema concret.

Un problema teòric que s'ha de resoldre és el de la mostra: A qui s'ha d'entrevistar i com es busquen les persones que poden proporcionar la informació que es requereix, com s'aconsegueix que estiguin disposades a oferir un temps de la seva vida per fer memòria i relatar els seus records, quan a més a més, aquests poder ser i solen ser dolorosos?.

Les entrevistes per aquesta recerca, les vaig fer acompanyada d'en Josep Martínez que va néixer a principis dels cinquanta a Pedro Martínez i que va emigrar amb els seus pares i germans en la dècada dels seixanta, dirigint-se a Torre-romeu on hi visqueren els primers anys. A través de la seva pròpia família vam anar obtenint la primera informació, noms i adreces d'altres persones que podien interessar-nos i que a la vegada anaren proporcionant-nos referències d'altra gent: era l'efecte anomenat bola de neu.

En Josep Martínez era reconegut com a fill de Pedro Martínez i membre d'una de les seves famílies, la confiança que això despertava va ser la clau de volta per obtenir un material de gran qualitat.

Així anàrem mantenint moltes converses amb homes i dones que van anar proporcionant la font essencial d'aquesta tesi. Érem considerats quasi com a membres del grup, no creant recel entre les persones, que en general, recordaren i expressaren les seves idees i pensaments i fins i tot els sentiments amb

naturalitat i sinceritat, ¹¹ tot narrant la pròpia vida.

Les entrevistes, o millor seria dir les converses que vam mantenir, un cop enregistrades i transcrites s'han convertit en la font més rellevant de la tesi, aportant l'originalitat i el valor que aquest treball pugui tenir.

He d'assenyalar, a més a més, que el temps que ens dedicàrem a mantenir aquestes converses va resultar, per a nosaltres, una experiència inoblidable, molt enriquidora i apassionant.

A més de realitzar entre 1984 i 1987 les entrevistes en profunditat a aquesta gent de Sabadell, homes i dones nascuts a Pedro Martínez, varem anar en diverses ocasions al mateix poble, una d'elles en plena Festa Major. Les estades al poble em van permetre entendre molt més profundament el significat dels records que les persones ens contaren, aprehendre en tota intensitat les experiències, les vivències i els sentiments expressats en les moltes converses mantingudes. Captar coses tan subjectives com pot ser l'ambient que el poble respira, en el cas que es pugui qualificar de subjectiva la valoració que prové del coneixement de les condicions materials absolutament objectives.

A Pedro Martínez vam mantenir moltes converses -no totes enregistrades- en un treball de caràcter més antropològic. Però també enregistràrem entrevistes en profunditat -del mateix caràcter que les fetes a Torre-romeu-, a dos matrimonis residents al poble i que no han emigrat mai.

En utilitzar les fonts orals com a font essencial es presenta el problema del nombre d'entrevistes necessàries i la qüestió de la representativitat de les mateixes ¹². Cristina Borderies ¹³ explica, que arriba un moment que es pot anomenar punt de saturació, quan cap entrevista afegeix més informació a la recerca. D. Bertaux, per verificar la solidesa de l'anàlisi efectuada al llarg de les transcripcions de les cintes, cerca el que ell anomena "casos negatius" (cercant altres entrades, per exemple si l'entrada ha estat a partir d'un sindicat ,entrevista treballadors que mai han estat sindicats) que posen, o no, en contradicció el model provisionalment saturat, que contribueixen a la vegada a la verificació del model i el

seu afinament ¹⁴.

Ferrarotti ¹⁵ afirma que una biografia contextualitzada, de manera que aparegui com un índex que assenyala tot un ambient, una estructura social i una cultura com un conjunt coherent de normes i experiències, no presenta problemes de representativitat, i que al contrari és la manera més científicament productiva per interrelacionar biografia, història i el "privat". Evidentment, afegeix l'autor, sempre que la biografia no es limiti a considerar l'individu com a cas únic, sinó que aquest es converteixi en una realitat dinàmica dins d'un grup primari.

Jo opino, amb Fraser ¹⁶, que la quantitat es converteix en qualitat en l'ús de les fonts orals. Això no vol dir que totes les entrevistes tinguin la mateixa qualitat i que totes proporcionin informació valuosa. Les fonts orals són fiables, no per una rigorosa reconstrucció dels fets, sinó que serveixen per anar més enllà de la materialitat visible del que succeeix travessant els fets per descobrir el seu significat ¹⁷. És per això que la quantitat es converteix en qualitat, però aquesta apreciació ens podria portar a l'absurd de no donar mai per acabada la fase de recerca de la font. Encara que aquest problema es resol normalment, de manera prosaica quan, s'acaba el temps o els diners o ambdues coses. L'amplitud de la informació, tanmateix, es pot convertir en un handicap per a la investigació, car la gran quantitat d'informació complica la feina de destriar el gra de la palla, i incrementa la dificultat d'ordenar la informació.

La segona fase del procés la constitueix la transcripció de les entrevistes, feina àrdua, laboriosa i que requereix molt de temps. El problema, anteriorment citat de la utilització de material de no bona qualitat, està molt relacionat amb aquesta fase del treball perquè dificulta la tasca, car els sorolls i les deficiències de les cintes fan més difícil l'audició de les converses. En aquesta recerca l'accent i la forma de parlar andalusa ha resultat, per a mi, un dificultat addicional.

També resulta problemàtic, en el sentit de la dificultat d'audició i per tant de transcripció, mantenir una conversa amb

més d'un individu perquè es produeixen converses creuades difícils de destriar -al marge de la conveniència de realitzar entrevistes no individuals ja que trenquen la complicitat que s'estableix entre la persona que entrevista i l'entrevistada, si se sap crear el clima adient, i perquè les persones soles contenen la seva vida amb menys dificultats-.

En aquesta recerca, això s'ha donat en algunes parelles on marit i muller, o mares i filles han participat conjuntament a l'entrevista. En el millor dels casos, primer parlant un i darrera l'altre, en la majoria parlant a l'hora i sovint interrompent-se i per tant interrompent, també, el fil del record, o parlant els dos a la vegada, la qual cosa a l'hora de la transcripció va fer la feina molt més difícil i alguna vegada inintel·ligible. De tota manera no es pot generalitzar valorant les entrevistes no individuals com a negatives perquè, també, al mantenir un diàleg, el record d'una de les persones serveix d'agulló que provoca la memòria de l'altra.

En resum, moltes hores de treball. Fonètiques difícils, converses creuades, sorolls aliens...tot això dificulta la transcripció, però no és l'únic problema ja que en una entrevista és important el que es diu però també com es diu: el llenguatge del gest, el to de la veu, el clima...Plasmar això en un paper és difícil, per això, malgrat la feina que representa penso que no és bona la divisió del treball en aquesta qüestió, i que les persones que fan les entrevistes haurien de ser també les transcriptors per tal de copsar millor la globalitat, el clima i no perdre els matisos de la conversa. Aconseguir el que Fraser anomena "oir la voz en tu cabeza", és a dir, tenir en el cap l'ambient de la conversa tant com les mateixes paraules, tot el que es necessita per tal de poder més tard, interpretar correctament les informacions ¹⁸ .

Per anar bé, s'han de transcriure les entrevistes sense deixar molt de temps des de la realització de les mateixes per no oblidar les petites anècdotes que ajuden a entendre una conversa en més profunditat. A més a més, si es va realitzant la transcripció a mesura que es van mantenint les converses,

aquestes es poden analitzar i es va modificant el procés d'elaboració de les entrevistes posteriors. Així és com he anat treballant. La contrapartida és l'allargament de la recerca.

Per últim, en la tercera fase del procés d'utilització de les fonts orals, sorgeix el problema de com utilitzar les transcripcions de les entrevistes en la configuració i escriptura de la pròpia recerca. Aquest constitueix un dels debats menys acabats entre els professionals que les utilitzen. Les diferents obres existents les fan servir de forma diversa: es poden utilitzar, un cop transcrites les entrevistes i per tant convertides ja en un document escrit, com un document qualsevol, és a dir, introduint la informació que proporcionen. Però correntment s'usen, i aquesta és la part més innovadora, les transcripcions de les entrevistes, de forma més o menys literal.

Philippe Lejeune estableix tres tipus de transcripcions, les més a prop de la paraula, que, segons ell, es fan servir per persones il·letrades (i posa com exemple els immigrants) i que, per ell, no es tracta pas d'una elecció científica de "fidelitat", sinó més bé d'una conducta condescendent destinada a produir un efecte etnològic, construint a l'interior d'un sistema escrit la imatge d'una espècie d'estat salvatge de la llengua ¹⁹. La distància mitjana, en la que es "retoca" el discurs per adaptar-lo a les regles de la comunicació escrita, cuidant l'ortografia i la puntuació estàndard. Aquest és el mètode pel que aposta i que, segons ell mateix, és el més emprat ²⁰. I per últim l'elaboració literària.

Altres autors, com Daniel Bertaux, aposten per la força expressiva de la forma autobiogràfica, però, confessa no tenir resposta del què fer quan es tenen 40 o més entrevistes. Per ell, però, fer entendre al públic cultivat com viuen alguns dels seus contemporanis, ja constitueix una empresa no desproveïda de significació ²¹.

Per contra Dominique Willems no està d'acord en usar la transcripció literal de les entrevistes, perquè en la transcripció es perden característiques de l'oral. Amb la reducció a la sola dimensió de la successivitat espacial: es

perden les característiques prosòdiques. La reducció de la linealitat sovint fa el text quasi il·legible. Amagant l'estructura significativa de l'oral, es perden també les característiques subjectives. En conseqüència, una font oral es transforma en una font escrita de poca qualitat. Especialment la linealitat sembla un factor important de reducció i manipulació, perquè amaga l'estructura jerarquizada: quan es parla, les vacil·lacions i repeticions, les frases incompletes i els errors quasi no es noten: en la transcripció escrita reben la mateixa importància que les parts essencials del missatge. La transcripció és, per tant, un text bord en la mesura en què restitueix en forma escrita una organització discursiva i sintàctica pròpia de l'oral ²².

La meua opinió al respecte és que cada investigació requereix la seva solució, tot depèn del tema que es tracta, del nombre d'entrevistes realitzades i de la forma o el contingut de les mateixes. Què faig jo? En aquesta tesi tinc enregistrades 21 entrevistes (a més a més de la informació rebuda de les moltes converses mantingudes tant a Sabadell com a Pedro Martínez i no enregistrades); són entrevistes en profunditat, és a dir històries de vida de persones des de la seva infància fins a la edat adulta, la majoria fins a la seva vellesa. Són la font rellevant d'aquest treball i les utilitzo quasi íntegrament. A més, a més, he utilitzat, simplement com a informació de contrast i comparació les entrevistes realitzades per altres treballs ²³. Aquestes fonts addicionals les uso no literalment, sinó que em serveixen com a contrapunt i comparació amb l'experiència i la vida dels protagonistes de la tesi. En canvi, utilitzo les històries de vida d'aquesta recerca respectant, al màxim, la seva procedència, la seva fonètica, la qualitat de la paraula. I no és una conducta condescendent destinada a produir un efecte etnològic com acusa Philippe Lejeune, simplement és no voler prescindir de l'aportació més original, fresca i rica que puc oferir. De tota manera, malgrat respectar al màxim la procedència, el meu mètode segurament es podria incloure en el que el mateix autor anomena "distància mitjana", perquè, de fet, he retocat l'expressió oral,

eliminant repeticions, aclarint i afegint paraules per entendre millor el discurs.

Però, malgrat els retocs que he realitzat la transcripció és quasi literal, la qual cosa, reconec que presenta problemes, entre d'altres allarga molt el text i a vegades la lectura es fa difícil. No obstant he decidit incloure en la tesi les transcripcions quasi completes perquè: 1) malgrat l'amplitud de la informació, aquesta encara és manejable, 2) el fet que el treball que presento sigui una Tesi Doctoral, i 3) així, de fet, ofereixo la font completa. Lògicament si aquesta recerca s'arribés a publicar, les transcripcions s'haurien de revisar i polir tant pel que fa al lèxic com a la sintaxi per fer més llegible l'obra en el seu conjunt.

En aquest sentit l'ús que faig de les entrevistes és bastant diferent del de Fraser en l'estudi de la guerra civil. A ell li van transcriure de l'anglès les entrevistes fetes en llengua castellana, que ell prèviament havia traduït oralment i enregistrat. Cosa que fa que prescindeixi dels dialectalismes del llenguatge, que en el nostre context -i en altres suposó són interessants, no solament a efectes lingüístics, sinó també socioculturals, i aquesta opció, bé que facilita l'accés a l'obra per part del lector no especialitzat, i per tant a la seva comercialització, disminueix substancialment la càrrega documental i històrica.

No obstant, aquesta manera de resoldre l'elaboració de l'obra per part de Fraser, és lògica, donada la gran quantitat d'entrevistes que ell va realitzar. En aquest sentit deia que és el caràcter del treball el que en última instància ha d'imposar el mètode a escollir i utilitzar.

Existeixen altres problemes quant a la utilització de les fonts orals, que sorgeixen al marge de la feina que has de fer. L'acusació, tot menysvalorant la "historia oral", de subjectivisme, és una acusació que no val per aquesta recerca, car, justament el que intento és esbrinar la subjectivitat del fenomen migratori. Com ja he anat dient, no m'interessen els fets, sinó com es visqueren. A part d'això, aquesta és una acusació que va perdent cada cop més pes, entre altres coses

perquè com ja deia en Lucien Febvre ²⁴, s'ha de desterrar d'una vegada i per sempre l'ingenu realisme d'un Ranke que imaginava que podia conèixer els fets en sí mateixos "com han ocorregut". Tant la "realitat històrica" com la realitat física es perceben a través de les formes del nostre esperit.

Amb tota seguretat aquests fulls contindran alguna imprecisió en aquest sentit. Més d'una anècdota ens ha estat contada de manera diferent i alguna vegada un mateix fet ha estat datat en moments no coincidents. En aquests casos, he optat per decidir jo mateixa qui estava més a prop de la "veritat", i sovint, tot i que els fets i els fenòmens s'han de poder contextualitzar per analitzar el seu significat, he analitzat, justament aquestes contradiccions com a més significatives que el propi fet.

La no sempre aconseguida homologació de la perspectiva temporal, la dificultat de situar les trajectòries vitals dins d'un marc històric, no han de fer-nos prescindir d'aquesta riquíssima font, perquè entre d'altres coses, les històries de vida ens permeten entendre l'impacte de la diferenciació social i la desigualtat (en relació al sexe, classe, ubicació geogràfica, etc) ²⁵.

L'altra objecció que es pot fer a l'acusació de subjectivitat de les fonts orals, és la de posar en dubte l'objectivitat de les fonts tradicionals, és a dir de la documentació escrita. En definitiva, sigui quina sigui la font que s'usi aquesta ha d'esser sotmesa a la crítica ²⁶. És en Moreno Friginals ²⁷, qui ens recorda que l'historiador que pretén reconstruir una part del passat, basant-se en els documents, és justament en els documents que consulta on troba la seva primera gran dificultat perquè és possible d'afirmar que la quasi totalitat dels documents amb que treballa s'originaren en les classes socials dominants i lògicament aquestes classes dominants han anat depurant els seus documents, esborrant les empremtes de les seves passes i deixant-nos, com a fonts historiogràfiques, un material prèviament seleccionat i amb al qual només pots arribar a certes conclusions prefixades.

També es dubta, de la fiabilitat de la memòria, produint

fort escepticisme en alguns historiadors. Paul Thompson ²⁸ assenyala que es veritat que la memòria és selectiva i que la seva precisió està tocada per la repressió de l'inconscient, la confusió d'un fet per l'altre i una lenta però regular pèrdua a través del simple pas del temps. Tanmateix, segueix el mateix Thompson, l'estudi dels processos de la memòria ha mostrat que la dràstica selecció en la forma i la seva organització es dóna immediatament després d'ocórrer els fets. Per tant, la documentació contemporània sofreix també el procés selectiu de la memòria. Al contrari tenim l'avantatge que a l'envellir es tornen a recordar fets passats i oblidats anteriorment i no existeix tanta repressió deliberada ²⁹.

A més a més, tal com afirma Philippe Joutard ³⁰, la interpretació de les absències, dels oblits, amb la realitat coneguda, està en el centre de l'anàlisi de la història feta amb fonts orals, doncs els historiadors positivistes ens han ensenyat a distingir el fals de la veritat però no a considerar el fals com a significatiu.

Per últim, ja he assenyalat anteriorment que, amb les fonts orals no cerco una rigorosa reconstrucció dels fets, sinó que vull anar més enllà de la materialitat visible del que va succeï travessant els fets per descobrir el seu significat.

Tornant al procés de treball d'aquesta tesi: una vegada transcrites les entrevistes, les vaig ordenar per temes i per períodes, car la gent no recorda ni conta la seva vida de forma lineal i cronològica, sinó que va fent salts i va passant d'un tema a l'altre i d'un temps a l'altre ³¹. Després vaig elaborar una fitxa de cada entrevista amb l'índex temàtic i cronològic indicant la pàgina de l'entrevista on està col·locat.

A partir d'aquesta ordenació del material provinent de les fonts orals, vaig anar realitzant un muntatge cronològic trossejant i sumant les diverses entrevistes i convertint-les en un sol relat; intercalant les síntesis i els estats de les qüestions, a partir de la lectura de la bibliografia que mostro al final de la tesi, així com les anàlisis i les conclusions que he anat elaborant de cada tema i període.

L'ordenació cronològica i temàtica ha estat molt difícil.

No és fàcil lligar les dues qüestions sense trencar el fil del discurs. Les històries de vida segueixen un ritme cíclic, perquè la vida es repeteix cíclicament a pesar i a través dels seus canvis. Per això, molts dels temes de la tesi es van repetint en diversos moments, i sovint es fa complicat encabir-los en capítols ordenats cronològicament.

Es tracta de combinar les tres dimensions del temps que Saraceno estableix en les històries de vida: el temps històric, el temps social i el temps de vida. He intentat i m'he esforçat per no repetir i saber contextualitzar al màxim cada dada, cada tema, en el seu temps i comprendre les pervivències, les transformacions i els canvis que es van produint, així com el ritme, la velocitat o la lentitud dels mateixos.

1.1. ESTRUCTURA

La tesi està estructurada en capítols ordenats cronològicament, des del començament del segle, a Andalusia (Pedro Martínez), fins a l'anomenada transició democràtica a Catalunya (Sabadell).

El primer capítol transcorre des de les primeres dècades del segle fins l'adveniment de la República l'abril de 1931. Descric, a partir dels records de les persones més velles, que es situen en la seva infància i adolescència, i de la bibliografia que he trobat, la situació política, econòmica i social del camp andalús en aquella època.

Les fonts orals proporcionen informació sobre les formes de vida pel que fa als habitatges, a les maneres i les relacions de treball, a l'escolaritat de la mainada, les hores i els llocs d'oci, la forma de relacionar-se nois i noies abans de casar-se; en definitiva els records de l'experiència dels anys joves i la percepció que d'aquella vida i les condicions i la qualitat d'aquesta vida tenen avui en dia les persones entrevistades.

També mostro la curiosa manera de veure i interpretar el món a través de la imatge que tenen els testimonis, dels rics del

poble, i de la utilització dels sobrenoms en comptes dels cognoms.

El segon capítol va del 14 d'abril de 1931 al 18 de juliol de 1936: memòria ja política d'aquestes persones que comencen a deixar enrere la infantesa per penetrar acceleradament en un món adult de treball i sofriment.

A partir d'aquests testimonis, veiem com les històries de vides, proporcionen una informació molt valuosa i que només pot proporcionar, justament, aquesta classe de font. Ens aproximem a l'ambient, als sentiments, a les sensacions, a les esperances defraudades d'una societat que esperava molt d'un govern que havia pres una forma política més democràtica que la monarquia, la dictadura o la restauració, però que, presoner de la classe social a la que pertanyia, no va ser capaç, o no va voler, tirar endavant les seves pròpies propostes de govern.

Ensenyen, també, el testimoniatge d'aquests i aquestes joves, que la cronologia clàssica en què se sol dividir el discurs històric, no sempre coincideix amb les fites més significativament viscudes per la gent. Així, per les famílies obreres de Pedro Martínez, possiblement per les classes populars andaluses en el seu conjunt, la data clau de la història d'aquell període no és el 14 d'abril de 1931, proclamació de la República, sinó més tard, una data no tant precisa: quan les dretes paulatinament tornaren a agafar el control del país per redreçar-lo segons els seus interessos, descarregant tota la seva por i el seu odi cap a la classe obrera, i van ajudar a preparar el clima necessari per arribar a un dels capítols més sagnants de la història d'Espanya.

El tercer capítol abraça els tres anys de la guerra civil espanyola des d'un poble granadí que es va mantenir en zona republicana durant tot el període bèl·lic.

La recerca empírica reforça el criteri d'A.M Bernal pel que fa a l'indubtable paper protagonista que va jugar la Reforma Agrària com a causa de la guerra, en el cas específic d'Andalusia. Matisa, en canvi, però sense desmentir-ho, l'escassa resistència, la poca organització i l'espontaneïtat en l'actuació dels rebels i dels defensors de la República.

Certament reaccionaren de forma més o menys espontània, però la rapidesa i l'efectivitat d'aquesta espontaneïtat va anar estretament lligada a l'existència d'organitzacions obreres. Així, aparentment podria semblar que un grup espontani de revolucionaris hagués estat el responsable de decantar Pedro Martínez a restar fidel a la República; no obstant, els fets que es succeïren són fruit, d'un previ enquadrament en organitzacions polítiques i sindicals. Organització política, en aquest cas, amb forta supremacia socialista que, malgrat el relatiu aïllament del poble, rebé la transmissió ràpida de les notícies des de Granada.

L'aportació més important del capítol la constitueix l'estudi i l'anàlisi de les experiències col·lectivistes de les finques agrícoles del terme. Després de presentar l'estat de la qüestió, especialment a través de les últimes investigacions de L.Garrido i A.Bosch, analitzo les fonts orals per comparar-les amb les informacions que posseïm.

Coexistiren, a Pedro Martínez, dues classes de propietat: la propietat familiar i la col·lectiva. Les finques dels antics senyors es confiscaren o simplement es prengueren en ser abandonades pels antics propietaris i es col·lectivitzaren, i els latifundis anteriorment arrendats es repartiren en parcel·les entre els antics arrendataris, la qual cosa evità, possiblement, una postura contrària a les noves formes econòmiques-socials per part dels "labradors".

Les famílies -molt poques- que tenien alguna petita parcel·la seguiren amb l'explotació de les mateixes.

Els records de la gent de Pedro Martínez, encara que ajudin a comprendre millor com s'organitzà la vida productiva i política dels pobles de la reraguarda, donen sobretot informació de com es perceberen i es visqueren aquells fets, les crítiques que suscitarren i la forma com s'avaluaren, ahir i encara avui, aquells experiments socials, polítics i econòmics.

En aquest sentit podem distingir quatre maneres diferents de valorar aquella experiència:

- 1) La d'aquella gent per a qui treballar en col·lectivitat

els va suposar menjar i viure com a persones, sovint per primera vegada a la vida; conseqüentment el seu record és bo i la valoració que en fan és positiva.

2) La de les persones que malgrat relacionar-se amb els dirigents del moment i valorar positivament les tasques del Comitè, no van gaudir de l'experiència per l'angoixa i els sofriments de la guerra, i que avui mantenen una postura d'escepticisme davant la història viscuda.

3) La gent que a pesar de moure's en l'òrbita d'esquerreres, o justament per aquesta raó, valoren negativament i critiquen la feina del Comitè, i assenyalen solament el comportament dels seus dirigents, sense analitzar els possibles avantatges o conseqüències de la nova forma de treballar.

4) I per últim, es pot conèixer la postura dels compromesos políticament que valoren positivament i amb nostàlgia aquells dies revolucionaris, intentant trobar una explicació als fets poc honrosos que saben van existir.

L'avaluació econòmica i social de la nova forma d'organitzar la producció i la vida a la rera guarda mentre seguia la guerra al front i a algunes ciutats, és difícil de realitzar, i encara no és possible presentar unes conclusions al respecte. En aquest sentit, no puc oferir, des d'un punt de vista econòmic, si el col·lectiu de Pedro Martínez va ser un èxit o un fracàs, tanmateix, el fet que gent que havia passat gana, durant aquesta experiència no en passés, i que després en tornés a passar, constitueix, sense cap mena de dubte, el signe d'un èxit rotund.

El que les fonts orals aporten, paral·lelament a la informació sobre les transformacions revolucionàries de la economia i la producció, són dades sobre les actituds dels dirigents del moment, que sovint són acusats d'abús de poder i corrupció, o com a mínim de pràctiques poc o gens democràtiques.

A partir de les obres, ja clàssiques, de Bernecker, F. Mintz, Noja Ruiz, Gastón Leval i les opinions de les noves recerques

de Garrido, Bosch i Fraser, presento la polèmica sobre les col·lectivitats agràries, que al marge de la seva viabilitat econòmica, o no, s'ha centrat en l'emfàtica aprovació dels anarquistes i el rebuig categòric dels comunistes (deixo a part les crítiques del bàndol nacionalista). La meua aportació en aquest tema, basada en els testimonis de gent que va participar en col·lectivitats dirigides per socialistes, amb participació comunista, i de la qual també en formaven part els pocs anarquistes existents en el poble, és demostrar que no és cert que per principi els comunistes fossin contraris a les col·lectivitzacions i sobretot que les crítiques que, en general, els comunistes feien als anarquistes, a Pedro Martínez s'inverteixen: aquí són els anarquistes els qui recriminen el comportament de socialistes i comunistes.

La meua tesi és que les diferències reals a nivell local entre col·lectivitats anarquistes i socialistes no van ser tant abismals. Anarquistes i socialistes, de fet, actuaren i funcionaren amb un estil força semblant, molt més del que ells voldrien o reconeixerien .

A més del tema de les col·lectivitats faig en aquest capítol un repàs a la militància i als dirigents polítics, la majoria socialistes de la UGT en la seva versió de FTT, on també hi militava la minoria comunista que a mesura que avançà la guerra anà guanyant més influència.

Pel que fa a la militància femenina el més significatiu va ser l'enquadrament de les noies dins la Asociación de Mujeres Antifascistas de Pedro Martínez, fundada poc abans de l'esclat de la guerra civil, amb la finalitat fonamental d'incorporar les dones a la lluita antifeixista. Sembla que sense qüestionar-se pas la tradicional divisió sexual del treball, ni la segregació ocupacional i social de les dones.

Tanmateix, les fonts orals demostren, com en temps de la República comencen a sondrollar els costums, i com durant la guerra les transformacions s'accentuen. Però els canvis no tingueren temps d'arrelar, ni d'arribar a tota la gent. La combinació de diversos factors (la curta durada de

l'experiència, la poca preparació i els costums atàvics de la població) no permeteren que els canvis iniciats penetressin dins la consciència de la gent, fins al punt de modificar el comportament i les idees de la majoria.

El capítol quart tracta de les peripècies que els homes i algunes poques dones de Pedro Martínez en acabar la guerra, però no els sofriments derivats del seu resultat), hagueren de passar fent els servei militar franquista, castigats en camps de concentració i batallons de càstig o llevant-los la llibertat amb la presó. Les fonts orals suggereixen que els viatges forçosos que hagueren de protagonitzar, obriren, paradoxalment i encara que possiblement sense ser-ne conscients, la possibilitat de pensar en nous paratges i d'altres llocs per a viure. Aquesta qüestió, juntament amb la cronologia del retorn al poble, em permeten de formular la tesi de la relació entre el resultat de la guerra i la immigració dels pioners.

El cinquè capítol el constitueixen els terribles anys de la fam. En el mateix es constata que, si les fonts orals són imprescindibles per estudiar la vida quotidiana, quan aquesta es trasbalsa com en els anys de la primera postguerra són l'única eina possible per copsar la realitat.

Els testimonis ens mostren la fam i la repressió que sofriren les famílies camperoles de Pedro Martínez que havien estat fidels a la República, quan retornaren els amos dels "cortijos" que durant la guerra havien fugit del poble. Fam com a conseqüència de la situació laboral que es mantenia i per la repressió política. Repressió que significava detencions arbitràries que podien durar dies i anaven acompanyats d'intimidacions per part de la guàrdia civil com fan palès els nombrosos testimonis al respecte.

Especialment important és veure el comportament inhumà d'alguns rics de Pedro Martínez, que el testimoniatge dels nostres entrevistats ens proporciona, perquè ensenyen com el feixisme es manté gràcies al suport que les classes altes i mig altes li proporcionen.

Aquest treball permet transformar les xifres de les morts que es produïren, que els estudis amb fonts tradicionals aporten, com a resultat de la repressió i de les males condicions de vida, en persones de carn i os. La memòria d'aquells anys de misèria fa obrir els ulls i ens permet de comprendre algunes coses: 1) per què, trencant amb una tradició de segles, famílies senceres es van lligar la manta al cap i van abandonar la terra natal. 2) com es pogué tenir tanta vitalitat i capacitat d'adaptació (de sofriment i de treball) a la nova terra d'assentament. 3) com, i malgrat les circumstàncies, la difícil aventura de l'emigració és percebuda com una millora. 4) fins i tot, aquests testimonis donen lliçons que fan comprendre determinats comportaments de la societat espanyola de l'anomenada "transició democràtica", després de la mort del dictador. Perquè els sofriments i la repressió de la postguerra tingueren uns efectes de llarga durada.

Realitzo, en aquest apartat de la tesi, una crítica al concepte "població activa", especialment quan es refereix a les dones i en aquest període, perquè les fonts orals mostren com la feina que fan les dones no és contemplada en cap document oficial i per tant, com aquest concepte no serveix per conèixer segons quina realitat.

A partir dels testimonis estudio també l'estraperlo comparant la informació de les fonts orals amb els estudis realitzats, especialment per Naredo, i assenyalo que la figura de l'estraperlista no és un prototipus únic i que, a més a més dels terratinents que feren grans fortunes amb aquesta activitat, també alguns antics jornalers es serviren de l'estraperlo com estratègia per a sobreviure els anys de la fam.

En el sisè capítol, situat ja a començament de la segona meitat del segle, analitzo com anava modificant-se la vida i la forma de treball en el poble, que algunes persones ja començaven a abandonar, però on d'altres intentaven refer-hi la vida, abans, que també decidissin finalment emigrar-ne.

A partir, essencialment, de les fonts orals, reforçades, com sempre, per la bibliografia existent, comprovo com, a pesar que moltes famílies sofrien els trencaments de la guerra, la família era l'única font d'assistència i ajuda per als seus membres, donat que el nou règim no oferia cap classe de servei social. En aquestes circumstàncies les dones realitzaren un paper fonamental assumint la responsabilitat de tenir cura dels seus, especialment dels malats, alhora que, sovint, com a caps de família eren l'únic suport econòmic del grup.

L'acabament de la guerra i la imposició de les lleis dels guanyadors comportà, per a la cultura andalusa i en concret per a la granadina, canvis substancials en la seva manera de fer. Aquest és el cas de la imposició del matrimoni legal a una societat en què la majoria de les parelles anaven a viure juntes quan així ho decidien, sense legalitzar les unions, o ho feien col·lectivament molt de tant en tant.

Tanmateix altres manifestacions culturals no lligades a la vida privada i que s'escapen de les mans dels legisladors persistiren malgrat tot. Em refereixo a la pervivència de cançons i romanços, que les fonts orals permeten identificar en aquesta avançada dècada del segle XX, encara que en la seva forma més vulgar.

Les fonts orals donen, també, una mica més de llum a un tema difícil i complex com és l'aparent contradicció d'un comportament alhora religiós i anticlerical dels homes i les dones andalusos. Permeten veure com amb el franquisme l'església es situà clarament de la banda del règim, i com la gent del camp andalús tenint molt clara aquesta presa de posició i certs comportaments poc ètics dels sacerdots, va progressivament i ràpida perdent qualsevol classe de respecte envers aquesta figura representant de l'església.

És també a partir de les fonts orals que analitzo el paper d'homes i dones en aquesta societat, el poder que unes i altres tenen i l'ús que poden fer de l'espai i del temps. Polemitzo a partir dels testimonis amb les teories de C.Delphy i Lourdes Menéndez, la primera teoritzadora del Mode de Producció

Domèstic i la segona estudiosa del paper en la societat gallega de les velles camperoles i les agricultores actuals. Comprovo com la història de la "quotidianitat" és especialment difícil d'investigar i necessita, sovint, més fonamentació teòrica que la història política o de les idees ³².

Els anys 50' es produeix a Pedro Martínez un fet important per a les famílies que vivien a La Caldera, una de les finques més grans del terme, que durant la guerra civil havia estat parcel·lada i repartida entre els antics arrendataris: el repartiment en lots de la finca, que es feu gràcies a les lleis franquistes que permetien a l'Instituto Nacional de Colonización parcel·lar finques quan els amos no les feien produir. Aquest fet, aparentment just i que venia a pal·liar les dificultats d'una part dels habitants d'aquesta "cortijada", ensenya també com van ser negocis portats a terme pels administradors i els afectes al Nou Règim i com alguns nefastos personatges saberen treure profit de la mala situació econòmica, emparant-se en càrrecs oficials, encara que aquests fossin tan modestos com pot ser el de secretari d'un Ajuntament petit com el de Pedro Martínez.

El capítol setè presenta el tema central de la tesi, és a dir l'emigració. Primerament situo la qüestió teòricament, i com els estudis tradicionals sobre emigració en el sí del sistema capitalista caracteritzen a aquest com el sistema en què els i les treballadores no tenen altre mitjà de subsistència i reproducció que la venda de la seva capacitat de treballar, d'aquesta manera la força de treball es converteix en un objecte d'intercanvi, en una mercaderia el preu de la qual és el salari.

Com que la força de treball està incorporada en el propi treballador o treballadora assalariada, és la pròpia persona la que s'ha de desplaçar allà on pugui ser adquirida.

Situo el procés a l'Espanya de la dècada dels cinquanta quan es produeix un creixement concentrat en algunes zones de la península, de la indústria i dels serveis, que implica fortes inversions de capital en aquests sectors i provoca noves i

creixents necessitats de mà d'obra. Alhora que es produeix un deteriorament en els termes d'intercanvi agricultura-indústria quan a l'agricultura s'estaven desenvolupant les relacions de producció capitalista, amb el resultat tècnic de la mecanització i concentració de la terra, la qual cosa, acompanyada d'un fort creixement demogràfic, abocà als camperols a l'abandonament de la terra: és a dir, a l'emigració.

El meu treball mostra que l'explicació exclusivament econòmica i demogràfica de les migracions sofreix una evident matisació quan es realitza una aproximació microhistòrica. En recuperar l'experiència viscuda per les persones protagonistes dels processos migratoris es comprèn millor el fenomen amb tota la seva complexitat, i, sense oblidar les causes macroestructurals, es revelen, com també molt importants, les causes psicològiques i/o socials que permeten veure a les persones com a sers capaços de formular estratègies de supervivència i readaptació en contextos de grans canvis.

Segueixo en aquest capítol, pel que fa a la quantificació i direcció de les migracions a Espanya i en concret a Andalusia, entre d'altres els treballs de J.Nadal, d'Alfonso G.Barbancho, Carmen Carvajal, María del Carmen Ocaña i Elvira Castro. A partir dels quals se sap que Catalunya ha estat el punt d'atracció més gran per a la població de l'Andalusia Oriental. Cas que es pot aplicar perfectament a Granada (i a Pedro Martínez), que llevat del focus aïllat de Madrid, dirigeix la seva emigració exclusivament cap el litoral mediterrani i sobretot cap a Barcelona.

Seguint la classificació que María del Carmen Ocaña estableix per estudiar la dinàmica demogràfica de la província de Granada, comprovo com Pedro Martínez, situat a la comarca dels Montes Orientales, manté entre 1920 i 1950, el mateix comportament que la comarca en el seu conjunt, és a dir, durant aquest període el seu tipus de dinàmica demogràfica és de "reserva". En la dècada compresa entre 1950 i 1960, a pesar que alguns petits pobles dels Montes conserven encara el tipus de

"reserva", Pedro Martínez, ha començat ja el tipus demogràfic d'"abandonament". La dècada següent, és a dir, entre 1960 i 1970, el pes de l'emigració és aclaparador. Des de Guadix a Loja, tots els Montes del nord de Granada, i cada un dels municipis estan igualment en una dinàmica d'"abandonament". Es perfilen alguns nuclis d'"abandonament ràpid", entre ells Pedro Martínez .

Les fonts d'aquesta recerca (entrevistes en profunditat) no proporcionen, òbviament, dades quantitatives ni estadístiques, tanmateix la cronologia de les aventures migratòries s'ajusta a la cronologia del fenomen en general. Pedro Martínez en el lapsus de vint anys veu desaparèixer a més de la meitat de la seva població. A principis de l'any 1950 comencen a marxar del poble colles d'homes en el que podríem anomenar una emigració organitzada, en el sentit que anaven formant quadrilles, cap a les grans obres de construcció de pantans per a les centrals hidroelèctriques que s'estaven construint a les valls pirinenques.

D'antuvi la decisió no era pas la d'abandonar el poble definitivament, però aviat els homes reclamaven la dona i la família i així, encara que el lloc on anaven a viure no era ni es podia considerar estable, el procés migratori prenia un caràcter més definitiu pel fet d'abandonar la dona i els fills la casa del poble de naixement. Més tard, diverses circumstàncies van fer que aquestes famílies cerquessin un altre lloc per viure i treballar en millors condicions. Algunes d'aquestes famílies tenien parents o amics a Torre-romeu i cap allà es dirigiren començant un trasllat que amb el temps afectaria a totes les persones de Pedro Martínez que treballaven a les centrals pirinenques. Posteriorment altres famílies d'aquest poble granadí es dirigiren directament -sense passar per aquest pas intermedi del treball temporal als Pirineus- cap a Sabadell.

En tot aquest procés d'abandonament de la terra natal cercant feina en altres indrets, Pedro Martínez va passar dels 4.776 habitants de 1950 als 4.168 al 1960, per tant l'increment real

de població va ser negatiu i es xifra en 608 persones.

A partir de 1960 la situació s'agreuja, la gent de Pedro Martínez percep clarament aquesta data como a divisòria d'un temps encara molt més difícil perquè en aquell moment és quan en el poble s'introdueixen la maquinaria i els herbicides a l'agricultura que tots els testimonis citen com la causa més directa de la disminució del treball. Efectivament, a partir d'aquesta data la situació d'atur en el poble s'aguditza extremadament i als baixos nivells de salaris es suma la disminució notable de jornades de treball.

A principis d'aquesta dècada vivien ja moltes famílies de Pedro Martínez a Catalunya, i en concret a Sabadell en el barri de Torre-romeu, que davant la situació desesperada del poble, expliquen als seus familiars, passant per alt les males condicions en les què estan vivint, que a la ciutat hi ha treball.

A partir de 1960 l'emigració de Pedro Martínez, és d'un "abandonament ràpid". Les xifres són esfereïdores. Si en la dècada anterior l'emigració del poble es podia classificar com de "moderada incidència" amb un increment real anual migratori de signe negatiu que no arribava a -1,99%, que va ser de -608 habitants en total, en la dècada de 1960 al 1970 l'abandonament del poble és ràpid amb una "extraordinària incidència" de l'emigració que fa possible que es passi de 4.168 habitants al 1960 a 2.243 en la dècada següent, experimentant un retrocés anual de l'ordre del 3% o més, que malgrat el creixement natural superior al 10% anual, implica un saldo negatiu de migració d'un 5 a 6% anual per terme mig.

Ajudant-me del concepte de cadena migratòria i analitzant les fonts orals, formulo les preguntes següents: Qui va emigrar? quan van emigrar? per què? i com van fer-ho? La resposta és diferent per les dues corrents que es configuren diferenciades: la de la dècada de 1950 i la de la dècada de 1960.

En resum, un procés que abraça vint anys durant el qual Pedro Martínez passa dels 4.776 habitants l'any 1950, als 4.168 el 1960, disminuint el 13% de la seva població, per acabar en la

dècada de 1970 amb 2.243 habitants. És a dir, que el descens des de 1950 havia estat d'un 53,04%.

El capítol vuitè es situa ja a Torre-romeu, al barri de Sabadell on van anar els protagonistes d'aquesta recerca. L'any 1950 tenia 2.283 habitants, cap -segons el Padró municipal d'aquell any- nascut a Pedro Martínez. Cinc anys més tard els habitants del barri havien augmentat fins a 4.968 dels quals 40,6% provenien de 69 pobles de la província de Granada. Pedro Martínez, tot sol, aportava el 12% del total del barri.

Resseguint els historiadors de la ciutat faig una passejada per la seva història, comparant especialment la industrialització del S.XIX amb la del S.XX. Comprovo canvis i persistència al llarg d'aquesta història. Persistències: l'engrandiment de la ciutat a través de la immigració, les difícils i precàries condicions de vida i de treball de la classe obrera, sobretot pel que fa a l'habitatge, o en la feina de dones i criatures, subjecte, si és possible, a més explotació que la dels homes.

Canvis: el naixement dels barris, per exemple Torre-romeu, a mitjans del S.XX desenvolupant-se per primera vegada en la història lluny del centre, a la perifèria de la ciutat amb la presència quasi absoluta d'immigrants, que ara, ja no són catalans de les terres de ponent, ni venen solament de Múrcia i Alacant, sinó majoritàriament de terres andaluses.

Entre 1950 i 1960 l'ingent allau immigratori fa que Sabadell passi de 59.494 habitants en la primera data als 105.152 de la segona. Aquest augment demogràfic porta a un fort augment de la construcció sense que sigui suficient per a resoldre el dèficit de vivendes: un dels problemes més greus de la ciutat.

Analitzant el Padró Municipal de 1950 i les entrevistes en profunditat, així com les entrevistes realitzades per la tesi de llicenciatura, estudio la gent que viu en aquest indret anomenat "suburbio del río Ripoll" on es desenvoluparà a partir d'aquests anys el barri de Torre-romeu; l'estructura de la població: dada d'arribada a Catalunya, composició de les famílies, edat dels seus components, situació formativa,

treballs que realitzen, etc.

A partir de les fonts orals ressegueixo l'arribada de la gent de Pedro Martínez i la manera com anaren establint-se en el nou lloc. Sobretot les condicions de vida en les coves i barraques on anaren a viure els primers pobladors del barri, i la memòria i l'oblit que es té d'aquella realitat. I com, poc a poc, anaren traslladant-se al turó que constituirà el barri, quan els pagesos propietaris de les terres l'anaren parcel·lant i venent.

L'anàlisi del Padró Municipal de 1955 permet conèixer la realitat poblacional del barri que en aquell moment és habitat per 4.968 persones, el 12% de les quals, com he dit, havien nascut a Pedro Martínez.

A partir de les Ordenacions de l'Ajuntament de 1955, aquest exigeix la legalització de les construccions i a partir d'aquest mateix any i fins al 1957, s'estableixen les normes per a la sol·licitud i concessió de Permisos d'Obres de nova construcció dels anomenats "albergues de urgència". Efectivament a partir d'aquesta data es troben els primers expedients de Permisos d'Obres al barri de Torre-romeu, de l'estudi dels mateixos estableixo que l'any 1957 el 31% de les cases del barri tenien menys de 50 m² de superfície i que eren habitades per una mitjana de 5,28 persones. Xifra que les fonts orals demostren que encara es queda curta.

Els informes emesos per concedir els permisos de construcció mostren la confusa situació del barri pel que fa a una mínima previsió i legislació urbanística. Solament existeixen unes disposicions generals vigents, però no existeix ni un sol plànol parcial aprovat. La zona és qualificada de Zona agrícola permanent en Pla d'Ordenació, de manera que els permisos de construcció, la legalització, ampliació o reforma d'una obra ja feta es concedien a precar.

En el capítol novè i últim de la tesi, aprofundeixo en la forma de vida a Torre-romeu a partir de 1955 quan el barri es pot donar per conformat, atès que ja existeixen els seus principals carrers, les coves estaven quasi abandonades, i les

construccions d'habitatges -casetes d'autoconstrucció- eren ja un fet aclaparant.

Si s'estudien exclusivament els permisos d'obres no es pot conèixer la realitat urbanística, donat que gran part de les construccions no estan legalitzades. Per això solament serà a partir dels testimonis de la gent que hi viu que es pot tenir la informació de com era realment el barri. Barri en un mal estat generalitzat, sense urbanització, sense serveis, amb carrers de forts pendents difícils de transitar, sense voreres, sense clavegueres, sense asfaltar, foscos i enfangats els dies de pluja.

Cases petites, habitades per molta gent, no sempre de la família, alguna de pas, sense comoditats i que de mica en mica, amb el treball de tots els membres del grup i amb l'estalvi i la bona administració dels diners per part de les dones, acaben arreglant-se. També, amb el temps i les lluites a partir de les associacions de veïns, s'aconsegueix la instal·lació de la xarxa d'aigua corrent, de enllumenat, del clavegueram i altres millores per el barri.

Fent la comparació entre el Padró de 1950 i el de 1955 analitzo la feina dels veïns del barri però aquests dos documents es revelen absolutament insuficients davant la rica informació que proporciona la font oral, tant per la classe de treball, per la mobilitat que es produeix, com per la feina no oficial realitzada, especialment en el cas de les dones, nens i nenes, però també per part de molts homes.

Per això contextualitzo la situació laboral de les persones del barri amb les teories existents sobre les economies no oficials i l'economia formal, sobretot a partir dels estudis de Polanski i altres economistes teoritzadors de les economies dites informals.

Semblantment al que passava a Pedro Martínez, ara a Torroreumeu la família i els veïns constitueixen les úniques relacions socials, realitzant també el paper d'assistència en totes les necessitats, substituint el paper que no fa l'administració.

La segona part d'aquest darrer capítol la constitueix el tema de la cultura i la identitat dels veïns del barri, la relació que mantenen amb el centre de la ciutat i amb la resta de Catalunya, així com amb Pedro Martínez.

A través de les fonts orals podem mostrar com les persones del barri han resistit una situació de manca dels serveis més elementals , d'incomoditats i de penúries en els habitatges, d'una mala qualitat de vida, en definitiva de les dificultats de viure en un indret sense condicions. De com tota aquesta manca de serveis s'ha pal·liat, en part, gràcies als ajuts que entre les mateixes persones s'han prestat, tant des del sí de la mateixa família com entre els veïns.

No obstant això no significa la inexistència de conflictes, perquè, la mateixa aglomeració i les males condicions de vida els faciliten.

A partir de l'anàlisi dels testimonis, del padró de 1955, dels permisos d'obres dels anys 1955, 56, 57 i 58, de les actes de l'Ajuntament, de les notícies de la premsa, i de la bibliografia existent, puc mostrar, com el barri es va conformant amb el treball i l'esforç de tots els veïns i veïnes, i com és percebut com un indret força homogeni, de manera que les persones que hi resideixen tenen entre elles poques diferències econòmiques i encara menys socials.

Polemitzo amb l'italià Maurizio Gribaudi que afirma que aquesta igualtat és falsa i constitueix un mite. Efectivament el sociòleg italià combat el que ell anomena "mite obrer" que fa creure que, en el procés d'industrialització que concentrà en algunes ciutats milers d'obrers sota la determinació de la forma de producció específica, aquests aprengheren a relacionar-se i a reconèixer-se com a grup i a lluitar com a classe.

El meu treball em permet afirmar que si bé en el sí de la classe obrera, en el sí del barri de Torre-romeu, existeixen conflictes de relacions entre les persones, i si cada individu o cada família, usa els recursos existents de manera diferent, tanmateix, un grup relativament homogeni, els immigrants de Pedro Martínez, amb una història, una cultura i una educació

comuna, en assentar-se al barri de Torre-romeu, sobretot els primers anys de la immigració, usen de forma semblant els recursos que tenen i que en definitiva es concreten, majoritàriament, en el propi treball i en les relacions familiars, paisanes i veïnals. Configuren, malgrat la diversitat de percepcions de la mateixa realitat, una clara homogeneïtat cultural, en el sentit de poder caracteritzar pel conjunt de la població, una manera semblant de relacionar-se amb la gent i el medi que els envolta. Que més tard es traduirà en les lluites veïnals i en la solidaritat del moviment obrer, fins aconseguir les millores per al barri.

Justament aquesta cultura obrera i de barri aïllat o tal vegada segregat, dificulta la integració a la societat i a la cultura catalanes.

Introdueixo el debat sobre les interpretacions del fet nacional, per poder analitzar els testimonis de la gent, pel que fa als sentiments de pertinença nacional, comparant-los amb les teories existents sobre el nacionalisme català.

Tal com vaig fer en el treball d'investigació de llicenciatura intento mesurar a través de la relació que els veïns del barri mantenen, no solament amb el centre de la ciutat, sinó també, amb Pedro Martínez, aquesta integració o no integració als costums i a la cultura catalanes.

Però, a més a més, les històries de vida, que he usat per aquesta recerca, contenen informació d'abans fins i tot de gestar-se el procés, ensenyant tota la trajectòria immigratòria, i permetent l'aproximació als sentiments, les actituds, la manera de fer, les expectatives que té la gent, i de com aquestes s'han complert o no. Això permet d'entendre millor el complex procés d'integració a una nova realitat.

A diferència del conjunt del barri que mantenia una irregular relació amb els pobles d'origen, totes les famílies de Pedro Martínez (encara que de vegades solament algun dels seus membres) que hem entrevistat, mantienien algun lligam amb aquest. Fins i tot quan no es té una casa de propietat però si algun parent, que, encara que llunyà, pot oferir allotjament.

Fet degut al caràcter d'emigració en cadena que va crear un

flux de comunicació entre Pedro Martínez i Sabadell, però també entre Sabadell i Pedro Martínez, que sense trencar-se ha anat perdurant amb el temps.

Mostren, també, a través dels testimonis, com durant aquest procés algunes d'aquestes persones descobriren a més a més la seva identitat andalusa.

Per concloure, em permeto formular, sense deixar d'assenyalar les dificultats existents, la següent esperança: les fonts orals han demostrat com la gent de barris com el de Torre-romeu s'uniren per millorar la qualitat de la seva vida, primer desorganitzadament a partir de la família, els paisans i veïns, després ja organitzats en les associacions de veïns i en el moviment obrer, cosa que va permetre l'apropament de les persones immigrades amb la gent nativa que lluitava també contra el franquisme. Això, em fa pensar que si el futur es concep com la conquesta del benestar social, la gent de barris com Torre-romeu ha de sentir-se ineludiblement part integrada a Catalunya i compromesa en la construcció d'aquest futur ³³.

Això farà possible un diàleg entre cultures, i permetrà que s'arribi, tal vegada, a fusions parcials i síntesis culturals. Sobretot a partir de que les condicions de la llengua i la cultura catalanes, particularment a l'escola i en els mitjans públics de comunicació siguin realment una realitat cultural, sense que això comporti un menysteniment de les llengües i cultures que conformen, la rica pluralitat de Catalunya.

1.2. APORTACIONS DE LES FONTS ORALS

A pesar que a través de la presentació de l'estructura i dels capítols que formen aquesta tesi, he anat descrivint les seves diferents aportacions, per la importància que les fonts orals tenen en aquesta recerca, especifico en aquest apartat un resum de les conclusions que les dites fonts aporten al coneixement concret del doble procés d'emigració i d'assentament a una nova terra a través de la creació d'un nou barri. Les fonts orals, en general, proporcionen diferent

tipus d' informació:

1- informació ja coneguda a partir de la documentació escrita i que les fonts orals confirmen.

2- informacions en les quals les fonts orals introdueixen matisos que enriqueixen el coneixement i ajuden a comprendre la complexitat dels fenòmens històrics, socials i econòmics.

Per exemple, el procés lent però imparable de construccions en el barri de Torre-romeu és impossible de resseguir en la seva totalitat a partir de la documentació escrita, atès que els permisos de construcció sol·licitats són una minoria respecte al nombre real de construccions .

El mateix es pot dir pel que fa als itineraris laborals de les persones, que si els analitzem solament a través del padró i encara que es realitzi un treball de comparació entre documents de diferents anys, resulten una informació estàtica. Són els testimonis vius els que permeten de superar aquest problema, especialment quan s'estudien períodes i situacions socials com l'objecte d'aquesta investigació, caracteritzats per una gran mobilitat i canvi. Així, l'ofici o treball desenvolupat pels homes i per les dones de Torre-romeu -o en altres indrets semblants- en les dècades dels cinquanta i dels seixanta, pot ser indicat en un padró com una ocupació determinada i en el següent com una altra. Tanmateix queden en l'entremig possibles i diverses situacions, com demostren les entrevistes realitzades.

3-informacions primordialment aconseguides gràcies a les fonts orals ³⁴. Per exemple, l'anàlisi del que hem qualificat com a economies no oficials. En especial l'economia comunitària solament es pot estudiar a partir de les fonts orals, que informen sobre les ajudes que es proporcionen veïns i familiars, sense cap transacció econòmica a l'hora, per exemple, de construir les vivendes, o en les construccions comunitàries com ho va ser la construcció de l'església.

O bé, com s'ha vist al llarg d'aquestes pàgines, per a conèixer la naturalesa i el volum de la feina que fan les dones és imprescindible l'estudi de les fonts orals que mostren la sistemàtica ocultació, per part de qualsevol altra classe de

font, del treball femení.

La història de les persones es mou en el temps amb la pròpia narrativa, i, en fer això, traspassa les barreres entre treball i casa, política i cultura, un lloc i altre, darrera la qual moltes de les nostres dades escrites i dels nostres temes interpretatius -en realitat dels nostres conceptes- estan separats. La utilització de les fonts orals és l'única forma de traspassar aquestes barreres ³⁵. La informació oral permet, a nivell general de contextos diferents, explorar la interacció mútua entre la família i l'economia, i discutir, el concepte clàssic d'obrer del camp, o d'immigrant, com un subjecte exclusivament del gènere masculí, i descobrir aquesta interacció ³⁶. Permet, estudiar ambdues parts del procés migratori de les dones i els homes de Pedro Martínez que ara estant residint a Sabadell.

A partir de les fonts orals podem comprendre l'ambient d'un poble després de la derrota republicana, així com la sensibilitat d'un barri, com el de Torre-romeu, format en ple franquisme, i l'impacte d'alguns esdeveniments. El sentiment d'abandonament i en conseqüència com el barri afirma fortament la seva consciència d'existir en front d'altres; una identitat cultural basada en la solidaritat d'un ambient familiar, de paisans i veïnal ³⁷.

Les trajectòries de vida descobreixen la personalitat dels homes i de les dones. Ensenyen com per sobre del temps històric i social les persones construeixen la seva pròpia vida; perquè la gent, "el rol de l'individu" ³⁸ defineix i elegeix contínuament i utilitza de forma diferent els recursos que l'envolten, i per tant, els resultats de les vides no són conseqüència solament de pressions externes, de normes i de circumstàncies socials. Alhora i paral·lelament sura, en les biografies de la gent, tan l'experiència acumulada d'anteriors etapes de la vida com l'experiència acumulada de la seva societat. Per això la gent estableix relacions socials i elabora interpretacions sobre la coherència de la seva vida o integra i accepta interpretacions heretades ³⁹.

En utilitzar les històries de vida com a fonts històriques,

aquestes es demostren imprescindibles per comprendre i augmentar el nostre coneixement dels processos d'immigració, i per tant, donada la importància d'aquest fet en la història del nostre país, per incrementar el nostre saber de la Història Contemporània de Catalunya.

Per acabar, la confecció de les fonts orals va més enllà, tal com jo l'entenc, d'una simple innovació metodològica perquè comporta una inflexió ideològica objectiva: fer penetrar dins la història en majúscula la gent que mai d'altra manera hi podria entrar. Descobrint, així, el rostre de la multitud ⁴⁰. Però, a més a més del factor democratitzador, l'ús de la font oral ⁴¹, de les fonts vives, pot tenir un caràcter més subversiu en invertir els papers clàssics. Efectivament, l'historiadora, l'historiador que s'apropa a la gent per tenir assentades i amb ella aprendre, no són aquells professionals acadèmics que tot ho saben, davant la pobra i ignorant gent del poble. Usar les fonts orals, es converteix al contrari, en un procés interactiu on cada u aprèn i ensenya a l'altre, i esdevé un procés amb enormes possibilitats d'enriquiment personal i que en algunes experiències ha possibilitat actituds comunitàries i grupals d'anàlisi i naixement de conscienciació.

Voldria acabar expressant els dubtes que m'assalten en aquests moments. Des de l'inici d'aquest treball, ara ja fa bastants anys, el meu objectiu ha estat usar les fonts orals com un instrument que serveixi per fer una història més democràtica. Tota la tesi és un intent d'accentuar la importància de les històries de la gent del carrer en la configuració d'allò que anomenen Història en majúscula. Espero que aquest propòsit sigui visible a través de tot el treball que presento, no obstant, ara que està finalitzat em pregunto si les persones protagonistes d'aquesta història es reconeixerien elles mateixes en el que he escrit ⁴².

Suposo que no deu ser possible arribar a escriure "l'autèntica" història del poble. L'important, tanmateix, no estaria en aconseguir escriure-la, sinó en apropar-nos a la finalitat de la història, que és aprendre de l'experiència col·lectiva del passat per poder ser creadors del propi futur.

1."El pasado personal aparece entretejido de pasado colectivo. Así, podemos hablar de la Historia como Pasado que se condensa en nuestro Presente, en las No-Ausencias y en las Ausencias que permiten afirmar nuestra realidad tal cual es hoy (y no de otra forma posible). Este pasado colectivo es asimilado con peculiaridades por las diversas personas que, al nacer, pasamos a formar parte de nuestra sociedad. El Pasado Personal aparece como la particular asimilación del Pasado Colectivo configurándose, así, nuestro Presente Personal/Colectivo: cuanto vivimos". Amparo Moreno

Seguint a Gretel Auman ("Alguns apunts per al debat feminista", Quaderns d'alliberament, núm.6) , uso, al llarg del meu treball, el mètode de l'autoconsciència, que pressuposa partir del propi jo (som alhora objecte d'investigació i investigadors), i del jo dels altres com a dades reals existents, per confrontar-los al seu torn amb la realitat externa que ens envolta (llibres, cinema, actes, etc.).

2.Un nou perill sembla planar sobre el país que ha vist sorgir algun brot racista contra els immigrants estrangers. A més a més, les mesures administratives basades en la "Ley de Extranjería", han portat, de fet, a la violació de drets humans fonamentals, i a una discriminació cap els immigrants extracomunitaris, com han assenyalat els informes del "Defensor del Pueblo", el Síndic de Greuges i la Comissió de la CEE.

A Catalunya, avui en dia -1990- segons Lluita Obrera, núm.90.,hi viuen 40.000 llatinoamericans, 40.000 marroquins, 15.000 filipins i 10.000 de l'Àfrica negra.

3.Lucien Febvre, Combates por la historia, p.232

4."La historia oral (...) constituye un intento de revelar el ambiente intangible de los acontecimientos, de descubrir el punto de vista y las motivaciones de los participantes..."Ronald Fraser, Recuérdalo tú y recuérdalo a otros,p.25

5.A part de la ja abundant bibliografia sobre l'ús de les fonts orals (vegeu bibliografia), com la seva plasmació en recerques que les utilitzen, cal mencionar la nova Revista Historia y Fuente Oral. Existeix un debat o discussió sobre si l'ús de les fonts orals comporta un mètode o tècnica específics. Soc de l'opinió, amb Carmen García-Nieto, que la font oral és solament una font específica i original i no una tècnica. María Carmen García-Nieto: Fuentes Orales e Historia, dins Studia Historica. Historia Contemporànea. Vols.VI-VII, 1988-1989.Salamanca,1990

6. De fet el mateix es pot dir de la prèvia definició d'una hipòtesi com a punt de partida d'una recerca: "Es un tópic de la investigación científica el que la hipótesis precede a la experimentación -que el científico procede con una idea razonablemente buena de lo que está buscando, por muy dispuesto que esté a ser decepcionado". Elisabeth Fox i Eugene Genovese. La crisis política de la historia social. La lucha de clases como objeto y como sujeto, dins Historia Social, núm. 1, primavera-verano, 1988. p.94

7. Solucions i maneres de resoldre aquests problemes tècnics en :Paul Thompson, La voz del pasado i José L.Carles e Isabel López, "Aspectos técnicos relacionados con los archivos sonoros", Historia y Fuente Oral, núm.3.pp.165 i ss

8.Com més endavant explico, al fer les entrevistes tenia un esquema (seguint a Pilar Folguera) que mai vaig fer servir per preguntar però que servia per orientar les preguntes i saber quina informació volia a priori. L'esquema era el següent:

a. Dades Objectives:edat, estat civil, professió, activitats habituals, arbre familiar.

b. Infància i joventut:fets significatius de la seva infància, educació: familiar, institucional, religiosa, adquisició de coneixements, educació de

nenes i nens. Idees polítiques en la seva família, utilització del temps lliure.

c. Hàbits de consum: lloc d'adquisició dels productes de consum diari, productes més consumits, persones que feien les compres. Productes de procedència domèstica: tipus de producció, forma de produir-se. Adquisició d'altres productes: mobles, teixits, ornaments.

d. Distribució del temps: distribució diària, estacional, anual. Els diferents períodes vitals. La seva relació amb els fets històrics. Els records mediatitzats pel transcurs del temps.

e. Utilització de l'espai: l'espai "propi" durant la infància: lloc, espais de joc i de relació. La cura del cos: la neteja, l'embelliment. La casa familiar. El barri o el poble. Els espais d'esbarjo. Llocs utilitzats durant la joventut: els espais "segregats", els espais compartits amb membres del sexe oposat. Els espais de treball.

f. Relacions entre homes i dones: formes d'establir relacions. Rituals. Llocs de trobada. Activitats comunes: balls, treball... Formes d'aparellament. Vida sexual, control de naixements.

g. Concepcions de la societat sobre la dona: treball, sexualitat, maternitat, participació política, educació, normes de comportament.

h. La Salut: malalties més comunes. Atenció i cura de la salut en l'àmbit domèstic. Remeis casolans. Embarassos, parts.

i. Religió i creences: actituds religioses, pràctiques, rituals.

j. Societat i règim polític: la República, experiències col·lectivistes, la guerra, la postguerra, el franquisme.

k. L'emigració: primers pensaments, iniciativa, la partença: individual, col·lectiva, familiar. A on?, per què?. Coneguts a Catalunya. Família o propietats que es deixen en el poble.

l. El viatge: amb què, amb qui, com, condicions.

ll. La immigració: els primers anys. Habitatge. Treball. Serveis: salut, escoles, esport, esbarjo, cultura.

m. Procés d'assentament: relacions amb Pedro Martínez, relacions amb el centre de Sabadell i la resta de Catalunya.

9. En Fraser he trobat les explicacions de com fer les entrevistes més a prop del que jo mateixa he fet (no vull pas dir del resultat obtingut). L'Avenç, núm.26, abril 1980: Conversa amb R.Fraser per Jim Kelly. R.Fraser, Reflexiones sobre la historia oral y su metodología en relación con la guerra civil española, dins Metodología histórica de la guerra y revolución españolas. pp.47 a 72. També en Historia y Fuentes Orales, núm.1, pp.132 i ss; on converteix les entrevistes en quasi un art.

10. Luisa Passerini, ens ha mostrat, en els seus treballs sobre el feixisme a Torí, com es poden tractar els silencis en les fonts orals.

11. Vegeu més endavant la controvèrsia existent sobre la veracitat de les fonts orals i la consideració de F.Lejeune sobre la significació del que podem considerar fals.

12. F.Joutard, "El tratamiento del documento oral", Debats, núm.10

13. "...pudimos comprobar que llegado a un número determinado de entrevistas se iba conformando un modelo explicativo para nuestro objeto de estudio que no variaba sustancialmente con la incorporación de sucesivas entrevistas. Así resultaba en nuestra muestra lo que en historia oral se ha llamado punto de saturación, y lo que en estadística se denomina como sistema de nuestro acumulativo, en el que tras una solución de muestras numéricamente representativas, se demuestra en un punto del estudio que no es necesario el número previamente determinado porque los resultados no varían con la ampliación de testimonios". Cristina Borderias Mondéjar, Imagen colectiva y fuentes orales. El problema de la muestra en la historia oral, Primer encontre de treball sobre història de la dona. juny 1983.UAB

14. Daniel Bertaux, "Los relatos de vida en el análisis social", Historia y Fuente Oral, núm.1, pp. 88 i 92
15. Franco Ferrarotti, "Historia, Biografía, Privacy", Historia y Fuente Oral, núm.2.p.54
16. Ronald Fraser, La formación de un entrevistador. Historia y Fuente Oral, núm.3. p.132
17. Alessandro Portelli, "Historia y memoria: La muerte de Luigi Trastulli", Historia y Fuente Oral, núm.1.p.6
18. R. Fraser, op.cit. p.146
19. Philippe Lejeune, Memoria , diálogo y escritura, Historia y Fuente Oral, núm.1, pp.42 i 43
20. íd.p.44
21. Daniel Bertaux, op.cit. pp.94 i 95
22. Dominique Willems, "Lenguaje escrito y lenguaje oral", Historia y Fuente Oral, núm.1, p.103
23. Les entrevistes realitzades per la "tesina".
24. Lucien Febvre, op.cit.p.89
25. Chiara Saraceno, "La estructura temporal de las biografías", Historia y Fuente Oral, p.45
26. "Contrairement aux apparences, la biographie, en effet, n'est pas l'expérience vécue, directement transmise, mais une chronique, et elle doit être soumise au même travail critique que les autres documents que l'historien utilise". Archives Orales: Une autre histoire? Annales, gener-febrer 1980.
27. Moreno Fragonal, La història com a arma. L'Avenç, núm.2, 1977
28. Paul Thompson. Especialment en, La voz del pasado: La historia oral. Capítols 4 i 5.
29. Franzke, sintetitza la teoria del record desenvolupada per Hussell, Bergson i Maurice Halbwachs. Juergen Franzke, "El mito de la historia de vida", Historia y Fuente Oral, núm.2. pp.57 i 58
30. Philippe Joutard, op.cit.p
31. Saraceno, seguint a Featherman (1983), Hareven (1982) i d'altres, introdueix el problema del temps i del canvi en el temps a dos nivells diferents: el temps històric i el temps de vida. Chiara Saraceno, op.cit. núm.2. p.43
32. Entre altres causes, perquè tal com afirma Lutz, la major part de la vida quotidiana diària es constitueix a partir d'un gran nombre de realitzacions subconscients, en el costum de percepcions i accions rutinàries i quasi invariables, la imatge específica de les quals s'integrà en la socialització i solament és visible des de dins la seva especificitat quan la seva pràctica ja no es dona per suposada. Lutz. ¿Para qué sirve la historia oral?. Historia y Fuente Oral, núm.2. p.9

33. La nació lliure, segons R.Lafont, "és un fenomen històric positiu; elabora el seu propi futur com una conquesta de benestar social. És progressista. La nació alienada veu com les seves minories escollides passen al servei de l'Estat unitari i la traeixen profundament. Quan l'Estat i les minories provincials entren en conflicte, en aquest conflicte, no hi ha res de positiu. L'Estat esclafa el poble, però les minories són una oligarquia no menys esclafadora". R. Lafont, Per una teoria de la nació, p.133

34. Informacions que en alguns casos, també podrien donar-nos altres fonts properes a les fonts orals, com ara diaris, cartes, etc, tanmateix la societat objecte d'aquesta recerca, per les seves característiques, especialment l'alt grau d'analfabetisme, no en genera i, per tant, no és agosarat afirmar que la història oral es converteix en l'única font d'informació.

35. Paul Thompson, "La historia oral y el historiador", Debats núm.10.p.96

36.Id.p.56

37.Ph. Joutard, op. cit.p.83

38. Saraceno, op.cit. p.46

39.Lutz Niethammer, Op.cit.p.8

40.Raphael Samuel, Historia Popular, historia del pueblo, dins Historia Popular y Teoría Socialista, p.20

41. A pesar que també les fonts orals poden utilitzar-se per fer una història absolutament conservadora. Paul Thomson, La voz del pasado. La historia oral. p.10

42.Aquests són els mateixos dubtes que assaltaven a R.Fraser en acabar la seva història sobre la guerra civil. R. Fraser, Metodologia...,p.72

CAPÍTOL 1

MEMÒRIA DEL QUOTIDIÀ: POBRESA I TREBALL.

Pedro Martínez (Granada), principis de segle-1931

"La dignidad de los andaluces exige la creación en Andalucía de un pueblo consciente y capacitado; exige el concluir en Andalucía de una vez, sea como sea, con los caciques y sus protectores los oligarcas; hay que evitar continúe siendo Andalucía el país del hambre y de la incultura, la tierra más alegre de los hombres más tristes del mundo..."

(Asamblea regionalista de Ronda. 1918)

1. INICI

El pare i els germans de la Rosa Sánchez -la Rosa de los Vilchez- ¹, nascuda a principis d'aquest segle, eren pastors, pobres, però com que treballaven tenien allò imprescindible per anar tirant. Podien engreixar, junt amb els de l'amo, un o dos cabrits. A més a més, tenien un tros de terra de renda en el "Cortijo de Pierres". Del grà que hi conreaven en treien els diners necessaris per comprar queviures a la botiga de Pedro Martínez, el poble on havien nascut i on vivien. El menjar, llevat del pa que amassaven les dones de cada família amb farina, -no sempre de blat i sovint de sègol- l'havien de comprar en aquell establiment perquè com que la terra és seca i no hi ha hagut aigua fins fa molt poc, era impensable conrear un hort propi i difícil mantenir animals domèstics. La Rosa recorda: "Mi gente no tenían bestias, eran pastores y no. Estaban pobres en el pueblo. Los ricos tenían ovejas allí. Nosotros teníamos unas cabrillas, pero estas las cebaba mi padre con las de uno que le decían los Rufino. Yo estaba sirviendo con ellos y mi hermano, digo y mi hermano lo mismo. Trabajábamos y ganábamos "pa" comer y teníamos un pedazo de la renta², en un cortijo que le decían Pierres.

La comida se había de comprar porque allí no hay nadie que tenga huerto. ¡Allí no, si no hay agua! Ahora es cuando la han "sacado". Los ricos que eran, y que había ricos, ricos, ricos, no han sido capaces de sacar el agua, y ahora, ese, que es un albañil, el alcalde, ha traído un ingeniero y dicen que ha "sacado" agua. ¡Dicen!. Yo no he "estao".

La Rosa parla de quan els homes de casa seva feien de pastors pels camps i pujols i, la mare restava a casa tenint cura dels germans petits -eren tretze fills- ,i ella joveneta, feia de "minyona" a casa d'uns rics del poble.

"Cuando empecé a servir en el pueblo tenía catorce o quince años. Estaba de día allí, en casa de los ricos, y cuando anocheecía en casa de mis padres, ¡en mi casa! Estuve en una casa nueve años en una misma casa. De los...Ella era hermana de

Casares y él era hijo de Rafael Martínez ¡de los Taravitas! ¡Ya ves tú! ¡Nueve años!. La madre estaba enferma y yo fui la que la cuidaba. Ahora (el seu fill), así que me ve, me abraza y me besa y dice "¡ésta la de Sánchez, ésta es mi segunda madre!. Que mi madre estaba enferma y ésta era la que nos cuidaba".

Fa més de vuitanta anys de tot això: són records que es remunten a la primera dècada del segle. Anys recordats igualment per l'Ascensión Vaca ³. Temps de pobresa, temps de mal viure per aquesta gent del camp, evocats, no obstant, per contrast amb els de la postguerra veritablement de fam, com temps bastants bons, car , encara que pobrament, vivien.

"Nosotros nos apañábamos, yo hacía antes... yo tenía una mijilla de tierra..."

La Manuela González ⁴ creu que de gran va ser la dona més pobra de Pedro Martínez, però de nena, com la majoria dels seus paisans, recorda la vida plena de treball i de penes però no de fam.

"Desde la edad de cuatro años hasta setenta y dos que tengo he pasado muchísimas penas, porque lo primero y principal fue que se me murió mi madre y mi padre me dió madrasta a los trece meses ⁵. Y de allá "p'alante" he "pasao" muchos trabajos, muchas penas. Con mi padre no pasé de hambre nada, porque mi padre me estuvo trabajando como hombre a mí y a mi hermana, pero hambre no. Pero he pasado muchísimos trabajos que he trabajado como hombre⁶.

Yo no fui a la escuela, no sé ni una jota, ¡ay! si he ido unos días ¡pero muy pocos! Pero nada yo tenía de trabajar allí, que mi padre no tenía niños que estábamos niñas y se casó con una mujer muy joven y empezaron a tener crios. Entonces teníamos de ayudar yo y mi hermana, que éramos las mayores, y no tenían hijos ningunos, porque mi padre tenía una yesera y estábamos en el yeso "pa" que lo moliera, lo medíamos "pa" que se lo llevaran y todas estas cosas..."

J. Ramón García ⁷ fa memòria, també, del temps d'infantesa . Anys de treballs, tret comú de la vida de tots els entrevistats i totes les entrevistades per a aquesta recerca.

"¿Qué voy a contar? He "estao" trabajando...bueno sí lo voy a explicar todo, de "ande" que estuve en la cárcel y "too". Pues mira ve anotando en el año 36 estalló la guerra ¿de antes también tengo que explicar? Pues mira yo empecé a trabajar cuando tenía doce años haciendo de faenero en una finca, luego a los quince años iba con un burro a por leña, luego con dos burros a por leña. Trabajaba en un horno. Cocer pan casero de las casas. Se amasaban en las casas. Íbamos a recoger las tablas del pan y las llevábamos al horno ¿eh?. Las cocíamos y luego íbamos a repartirlas en las casas, otra vez, de la dueña de cada una del pan que teníamos. Eso era en el año 30, 31, 33,34, 35 y 36 que estalló la guerra ¿eh? .El horno era nuestro pero de alquiler, era de un rico de ahí, del pueblo".

A principis dels anys 30' la Luisa Cazorla ⁸ treballava, junt amb la colla de germans, ajudant al pare.

"De críos, yo no hacía más que subir agua a lo alto de una burra, porque mi padre era... y en vez de decir: "bueno pues mira voy a trabajar de ocho a ocho", podía, pero no decía esto, sino que hacía como un destajo. Trabajaban los más grandes, trabajaban los más chicos y yo ya te he dicho, "pos" subiendo agua. Yo de cría subiendo agua y luego de grande, ya mozuela, pues pillaba la yegua y a subir agua. Mis hermanos de chiquillos, pues "toos " trabajando. Uno que ponía una piedra más gorda, otro que podía con una piedra más chica, otro que ponía los ripios, "toos" trabajando. Allí hacíamos "toos" igual. Ya ves, la faena de subir agua es más de los niños y sin embargo ¡la subía yo! ⁹. El agua que se necesitó "pa" la calle de Manolito "el de Claudio", las aceras ya las tocharon. Subía yo el agua. Me subía en la burra porque me cansaba de dar viajes detrás de la burra y ya lo que hacía, que me subía.

Hasta la acera de más allá de Manolito "el de Claudio", subí yo el agua".

Sebastián Martínez ¹⁰ arribà a Pedro Martínez des de Huenijar, on havia nascut, d'aleshores ençà han passat quasi seixanta anys. El pare d'en Sebastián era pastor i com tots els pastors la seva feina el portava d'aquí d'allà. D'aquesta manera va arribar la família a un "Cortijo" anomenat Fuente la Caldera que està situat a les afores a uns nou quilòmetres del centre del poble ¹¹.

"A La Caldera fui que tenía ya doce o trece años, veníamos de Cabrilla de Santo Cristo, habíamos "estao" en Fonelas, luego en Tirasillo... mi padre le pasaba ésto: cuando no estaba bien en un sitio se iba "pa" otro "lao". Estábamos como el caracol, siempre con la manta puesta, de pastor. Luego fuimos a La Caldera de marraneros, a cuidar marranos..."

Manolo Alfaro ¹² també treballava a La Caldera des que tenia vuit anys. "Ganando tres duros cada mes. Luego pues cuando ya con unos años más fue cuando estalló la guerra..."

Així s'escolava la infància de les criatures d'aquest poble: treballant. Els nens, especialment, tenint cura dels animals i les nenes fent de "minyones". Però la divisió no era tan nítida. Noies i nois eren necessaris i útils pel treball, per això quan no treballaven fora de casa sinó ajudant al pare en el seu ofici tant se val ser noi com noia. Com en el cas de la Manuela, la seva germana i la Luisa que treballaven fent d'aprenentes de paletes i de guixaires. En el cas de les famílies obreres, que eren la majoria, és quan els fills s'havien de llogar a altres. Aleshores apareix, com en les persones adultes, la divisió sexual del treball: els nens i nois treballen en el camp i més sovint cuidant bèsties, fent de pastors o de porquerols i les nenes i les noies fan de minyones a casa dels rics, servint a una sola família tot el dia, o bé, fent les feines que periòdicament i esporàdica van sorgint en

les diferents famílies que formen el grup de rics del poble. A més a més, ajudaven a les mares en les tasques de la pròpia família, servint, tot sovint, a germans i pares.

A pesar del treball, alguna estona tindrien per jugar, tanmateix no semblen recordar-ho, si més no, no ho han mencionat espontàniament.

Pocs lliguen els seus records infantils amb esdeveniments polítics, solament en algun cas recorden fets posteriors i assenyalats com la proclamació de la República o l'esclat de la guerra civil. La M.Jesús García ¹³, en canvi, situa les seves vivències infantils dins el context de la Monarquia.

"En los años de la Monarquía, que toda la vida nos hemos criado en ella, pues hemos trabajado y no hemos podido comer ni vestir, porque lo que trabajamos se quedaban los ricos con ello, y estábamos en el campo, escardando, segando o arrancando esparto y nosotros ;"pos" sirviendo con los ricos! Que no nos daban "na", la comida y mala".

1.1 Pedro Martínez

Pedro Martínez, el poble de la gent que apareix en aquesta recerca, és una vila situada al nord de la província de Granada -contigua a la de Jaén-, del partit judicial de Guadix, a 79 quilòmetres de la capital, situada a 1.042 metres d'altitud i amb una superfície de 133 qm² ¹⁴. Segons Madoz ¹⁵, al 1849, estava habitada per 130 veïns i 591 "animes". L'any 1940 tenia 3.952 habitants , el 1950, 4.776, el 1960, 4.168, per arribar als 2 mil i escaig actuals ¹⁶.

El poble deu el nom al capità de les hosts del duc de Gor, que va conquerir el terreny. El duc va cedir al seu capità, Pedro Martínez, aquest terme, en el qual va edificar la primera casa. Encara contenen els habitants del poble que per escoltar missa i evitar els desplaçaments a les "cortijadas" de Oleilas Bajas ¹⁷, el Governador va manar construir-hi una església i més tard un cementiri. Els llauradors de les terres van ser els

primers veïns i existeixen documents a l'arxiu parroquial datats l'any 1651, encara que la parròquia és anterior a aquesta data.

El municipi es va consolidar durant els segles XIX i XX, i per això la seva estructura urbana és relativament moderna, molt castellanitzada pels efectes de la repoblació, la incorporació dels models urbans de Castella i, tal vegada també, pel seu entorn geogràfic, més semblen a les terres de la Manxa que a les andaluses. La vila està situada al nord de la ciutat de Guadix, en els Montes Orientales, zona d'amples secans i terres d'abundants cereals.

La població, com d'altres d'aquesta zona, s'orienta sobre una esplanada immediata a un pujol: el "cerro" Mencial, de 1.447 metres d'altitud, aprofitant més o menys directament l'ampla corba de la baixada del riu Fardes cap el Guadiana menor. En el Mencial, -en àrab cementiri- existeixen restes d'un fortí àrab i indicis d'un intent d'extracció de pissarres bituminoses, en el "cortijo" d'Olivares.

El municipi limita al nord amb el d'Alamedilla, a l'est amb Villanueva de las Torres o de Don Diego, al sud amb el d'Huélago i a l'oest amb el de Cardela. És un terreny muntanyós i de secà, i en temps de Madoz, amb trossos poblats de pins i alzines i la major part format de "monte bajo": d'espart, ginesta i romaní. La sequera i el despoblament forestal l'hi han fet perdre quasi totes les alzines i pins, però -en recompensa- actualment es conreen arbres fruiters com ametllers i presseguers. Tradicionalment s'ha criat ordi, i amb menys quantitat blat, sègol i bot; s'ha pasturat remats d'ovelles i cabres i s'ha practicat la cacera de conills i perdius.

Segons la tradició, que encara contenen les dones i els homes vells del poble, en el Mencial, en un lloc denominat "Joraique", hi va viure l'últim àrab després de la Reconquesta, en una cova -mina- amb moltes galeries i de profunditat incalculable. Aquesta persona era alimentada per un moliner d'Almidar, a qui pagava amb lliures d'or. En una ocasió el moro va dir al moliner que entrés a la cova que el faria ric, ja que veient

que la reconquesta àrab era molt difícil pensava marxar a l'Àfrica i com que no podia endur-se el capital que posseïa, volia deixar-la a aquell que l'havia alimentat. El va conduir a través de llargues galeries fins una gruta profunda per la que corria un riu subterrani. Quan estaven a meitat de camí el moliner espantat apunyà al moro i el va llençar al buit, retrocedint al lloc d'entrada.

Pedro Líndez ¹⁸ i la seva muller Encarnación, una parella de vells que passaren la joventut i adultesa a la finca de La Caldera i que ara viuen a Pedro Martínez, ens expliquen aquesta llegenda:

"Un moro que se alimentaba con el alimento que le llevaba un molinero, el molinero era del molino de "Labá", que es un cortijo que hay allí más abajo de Fonelas. No es de Pedro Martínez es de allí de Fonelas y el molinero le llevaba de comer al moro. Y el moro estaba agradecido con el molinero y cuando ya se cansó el moro de estar solo, se quería ir a África y le dijo al molinero: "te voy hacer rico". (Esto lo cuenta la gente, estará escrito quizás también en algún sitio. Está todavía la gente por encontrar la cueva de Joraique, por encontrar la cueva). De modo que pasaron a la cueva, el moro y el molinero atrás y llegan a un manantial de agua que pasaba, - que supone la gente que es la de los valles- y bueno, entonces al molinero le entró miedo y como iban el moro delante, con un palo el molinero le dio un golpe en la nuca y le echó abajo, y el moro le dijo: "me has "matao" y tú te has perdido". Porque decía que tenía un pellejo de un toro lleno de oro. Decían que le llevaba a enseñarle el escondite del oro. Pero luego la cueva se ha "rellenao", el tiempo la ha "rellenao" y ha "tapao" la puerta y se ha "estao" criando trigo y... Esto son historias de cuando los moros, es un cuento de viejos, de unos a otros, eso es "contao" como yo puedo contar..."

Fins ara molts han intentat arribar al final de la cova, que està destruïda, sense aconseguir-ho. Fa uns anys un pastor que

tenia el ramat pasturant a la vora del mas del pujol, va veure sortir vapors de la terra i apropant-se al lloc va colpejar el sòl i s'obrí un forat molt gros, llavors va cridar a un company i s'internaren amb una llanterna. Van trobar una cova amb tres habitacions poblades d'estalactites i estalagmites, amb orificis pels quals no pot passar una persona. Des d'aleshores ningú ha intentat engrandir-ho i veure cap a on condueixen. De fet, avui en dia, els habitants del poble no són molt amants de fer sortides al camp, i molts d'ells no han estat mai dalt el "cerro".

1.2 Situació econòmica i social del camp andalús de principi de segle

Parlar del camperol i del jornalier andalús a finals del segle XIX i el primer terç del XX és relatar un quadre de misèria i de males condicions de vida¹⁹. I això a pesar que l'agricultura espanyola del primer vintenni del segle va fer un salt endavant -el més important de la història econòmica contemporània, abans de la definitiva modernització del sector, entrada ja la segona meitat del S.XX²⁰ -, expandint-se²¹ i paral·lelament intensificant el conreu de cereal²², contribuint així a escurçar les distàncies amb les economies més avançades i riques²³.

Mentre durà la guerra europea es produí un augment de la demanda de blat a les zones industrials, beneficiosa per les terres cerealístiques del sud, però acabada la guerra la depressió econòmica resultant de la pèrdua dels mercats exteriors, va provocar una crisi tan profunda que els preus agrícoles caigueren de manera que el seu nivell no es tornaria a recuperar fins a la II República²⁴. A l'Espanya del latifundi qualsevol crisi que experimentés l'agricultura repercutia immediatament, com assenyala Fontana²⁵, en els salaris del proletariat originant fortes tensions socials com les que es produïren en els anys de la primera guerra mundial. De manera que "la elevación de los precios al por menor redujo los salarios reales en las regiones agrícolas de más extenso

proletariado en términos que, en el invierno de 1917-1918, hicieron la situación insostenible" ²⁶.

1.2.1 Cereals i bestiar

Entre 1900 i 1931 la superfície i el valor de la producció agrària van sofrir, en la major part de la península, canvis evidents, resultat de la capacitat de resposta de les diferents agricultures al repte que suposaven les noves circumstàncies econòmiques després de la depressió de finals del segle XIX. No obstant, i tal com ja he dit, és admès el creixement general de l'agricultura i en aquest creixement Andalusia Oriental es situa en torn al creixement mig de la península. Gràcies a la capacitat d'incidir en camps tan diferents com són el secà i el regadiu, s'estabilitzà el secà i s'incrementà el conreu de les oliveres i els fruiters. L'avantatge, més gran de la regió, va ser que va trobar la manera de satisfer la demanda de carn i de llet, de manera que el seu producte ramader va ser el que més va créixer de totes les regions espanyoles ²⁷.

Pedro Líndez, que ens va explicar la història de la finca més gran de Pedro Martínez, recorda la situació d'intensificació del treball en el camp per augmentar la producció de blat en els anys de la guerra mundial, seguit a partir de 1917, a pesar de la crisi, d'un augment de la superfície conreada per l'assentament de nous colons a La Caldera. Dels seus records es desprèn una certa prosperitat, si mes no, un augment de l'activitat agrícola i ganadera de la finca. Mes rotures, mes caps de bestiar, que fan pensar en una certa integració del bestiar a l'explotació agrària en el sentit que Jiménez Blanco exposà com encert dels latifundis del sud²⁸; i que ens permet parlar d'un sistema mixt on es combinen l'expansió de la superfície conreada, a costa d'àrees d'aprofitament silvo-pastoral, amb un millor ús d'aquella²⁹.

De la llenya del bosc de la finca se'n feia carbó, però la política dels propietaris va ser talar el bosc per augmentar la superfície de conreu, i així instal·lar-hi més colons i

augmentar els guanys gràcies a les rendes cobrades. Probablement degut a la mateixa política del govern de la monarquia, que per arreglar la situació de crisi econòmica, segons Fontana, "se contentó con asentar un puñado de campesinos en arenales o montes sin valor, y se cruzaron de brazos, salvo cuando los conflictos se agudizaban, amenazando el "orden público", y se recurría al envío de la guardia civil, supremo expediente pacificador" ³⁰². De manera que, segons Artola, la burgesia agrària andalusa al deixar i demanar el reforç polític - repressiu del poder central, va quedar sotmesa al centralisme, va donar l'esquena als moviments regionalistes que en aquells moments començaven a deixar-se sentir, a costa de "la permisividad de incrementar unos latifundios, entonces anacrónicos por el sistema en que se explotaban, al socaire de los jugosos beneficios obtenidos en los años de neutralidad en el primer conflicto bélico mundial, que fueron de "vacas gordas" para el campo andaluz" ³¹.

Pedro Líndez recorda com era la finca quan ell era un nen: "Fuente Caldera en el año 10 que es cuando vino allí mi padre, cuando yo tenía siete años... ¡Fuente Caldera era siete mil cuerdas! (tres mil i escaig hectàrees), era una montaña de chaparra y de pino y de bosque bajo, de labradores y de piaras de ovejas. ¡Total era una selva aquello! Había doce labradores con doce pares de mulos a ochenta cuerdas cada uno (cuarenta hectàrees). Y luego el bosque se respetaba mucho. Teníamos guardas...

Pero se han hecho talas de pinos en la Caldera. Ha habido más de una. El administrador que había, hizo un trato con los mismos rancheros, hizo un trato de monte negro, de monte de chaparra de hacer carbón³². Bueno y aquel contratista metió cianuro, cianuro..., que había una cantidad de rancheros, rancheros, matrimonios, hombres jóvenes, mujeres jóvenes, que hacían en el campo sus chozas y hacían boliche de carbón, y el carbón se lo llevaban a Granada. Vendían carbón a tres perrillas, valía, y luego se acabó el bosque negro y arrancaron todas las encinas de raíz, no cortadas, porque la chaparra, tú

cortas y sigue, sigue otra vez. Y esto es lo que hicieron "pa" hacer la tierra de labor, "pa" luego de aquella tierra "pa" ¡cobrar la renta! ³³. Cobraban cada cuerda de tierra una fanega de trigo, luego subieron a una cuartilla, no al revés primero una cuartilla, que es la cuarta parte de una fanega, y luego ya la subieron a una fanega. Luego vinieron por lo menos veinte labradores porque dieron permiso para hacer labor, para retirar el monte para hacer labor. ¡Y los rancheros que había! Dieron permiso y cada par de mulos, que tenían ochenta cuerdas se convirtió en cien cuerdas, y luego fueron aumentando los mulos, que mi padre tenía aquí en la finca. Eso fue un montaje, allá por el año 18, 19 y 20...que montamos 85 pares de mulos y debía tener cada par de mulos unas cien cuerdas. En mi casa hay recibos de haber pagado renta de cincuenta fanegas de trigo recio. Hoy sería un capital: era tierra nueva y se criaba bien".

1.2.2 L'espart

L'espart, durant el segle XIX, havia servit com efecte amortidor de les crisis periòdiques de l'agricultura que, en segons quines conjuntures, feia servir massivament el treball dels jornalers en l'elaboració d'aquesta gramínia. De fet, sempre va ser útil per ajudar a sobreviure els sectors més dèbils de la societat, pobres, vells, dones i nens ³⁴. Aquesta recerca és un testimoniatge que també al llarg del segle XX l'espart va ser en múltiples ocasions l'últim recurs per a viure.

En Pedro, rememora, temps no viscuts per ell mateix -records de la mare i de l'àvia- , quan la finca era explotada per anglesos que comerciaven i tractaven l'abundant espart de les contrades ³⁵, amb tècniques que permetien la transformació d'aquella matèria despertant l'admiració del nostre informant . Pertanyent a l'alqueria però separat del nucli de cases de Fuente Caldera, hi ha un "cortijo", anomenat "La Máquina", deshabitat i mig derruït, construït a finals del segle passat.

Segons en Pedro havia estat un nucli important de producció i empaquetament d'espart.

"...es que el amo de la Caldera hizo un trato con Inglaterra y le vendió el esparto de la finca por 10 años- que entonces habían muchos espartares-. La gente del pueblo recogía el esparto y los ingleses, allí en la Máquina -que es el cortijo que está allí detrás de La Caldera- tenían las máquinas alpacatadoras, tenían las alpacatadoras y iban las mujeres del pueblo allí a limpiar el esparto y a salpacharlo³⁶. Yo he conocido allí..., cuando yo vivía allí estaban todavía los bancos llenos de alpacas, y tenían allí los ingleses, tenían 500 carros que iban "pa" Almería ³⁷ llevando esparto y a Altafalla y a otros..., y luego "pa cá". Tenían muchos carros. Empedraron el camino, desde la Caldera hasta Almería. Esto a últimos del otro siglo eso hace ya cien años...

Mi abuela, la madre de mi madre, le dijo a uno de los ingleses, dice: "¿"pá" qué quieren ustedes tanto el esparto? - ¡Cómo aquí no lo miraban!- ¿qué hacen ustedes con tanto esparto?". Y dice: "el próximo viaje que demos se lo diré". Y le trajeron un baremo de esparto con las cabezas completas y lo demás seda. Eso sí que lo vio mi madre. "Pues mira lo que hacemos con el esparto: seda". ¡Pero seda fina!, contaban mi madre y mi abuela. El esparto tienen un valor ¡pero bueno!"

1.3 Estructura econòmica i social de Pedro Martínez

L'estructura social del poble en aquesta primera meitat del segle XX estava formada per pocs capitalistes, els latifundistes, que sovint vivien a Madrid o a Granada ³⁸, com la marquesa d'Herédia mestressa de Fuente La Caldera -governada pels administradors, pare i fill Labella-, i d'altres que residien en els mateixos masos, com la família Cobos que entre les possessions de cada fill i les dels pares formaven una de les riqueses més grans del poble, o la dels "Tarabita". Una poc nombrosa capa de propietaris mitjans i petits i els

professionals, com el metge, el secretari de l'Ajuntament etc, que residien al mateix Pedro Martínez .Una relativament extensa classe de "labradores" arrendadors i la nombrosa població assalariada sense cap més ingrés que el jornal dels dies de treball, encara que alguns, tenien en propietat o de renda una petita parcel·la ³⁹.

Traduint tot això al llenguatge de les dones i els homes del poble, l'estructura es simplifica en rics i pobres. Els primers, al marge de les seves diferències internes, són els que lloguen a gent a preus, sempre mesquins, els jornalers :homes, dones, nois i noies, per realitzar les feines al camp, del bestiar i de les cases.

Els "labradores" també tenen assalariats, almenys en les èpoques de més treball, però a la vegada estan subordinats als latifundistes i directament als seus administradors.

La figura dels arrendadors va molt lligada a l'absentisme o no dels propietaris perquè els primers arrendaven les terres en una proporció dues vegades i mig més que els propietaris residents a prop de les seves terres. El predomini de l'absentisme afecta també la forma de l'arrendament en el sud. A la resta del país la majoria dels propietaris arrendaven directament les seves terres, en forma de petites parcel·les, a petits arrendataris. Al sud les grans finques s'arrendaven normalment a un sol arrendatari (arrendador o "labrador") que a la vegada conreava la terra amb mà d'obra contractada o bé amb subarrendaments en forma de petites parcel·les a petits camperols. Malefakis , que en contra d'altres autors creu que el grau d'absentisme era elevat ⁴⁰, crida l'atenció pel poc que se sap sobre els arrendataris i sobre els administradors a sou que s'ocupaven de les operacions diàries de les finques dels propietaris absentistes que no havien estat arrendades. Es desconeix, per exemple, el nombre de finques dirigides per cada administrador, les formes de remuneració, el grau de supervisió dels propietaris, etc.

Per alguns investigadors aquests dos grups mitigaven els efectes nocius que d'una altra manera l'absentisme hauria tingut. Malefakis està d'acord en aquesta apreciació matisant-

la perquè pensa que la inseguretat de l'arrendador no el permetia aventurar-se a fer millores a llarg termini, i l'administrador no disposava d'autoritat ni de capitals per efectuar-les. A part d'aquestes qüestions econòmiques, també pensa en les conseqüències socials d'aquest tipus d'explotació agrària, ja que l'administrador anava a treure el màxim de beneficis per un amo que estava lluny, i l'arrendador perdia parts dels guanys en l'arrendament, de manera que ambdós feien recaure les seves obligacions sobre les espatlles dels jornalers i petits arrendataris que eren realment els que treballaven, amb menors salaris i pagant majors arrendaments⁴¹.

A la finca de La Caldera de Pedro Martínez la mestressa tenia arrendada la terra als "labradores" que la gent del poble anomenava "calderetos", però a més a més, la finca en el seu conjunt estava dirigida per un administrador que era el representant de la marquesa absent.

A partir de la vida de Pedro Líndez podem extreure alguna informació de la manera com s'organitzava la major finca d'aquest poble dels Montes, en el primer terç de segle. Queda clarament definida l'estructura jeràrquica de les relacions socials i de producció que es donaven en l'explotació de la finca: Al cim la marquesa, darrera el seu delegat: l'administrador, que a la vegada tenia uns encarregats que eren els que ordenaven directament als "labradores", els quals, a pesar que la majoria gaudien, de bona posició econòmica, i que comparats amb la gent treballadora de Pedro Martínez eren uns privilegiats, havien alhora de suportar l'autoritat dels anteriors. Els records d'aquest home permeten veure, com sempre, la complexitat d'aquestes relacions. Per sota dels arrendadors "labradores", els bracers a jornals sovint no solament de Pedro Martínez sinó, sobretot en l'època de més feina, dels diversos pobles de la comarca. I entre mig un cos d'homes, també a jornal però, realitzant una funció de policia en contra la classe treballadora: els guardes, guardians de la propietat privada dels latifundistes.

En Pedro, a pesar de la seva avançada edat i a un recent atac de feridura, recorda amb bastant precisió la seva història en context amb els moments polítics. Per aquest antic "labrador" la monarquia ha estat l'època més crua i injusta de la història d'Espanya ⁴², i els problemes, opina, s'aguditzaren especialment a partir de l'assassinat de Canalejas l'any 1912.

"La vida de los labradores era también difícil. En tiempo del rey Alfonso XII, a finales del siglo pasado, no había Derecho, ni con el rey Alfonso XIII, en la época, cuando mataron a Canalejas...

En La Caldera había un administrador, un tal Don José Labella, luego se murió, se jubiló Labella y quedó el hijo, se llamaba Alfonso Labella, era el administrador. Luego después de los administradores estaba el "encargao": éste era, ya era más malo. Y luego había los guardas, dos guardas sí. Los guardas eran, pues eran inquisidores, sí."

Per il·lustrar aquestes informacions relata la història d'un xicot maltractat per un guarda quan recollia llenya de la finca ⁴³: "fueron a juicio y la justicia le falló a favor de los guardas ¡claro!, ¡La justicia de antes! ¡Era una monarquía muy mala! Luego después lo de Franco, era aquello una gloria, "pa" los que hemos conocido, existiendo el rey, cuando la monarquía. La monarquía ha sido la época más mala que yo he conocido. Le decían a un labrador, allí en La Caldera, que estaban los labradores, y decían: "dentro de diez días marche usted de la finca". ¡Vaya usted ahora a decirle a un hombre :márchese usted de una finca donde está "asentao" trabajando. Le daban los plazos que tenía de marchar de diez días. Por esto tenía de estar con el administrador o con el guarda, tenías de estar besándole los pies continuamente. Cuando los labradores pagaban un diezmo, esto fue en otra época, cuando nosotros peor: había que pagar al administrador. Los labradores estaban esclavizados con los amos, con los administradores. ¡Y los obreros estaban "esclavizaos" con los labradores! ¡Con los que les mandaban a trabajar! Los labradores vivían allí y los obreros iban a

trabajar por días. Los que cargaban las yuntas de mulos eran de Guadix, de Loja, de Alicún, de Villanueva de las Torres, de Alamedilla y de Pedro Martínez, no eran de aquí de la finca. ¡Aquello era un conjunto!...en la época del año 10, hasta que nosotros nos vinimos, hasta la terminación de eso, aquello era como la legión⁴⁴. Allí hemos "conocío" nosotros más "ganao" y más familias...unas con más esclavitud, otras con menos...".

1.4 La imatge dels rics

El propietari més antic de La Caldera que recorda Pedro Líndez és un marquès del que no sap el nom i que és el que va vendre la propietat als marquesos d'Herédia. Pedro explica la història dels amos de la finca amb un llenguatge fresc i embolicat, que permet veure la idea que la gent del poble té dels rics i com els jutja, a ells i a les seves accions, de manera diferent a la resta de la comunitat, com si els rics no tinguessin res a veure amb la moralitat que té el poble i que s'exigeix a sí mateix.

"Esta finca era de un señor, el título se lo vendió al marqués de Heredia. El día de la expropiación de La Caldera⁴⁵, me dieron la escritura, donde se veía el nombre y el apellido más elegante que yo he conocido. Lo mismo el nombre que el apellido, que éste fue el que le donó a la "Hermosa" diez mil cuerdas de "cañá Hermosa"⁴⁶. Una mujer que había en el pueblo que era un pueblechuzo, pero el tío era el amo de La Caldera, que tenía tres mil hectáreas, siete mil cuerdas. Y dice: "yo le doy mil cuerdas a esta mujer para poder dormir con ella". Como hacen los millonarios: le soltó una finca de mil cuerdas, que es "cañáhermosa".

La Hermosa era la mujer más hermosa que había habido en el pueblo, dicen. Según los viejos: la Hermosa. Y le dieron además una casa y le dieron un horno, estaban en el pueblo, por encima de la casa de (...) y el corral aquel que hay en la calle de los Cecilios, un corralón que había y dentro estaba el horno. O

sea que el horno y la casa también entraron en el donativo. La casa de la Hermosa, porqué la finca de La Caldera también tenía una casa en el pueblo. Una casa de adobe que era muy antigua de las más antiguas del pueblo. Todo, antes, era de un marqués que no sé ni el nombre y este marqués se lo vendió al marqués de Heredia. El hijo del marqués de Heredia se llamaba Don Pedro y cuando murió el marqués la madre de Don Pedro le hizo un poder de cada finca que tenía, un poder notarial de todas las fincas que tenía de administración "pa" hacer y deshacer. Y ese Don Pedro se dio a las mujeres y se agarró a vender fincas y estrelló las fincas de la marquesa de Heredia. La marquesa de Heredia era la madre que tenía muchas fincas: en la vega de Guadix, en la vega de "Graná", el hotel Victoria de Granada, era de él. Y lo donó también. Total ¡un tío! ¡Se dice pronto!

El marqués y su querida -que entonces era querida-, echaron un viaje a Alicante, estaban en Alicante y se puso malo el marqués. Los hermanos del marqués, como era una querida, pues la echaron a la calle, de donde estaba él "encamao". Y entonces ella escribió, o llamó por teléfono al administrador, el "abogao", Don José Labella, y dice: "Póngase en camino que el señor marqués se ha puesto malo y no me admiten ni en la habitación que vaya a verlo. No me admiten los familiares y no me dejan estar con él en la habitación". Entonces el administrador general de la finca de Doña Marina y de La Caldera se fue a Alicante. Allí se juntaron él, Don José Labella que era "abogao", con los sacerdotes, curas, frailes y notarios... "pa" hacer las particiones que les dio la gana. Y entonces le dejaron a la marquesa -que antes era la querida- le dejaron Fuente Caldera y Doña Marina a (...). Las tierras de la vega de Guadix se las dejaron "pa" Don José Labella que era el "abogao" de Guadix, ¡ah! y se llevó también "pa" ellos la vega de "Graná". Don José no vivía en las fincas, vivía en Guadix. Pero se jubiló Don José y quedó un hijo que se llamaba Don Alfonso y todos esos vivían en Guadix, y luego los "encargaos" que vivían en La Caldera. Los marqueses en Madrid, los administradores en Guadix y los "encargaos" en la finca⁴⁷".

Doña Josefina -la Hermosa- és la propietària que recorden i van conèixer les persones que hem entrevistat. Joaquín, Sebastián i el matrimoni Líndez tenen entre la seva memòria el clar record de la figura d'una dona imponent que quan era una bonica noia del poble, va saber enamorar al marqués, arribant a convertir-se en propietària de la finca de Fuente la Caldera. Pedro Líndez recorda una vegada que la marquesa tornava de Madrid:

"...volviedo a La Caldera, Labella no quería que la marquesa viniera por La Caldera, le decía que la finca estaba muy marrana que no tenía camino ni carretera, que no se podía ir en coche, ni "ná" y la tía, no obstante que era muy tetona y muy comodona, dijo: "voy". Arrancó y se presentó aquí en Pedro Martínez y ya hizo saber al "encargao" que había entonces que venía, que avisara a los labradores que en cuanto llegara ella a Pedro Martínez, que los labradores le estuvieran esperándola. Y así lo hicieron. Y avisaron a los labradores y todos vinieron a recibirla. Era una mujer de unos cuarenta y cinco años o cosa así. ¡Con cada teta! Eso fue por el años, 24 o 23, o ¡antes, antes! La primera vez que vino fue por el año 18 o 19, por ahí, por ahí. Y se atracó La Caldera...los caballos a recibir la marquesa...Mi padre que era un hombre de campo ¡un pastor!y tenía una yegua muy viva! estaba con las bestias que pastaban por donde había antes, que entonces no había carreteras, "na" más que las "verreas", se le arrancó la yegua y se le empotró contra la cuadra donde dormía, entonces mi padre se levantó el pobre "mareao" y recuerda que la vio allí con su pechero, y nada , él siguió con la yegua...

Y el primer día que vino, los labradores de La Caldera: "Que han "veníó toos" a recibir la marquesa! ¡Que ha "veníó too" el pueblo!".

Todo el pueblo salió a ver la marquesa "too" el pueblo. Luego el "encargao" "pa" que no hubiera conversaciones de los labradores con el ama, "pa" que no descubriera lo que tenían ellos "amasao" el "encargao" plantaba y le daba al guarda

ordenes y se traía un ciego que tocaba la bandurria y otro que tocaba la guitarra y nos formaba baile. Y la tía allí "acostá" en un sofá, "acostá" porqué "sentá" no podía estar porqué ¡eran de alivio las tetas que tenía la tía!, que le llegaban a las rodillas.

Y tenía una sobrina que era muy hermosa y mi madre que había "conocío" al marqués decía mi madre: "Qué cosa más parecida, la muchacha al abuelo! al marqués de Heredia, a lo fino, porqué el marqués era un tío negro "agitanao". La muchacha esa era hija aunque decían que era sobrina, de modo que la marquesa era la madre de la niña y de Don Antonio que era el varón y decían que eran sobrinos, que eran hijos de una hermana. ¡Los embustes de los ricos! Total, ¡a nosotros no nos importaba aquello! Yo lo que tenía de haber hecho es ponerme novio de la sobrina que entonces era la más rica, que entonces era la más rica".

2. CONDICIONS I FORMES DE VIDA

Aquesta recerca parteix de la base que les causes dels processos d'emigració ,a part de les causes macroestructurals, -demogràfiques i econòmiques- s'han de buscar ,també, dins del substrat cultural que la societat emigrant posseeix. Entenent la cultura com una categoria socio-històrica, que expressa el nivell de desenvolupament d'una comunitat com a subjecte històric, a través de l'establiment de la relació directa amb les condicions reals de l'existència dels homes i les dones d'aquesta societat, de la dependència directa amb elles. L'existència cultural de les persones és inseparable de la seva existència natural i social, per tant de les condicions i les formes de vida. El contingut veritable de la cultura el constitueix el desenvolupament dels homes i de les dones com a subjectes socials.

Per a Marx, la cultura és el treball materialitzat, però és que, a més a més, la producció del món material resulta, al mateix temps la seva autoproducció, el seu desenvolupament com a sers humans. El propi acte de la reproducció biològica canvia

no solament en les seves condicions objectives. Dones i homes creen noves forces i noves representacions, nous mitjans de comunicació, noves necessitats i nous llenguatges. D'aquesta manera homes i dones a la vegada esdevenen subjectes de la història i el seu resultat principal ⁴⁸.

2.1 Relacions de reproducció i els habitatges

Econòmicament parlant la major part de la gent de Pedro Martínez era pobra , ja ho hem vist i seguirem constatant-ho a través d'aquestes pàgines. La qualitat de la vida en el primer terç del segle era molt modesta. Es treballava de valent des de la infantesa i a vegades, en les èpoques de poca feina, rondava la fam . No resulta gratuït recordar que la dieta de la classe obrera estava per sota del mínim vital ⁴⁹, perquè la manca d'alguns aminoàcids essencials per la dieta equilibrada no es troben en les proteïnes vegetals d'una alimentació basada en el predomini dels elements nutrients d'origen vegetal sobre els d'origen animal, aportats pel pa, l'oli, els llegums i el vi ⁵⁰.

Per contrast, juntament amb les deficiències nutritives de la classe treballadora, existien les malalties dels rics propietaris derivades, també, d'una dieta inadequada, que els procurava més proteïnes de les necessàries, a base d'una alimentació basada en la carn -preferentment de porc-, la llet i els ous, i en poca consumició de vegetals. Era una dieta hipernitrogenada amb els consegüents problemes d'obesitat, de reuma, de diabetis i en general problemes arterials i de ronyó ⁵¹.

Tornem als protagonistes de la recerca: les famílies jornaleres de Pedro Martínez. Paral·lelament a una deficient alimentació es patien altres mancances de béns i utensilis materials, com ara, de roba, sovint es tenia solament els vestits que es portaven.

Les cases, per altra banda, no tenien cap comoditat, amb pocs mobles, sense llum, sense aigua corrent i de construcció precària. La M.Jesús i en J.Ramón, per exemple, van néixer en

una de les cases més antigues del poble i expliquen com estaven fetes: "Las casas eran de tierra, las primeras casas que se hicieron en el pueblo eran las que nosotros hemos nacido, mi hermano y yo. Eran de tierra, de "tapiaos", como le dicen, ponían maderas y entonces las dejaban como querían la pared de ancha, las maderas así y entonces empezaban a echar tierra, venga tierra y apisonar, venga tierra y apisonar hasta que hacían la pared. Y le decían pared de tapiar, que era de tierra. Le escorchabas un pedacito y no salía "na" más que tierra. Era una pared de tierra".

La comoditat és també una categoria històrica i cultural que en aquells anys no es tenia en compte, per això, els cosins Líndez, fills de "labradores" que gaudien, òbviament, d'una posició econòmica més elevada que els germans García, fills de jornalers, en una conversa que vam mantenir amb els primers, quan visitarem la finca on havien viscut tant de temps ⁵², ens explicaren com dormien directament sobre el sòl damunt un "cabecal" de fusta, demostrant que fins i tot qüestions com la comoditat tenen la seva part cultural, a més a més, de l'econòmica.

Pel que fa a la demografia, a través de les entrevistes realitzades, hem pogut tenir coneixement, en la majoria dels casos, de fins a cinc generacions, perquè els entrevistats ens han parlat dels fills i dels néts i han recordat els pares i els avis. Tanmateix no podem, a partir d'aquestes dades, fer una anàlisi seriosa de les costums demogràfiques perquè si bé sabem quants fills han tingut els entrevistats, no sempre coneixem quants germans tingueren -els casos que sabem són de nombrosos germans-, la qual cosa ens priva de fer una comparació entre les dues generacions. Fent una anàlisi a partir del nombre de fills podem fer una clara distinció entre la natalitat de les persones nascudes abans o després de 1940, resultant per a les primeres una mitjana de cinc fills i mig per parella i de tres per a les segones, situant-se la moda en set per a les primeres i en quatre per a les segones. Aquestes xifres coincideixen amb les tendències demogràfiques generals

de l'època en les societats camperoles, i indiquen que el gruix de persones que possibilitaren aquesta investigació, visqueren en famílies nombroses tant a casa dels seus pares com a les seves pròpies. S'ha de tenir en compte, a més a més, que no sempre el nombre de fills nascuts eren els que formaven la família, donat que no era estranya la mort d'alguns d'ells.

La Rosa és un testimoni d'aquesta realitat:

"Allí en el pueblo, no había médico, ni parteras, ni "na", sino que cualquiera te "arrecogía" y ya está. Yo me acuerdo divinamente de cuando tuve mis hijos. No me tuvo que ver el médico "pa" ninguno. Me ayudaban otras mujeres que había allí. ¡Qué eran "aficionas" a eso! Te "arrecogían" y... date cuenta que tuve en 15 años tuve 10 hijos. Una vez me junté que tenía de dar a mamar a dos. Les daba de mamar hasta que iba a tener otro. Y mi madre tuvo 13..."

Era aquesta una societat que quasi no coneixia la intimitat, degut no solament a la penúria dels habitatges sinó a la mateixa distribució de l'espai , causat tant per qüestions materials com culturals. De fet la intimitat i la vida individualitzada en l'espai domèstic és un invent de la burgesia que la classe treballadora farà seu més endavant en una vida ja plenament urbana ⁵³.

"Antes los pobres vivíamos muy malamente porqué no teníamos habitaciones "pa" los hijos y "pa" las hijas. Teníamos que dormir todos en la misma habitación y casi en la misma cama", afirma la M.Jesús i segueix explicant, i es pregunta la manera en què els seus pares -i la gent d'aquella generació- tenien relacions sexuals o, què feien quan naixien els nadons, en unes cases amb tant poca intimitat. "Cuando iban a tener un hijo, los hijos mayores se iban hasta que estuviesen las cosas "governás". Y dormir ¡pues! ¿Cómo se las apañaban? Unos dormían en una cabeza o en un rincón, el otro dormía a los pies de la cama de los padres, el otro según eran de grandes, así íbamos apañando. Yo sé que en la casa de mi madre nos juntábamos trece

y teníamos una habitación "na" más. Era grande pero una sola habitación "pa" dormir". Teníamos otra de más y no la utilizábamos ¿por qué sería aquello?, teníamos dos habitaciones grandes y sin embargo una estaba llena de paja y la otra ¡pues dormíamos todos! Unos más "alante" y otros más atrás nos apañábamos allí.

Para hacer sus cosas acecharían a que nosotros estuviéramos durmiendo. ¡Acecharían a qué estuviéramos durmiendo "pa" hacer las cosas!, je, je...".

2.2 L'escolaritat de nenes i nens

Època de crisi econòmica i de dificultats, de manca dels serveis elementals com ara escoles amb la consegüent manca d'escolaritat i un fort analfabetisme.

De fet d'escola, a Pedro Martínez, n'hi havia una on hi anaven junts els nens i les nenes, però ells i elles havien de treballar i quedava poc temps per aprendre. A més a més, ¿quin profit traurien d'anar a l'escola si la vida de tots i de totes semblava predestinada a treballar al camp, amb el bestiar o a servir als rics?. Per aquests menesters no calia saber llegir ni escriure...A més a més, i per fer-ho més difícil, a l'escola hi feia un fred terrible i els nens i les nenes anaven mal vestits i més mal calçats. Els nens a vegades, quan minvava la feina, encara solien anar a col·legi però les nenes, sinó treballaven fora de casa, es quedaven ajudant a la mare en les tasques domèstiques. Aquesta és la raó principal de l'analfabetisme femení, sempre superior al masculí. Així a la província de Granada, segons el cens de 1910, el 69,7% dels homes i el 79,1% de les dones no sabien ni llegir ni escriure⁵⁴. La M. Jesús ens dóna el seu testimoni:

"...aprendí a ajustar cuentas pero se me ha olvidado. De leer sé muy poquito, letras de molde y que esté muy bien, ha de estar muy bien escrita "pa" que yo la entienda. No había colegio. Una vez me acuerdo que yo iba al colegio y ¡había un

nevazo! Nosotros, como hemos "estao" tan mal de "calzao" y de todo, llegamos al colegio todos los niños chorreandito, con los piececillos "mojaos" y no había calefacción ni "na", la maestra tenía un braserillo de carbón, "pa" ella, "na" más, los demás heladicos. Por eso no queríamos ir más, de verdad. No íbamos porque no teníamos. Lo primero porque no nos dejaban nuestras madres. "Hija mía nosotros no tenemos ningunas cuentas "pa" arreglar, no tenemos ningunos cortijos "pa" ajustar cuentas". Y lo segundo que cómo es que ibas tan malamente, "pos" se te quitaban las ganas de ir. Es verdad, porque caían unos nevazos tan, que empezaba a llover y venga a llover y hacía mucho frío y nosotros pues la verdad, no teníamos el calzadillo, unas alpargatillas de mala muerte. No es como ahora, que vas bien "abrigá", bien "calzá", ibas con una mediecillas y unas alpargatillas, si te mojabas las alpargatas ya estabas "to" el día con el pie mojado. Pues no íbamos, no íbamos. Los niños iban más porqué siempre "habemos" dicho a los niños les hace más falta que a las niñas, ¡los angelitos "pos" siendo también iguales, pero en fin! ⁵⁵. Ellos iban porqué nosotras pues nos quedábamos en la casa ayudándoles a la madre a barrer y a fregar, los niños como no hacían nada de eso, pues aunque fuera mal tiempo iban al colegio."

La Carmen Hernández ⁵⁶ (la mujer del Toño del Gavilla) recuerda poc la seva infantesa. "Yo de pequeñita me crié en el pueblo, que estaba allí con una tía mía y yo no...;Yo de que me voy acordar! Yo me quedé sin padres y estaba con una tía mía. Yo estaba sirviendo tenía que trabajar. No fui a la escuela porqué yo de pequeña tuve que ponerme a trabajar, pues ya tenía lleno el día. No, no servíamos en la misma casa, íbamos a una y a otra. Ibas a una casa pues cuando te necesitaban luego a otra eso sobre la marcha. Sirviendo y durmiendo en casa de la ama, de la dueña, de los ricos. Allí trabajábamos y allí dormíamos".

En Sebastián tampoc va anar a l'escola quan ens ho explica sap molt bé per quina raó: "Yo empecé a guardar ovejas a la edad de ocho o nueve años. Mis padres no tenían (dinero) y me

pusieron a guardar las ovejas para comer pero no comía. No comía porque me mantenía con la hierba del campo y aceitunas de los olivos ¿sabes? ¡Y mira si era mayor, que no podía llevar ni el bolso, del pedazo de pan que llevaba! ¡Otro chico que era mayor que yo me llevaba el pan!

Nos levantábamos a las tres o a las cuatro de la mañana a comer migas y resulta que cuando iba con el otro pedía la comida y me la comía antes que el mediodía, luego a mediodía como no tenía pues tenía que beber agua que es de lo que vivía yo. Y esta es la historia más grande del mundo. Luego ya de mayor empecé a arar una yunta de mulos y arando "pa" criar trigo para otros, como yo no podía hacer otra cosa "na" más que eso, pues ni me enseñaron a escribir ni me enseñaron nada y esto es lo que quiere la burguesía quiere, ha querido y sigue, y por eso no se merece ella "na" más que decirles lo que son una "maná" de criminales siempre y siguen y siguen".

A la "cortijada" de La Caldera la vida dels fills dels "labradores" era una mica diferent a la dels nois i noies de les famílies obreres, entre altres coses, tenien un mestre i una escola per ells sols. Efectivament, els "labradores" pagaven una quota mensual obligatòria amb la que mantenien aquest servei. En Joaquín Pardo ⁵⁷ hi vivia amb els seus avis i va assistir a l'escola fins els nou anys que retornà al poble a casa dels pares.

"Estuve de niño en el colegio en la Caldera, estaba allí por causa de mis abuelos que tenían de pagar el colegio forzoso y no tenían ningún niño. Había una prima mía y yo, que estuve allí, pues hasta los nueve o diez años que estuve viviendo en la Caldera".

En Joaquín, que sembla tenir records infantils més alegres que els altres testimonis que tenim, rememora els jocs dels nois de la finca, especialment quan anaven a passeig d'alt de la burra de l'avi, per exemple, quan aquest anava a cercar a l'estació la mestressa de la Caldera que arribava de Madrid.

"Hombre la vida allí de niño yo me lo pasaba estupendamente ¡claro! Yo "pos" jugar y comer bien, ya ves mi abuelo, pues tenía lo que podía tener el más rico que hubiera ¡claro!

En la escuela "habíamos", pues unos veintidós o veintitrés, las niñas igual, allí estábamos "toos", los niños y las niñas mozuelos. Todos eran hijos de labradores y allí no había más que un maestro, nada más. Claro y este maestro tenía que dar la lección a todos los niños que había.

Esa finca entonces era de una marquesa, de una marquesa que ni ella sabía lo que tenía. Lo que había allí. Ella vivía en Madrid. ¡Esa era la querida de un marqués! ¡O sea que no era ella la marquesa ¡ Era marquesa porque era la querida del marqués de Heredia. Yo la llevé muchas veces con la burra de mi abuelo, que había, "pa" pasear allí, los niños de la escuela. Íbamos con ella. ¡Cómo mi abuelo allí era el que más representaba "pa" la marquesa y tal, pues lo llamaba "¡Pardo!".

Íbamos los niños del colegio con ella, a correr por allí...

Había un administrador que tenía ella que ese era el que se llenaba (de dinero). Pues si estaba allí, era una mujer ¡a lo mejor sería hasta analfabeta! ¡Quien sabe!".

A partir dels deu anys en Joaquín començà a compartir l'escola amb el treball que consistia en baixar llenya al poble i vendre-la. "Iba al colegio y por la tarde la leña al pueblo. ¡Claro las dos cosas! Después tuve que ir al colegio del pueblo, me pusieron de noche y estuve yendo de noche en una escuela de pago una "temporá" y después ya ni iba al colegio ni "ná"."Na" más que al trabajo al trabajo".

Les criatures dels "labradores", gaudien de millor vida que les filles i els fills dels bracers, tanmateix tampoc s'escapaven del treball. Per exemple, la filla d'en Pedro Líndez i la seva cosina germana -anomenades ambdues Pepa Líndez- recorden com feien formatges. Posaven la "cuajada" dins la formatgera de "pleita" d'espart i l'anaven prement fins obtenir l'espessor requerit. Les noies que per aconseguir-ho

seien a sobre de la "pleita" entre cinc i sis hores, recordaven que de petites més d'una vegada havien caigut adormides.

2.3 Festes i diversions

La festa de Pedro Martínez és el dia de la Santa Creu i a la finca de La Caldera se'n celebrava una altra, que en Joaquín recorda amb enyorança i alegria. "¡Qué tiempos aquellos! Si aquellos eran otros tiempos. En La Caldera hay una iglesia y cura no había, pero cuando querían hacer algo pues mira iban del pueblo a decir la misa y ella, la marquesa estaba allí y hacían alguna cosa, y además allí hacían cada año una fiesta. Iba el cura del pueblo y hacían una fiesta muy grande. Viniera o no viniera la marquesa la fiesta de La Caldera se hacía. ¡Y la han hecho después muchos años! Pues mira la fiesta era decir la misa, salir con la Virgen por ahí dando vueltas, se hacía una procesión pequeña como una romería. Una cosa, así en pequeño pero todo, igual que una procesión. Cuatro cohetes que quemaban allí los "calderetos". ¡Cómo eran labradores y tenían perras, muchos cohetes! Luego hacían baile ¡con música y tal! Lo que se dice una fiesta de pueblo".

La M.Jesús ens explica perquè les festes del poble han sofert un canvi de calendari: "Las fiestas del pueblo son para la Santa Cruz, ahora la hacen el 19 de setiembre, el 20 a la víspera, antes la hacían por agosto,- cuando yo estaba pequeña, pero luego la hicieron "pa" septiembre porque hacían el castillo de fuegos y por eso la hacían el septiembre que ya las parvas se habían acabado y así no había peligro de fuego".

A més a més de la Festa de la Santa Cruz i de la Festa de La Caldera els joves del poble i dels entorns organitzaven els diumenges i festius balls a casa de qualsevol d'ells. Llogaven músics o sovint els mateixos xicots del poble sabien treure sons d'algun acordió o d'alguna guitarra.

"Allí no había diversiones -afirma en J.Ramón- allí había baile, que se formaba un baile en una casa y nos juntábamos los cuatro amigos y tocábamos un acordeón, una bandurria y una guitarra y eso era lo que hacíamos. Y nos juntábamos. Entonces un litro de vino valía tres gordas y juntábamos doce o trece pesetas y comprábamos una arroba de vino y teníamos "pa" toda la noche".

La M.Jesús también recuerda "los días de fiesta íbamos a bailar a unas casas y a otras y hacíamos unos bailes de noche y ya está. Esta era la diversión que había. Porque allí se juntaban unos cuantos jóvenes y buscaban un tocador y allí nos juntábamos "pa" bailar, "pa" divertirnos un poco. Un "toacor", un músico, tocaban la guitarra, acordeones, violines, como una orquesta, iban dos o tres...".

"Los mozuelos buscaban casa y los amos de la casas iban por las mozuelas -aclareix la Rosa- y así que se terminaba el baile, las agarraban del brazo y se la llevaban a sus madres. A las chicas se las dejaba ir, pero tenía de ir los amos de las casas a por ellas y luego venir a dejarlas. No es como ahora. ¡Claro que no es igual!"

No obstant i això, la Manuela confesa:"Pero también a nosotros nos gustaba bailar "agarrao", el meneo. ¡Ya está! Bailar mucho, jugar a la rueda y jugar a lo que se jugaba entonces, al coro "achiná", ¡je, je! Bailábamos pasodobles y estas cosas. Había muchos bailes en el pueblo. "Pa" que fuera mi madre conmigo y estas cosas no es como ahora. "Pos" un baile que lo formaba mi novio y me llamaba a mí para que fuera a bailar y iba yo y iba mi María (la germana) .Yo iba con "toas" mis amigas y los amigos de mi novio. Íbamos a bailar y al otro día a trabajar en el campo, a las aceitunas, si era la época de las aceitunas; si era de arrancar, a arrancar, si era espigar ¡"pos" espigar!. Nosotros íbamos a bailar pero al otro día había que ir al campo. Soltera, casada y "to"".

2.4 El festeig

Aquests balls eren de les úniques ocasions que els promesos tenien per veure's fora de casa, que és on, abans de viure junts, mantenien la seva relació, a l'ombra de la més o menys estreta vigilància familiar.

Els promesos durant el festeig i sobretot abans "d'entrar" el noi a casa d'ella, "pelaban la pava". El fill de Pedro Líndez que es va casar amb la seva cosina Pepa Líndez -filla d'un germà d'en Pedro- i la filla d'en Pedro, que es maridà amb un home d'Alamedilla de cognom Jerez; viuen, ara, la primera parella a Barcelona i la segona a Madrid, però a l'estiu del 84 eren a La Caldera per visitar familiars que segueixen residint a la finca. La colla, entre altres coses, ens relataren com "pelaban la pava" de nit enfilats els nois, no dalt una escala com solia passar, sinó, dalt d'un llarg pal, per tal d'arribar, tot fent equilibris, a les finestres on els esperaven les seves xicotes. Recordaven que en Pedro, quan els veia, deixava anar els gossos, tot cridant que hi havien lladres, sabent, tanmateix, que es tractava dels festejadors de les noies.

2.5 Els sobrenoms

Els marcs de referència de les famílies de Pedro Martínez eren, i són quasi sempre, els sobrenoms que serveixen per enquadrar els individus, donat que a la majoria no se'ls coneix pel seu veritable cognom i només el renom permet situar-los. Tal vegada, passi això, per el poc nombre de cognoms existents que es combinen de diverses maneres repetint-se contínuament.

E. Luque ⁵⁸ denomina de forma purament metafòrica "família extensa" al col·lectiu de parents que engloben els sobrenoms, donat que moltes vegades el motiu s'aplica no solament a totes les famílies que procedeixen d'una original -família d'orientació segons els antropòlegs- sinó que diverses famílies que deriven d'un tronc comú, unides entre sí per llaços més dèbils que aquells, com ara el parentiu col·lateral en segon i

tercer grau i que apareixen tot sovint, davant la gent, amb atributs quasi bé idèntics. De tal manera que quan alguna persona del poble s'ha de relacionar amb alguna altra -per exemple per fer un tracte-, sempre es tindrà en compte el caràcter o atributs que estan associats al nom de la seva família i només en segon lloc, el caràcter que la gent li assigni a si mateixa.

Per això a E.Luque pensa que algunes famílies nuclears representen una xarxa de relacions socials que configuren una mena de "llinatges més o menys reals, en base sempre a una ficció que consisteix en fondre les característiques del passat (les d'uns ascendents familiars remots o més o menys immediats) amb el comportament actual dels individus, per poder interpretar d'alguna manera el present ⁵⁹".

La classificació dels sobrenoms, existents a Pedro Martínez, seria esgotadora i quasi caldria establir tantes categories com sobrenoms existeixen en el poble. Tal vegada sigui més important deixar constància de com neixen aquests malnoms.

És a una sola persona a qui en principi es bateja amb un nom nou. Això pot succeir per qualsevol cosa que hagi fet o deixat de fer l'individu en qüestió, o per algun tret especialment accentuat que posseeixi. El sobrenom, si aquest té èxit d'immediat, li queda adjudicat per a tota la vida. Amb tota probabilitat el nom quedarà també assignat als diferents membres de la família. La persona batejada de nou pot ocupar qualsevol lloc de la família, per tant, no necessàriament el de pare o el de mare. Per exemple els "Tomillejos" s'anomenen així tal com ens conta la Luisa per la següent raó:

"Porqué, pobrecito, mi tío de chiquito se perdió. Se fue detrás de mi abuelo que se iba al campo y se fue detrás de él. Y llegó la noche y allí contra un matojo se aposentó. Allí pasó la noche. Y toda la gente del pueblo allí acechando salió a buscarlo sin encontrarlo en ninguna parte. Y entonces otra vez por la mañana unos pastores se lo encontraron. "¿Niño qué haces tu aquí?"Pues que he salido en busca de mi papa." Él salió detrás de su padre que iba con la burra. "¿Y has "pasao" la

noche aquí? Dice: "si". "¿Y no te ha "dao" miedo?". Y dice: "¡No! ¡Había una mujer conmigo y me ha "dao" pan y agua y me ha "tapao" con la toca" (Sembla que va somiar que les branques eren la toga d'alguna dona).

Pues como estaba debajo un matojo de tomillo, "pos" empezaron a decirle el Tomillejo. Y luego ya, "pos" mi padre era el Tomillejo. Eran Tomillo los dos. Luego nos pusieron Tomillo. Claro como se lo encontraron contra unos matojos de tomillo, que había unos matojos grandones de tomillo, "pos" le decían el Tomillo. Y por Tomillo nos conocen".

Els sobrenoms van passant d'una persona a una altra mitjançant una regla molt senzilla. Masculinitzant o feminitzant el nom i utilitzant el plural quan es parla de més d'una persona. Així la família de la Luisa serà la dels "Tomillejos" o "Tomillos", la Luisa i les demás dones que mereixen el sobrenom les "Tomilleja", i els homes de la família els "Tomillejo".

E.Luque afirma que els nous mots s'hereten per línia directa i, que encara que en menys freqüència l'esposa si no té un mot propi o el seu no és tant conegut com el del marit, pot rebre el del cònjuge, i que rarament passa a l'inversa. Per contra, sembla que a Pedro Martínez els sobrenoms neixen i es perpetuen, en general, sense gaires discriminacions. Com hem vist, pot néixer a partir d'un nen i no del pare, i tant l'home com la dona pot prendre el sobrenom de l'altre. Dependrà segurament de com sigui de coneguda la família, de la significació social d'aquesta o de l'origen geogràfic dels membres de la parella, guanyant en aquest cas els sobrenoms de les famílies de Pedro Martínez sobre les d'un altre poble, encara que sigui l'home el foraster. D'aquesta manera la família dels "Número" prenen aquest sobrenom de l'avi. La M.Jesús l'heretà del seu pare , i els seus fills prengueren igualment aquest nom i no el del pare. Clar que aquest cas uneix dues particularitats: la fama de l'avi, que era un vell anarquista anomenat "el Número Uno" perquè en una ocasió va treure el primer premi d'una rifa; i que el marit de la M.Jesús

no era nascut al poble.

1. Rosa Sánchez, nascuda l'any 1901. Entrevista realitzada l'11-3-85 a Torre-romeu.

2. Havia estat tradicional, abans de la guerra civil, el treball de petits arrendataris o parcers, que no obstant, mai gaudiren de la protecció de la legislació d'arrendataris protegits. J. Martínez Alier, La estabilidad del latifundio. p.291

3. Ascensión Vaca (de los Valero), nascuda el 16-1-04. Entrevista realitzada el 21-6-84 a Torre-romeu.

4. Manuela González (la Chamorro), nascuda el 13-4-12. Entrevista realitzada el 8-6-84 a Torre-romeu.

5. L'estructura de la família camperola a Pedro Martínez, en aquests anys, al menys fins la guerra civil, té molt en comú amb l'estructura de les famílies de l'antic règim. Talment que podem veure com alguna de les explicacions de Martine Segalen coincideixen bastant amb les dels nostres testimonis. "Dans la démographie ancienne...Le remariage se faiait très rapidement après le décès de l'époux. La survie d'un ménage, confondue avec l'exploitation, fondée sur le travail complémentaire d'un homme ou d'une femme l'exigeaient". Tot i que l'experiència de les morts pròximes era molt acceptada culturalment, no deixaven de sorgir "...difficultés créées au sein des groupes domestiques dans les foyers rompus par la mort", com també ens deixen entreveure les paraules de la Manuela. Per altra part, en totes les parròquies que Segalen va estudiar, va descobrir que "les veufs se remarient beaucoup plus vite que les veuves", els homes tardaven menys de dos anys, mentre que les dones tardaven al menys tres o quatre anys en tornar a formar una llar. Veiem com el pare de la Manuela entra perfectament dins d'aquestes coordenades. Martine Segalen, Sociologie de la famille. p.p. 30-31

6. He tractat la manera de classificar el treball segons els sexes, en contra de la pròpia experiència, en : A. Puig i Valls, Ordint i tramant records: Reconstrucció de la història (Pedro Martínez 1900...Sabadell, 1960), dins I. Col·loqui d'Història de la Dona, octubre 1986

7. J. Ramón García, nascut el 18-7-17. Entrevista realitzada el 13-6-84 a Torre-romeu.

8. Luisa Cazorla (la Tomilleja), nascuda l'any 1921. Entrevista realitzada el 17-7-84 a Torre-romeu.

9. Com en el cas de la Manuela, classifica el treball segons el sexe, quan contràriament la seva pròpia realitat li està demostrant que pot i de fet realitza un treball suposadament d'homes. Vegeu nota núm.6

10. Sebastián Martínez, nascut el 8-1-16, a Huanijar. Entrevista realitzada el 23-6-84 a Ca N'Oriac.

11. Madoz cita La Caldera, al parlar de Pedro Martínez, com una "aldea" situada al nord del poble i amb dotze veïns. Madoz, Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de Ultramar, pp.744-745.vol.12

12. Manolo Alfaro (de la anís), nascut l'any 1920. Entrevista realitzada el 15-7-84 al Tibidabo.

13. M. Jesús García, nascuda el 12-12-14. Entrevista realitzada els dies 23 i 24-6-84 a Ca N'Oriac.
14. Vegeu Annex 1. L'any que es va elaborar la Gran Enciclopedia de Andalucía, (1979) de la que prenc , junt amb l'obra de Madoz, la resta d'informació sobre Pedro Martínez, tenia 2.243 habitants de fet, i 2.500 en tot el municipi de 133 Qm2.
15. Madoz, obra citada, vol.12, pp.744-745
16. M. Garzón Pareja, Historia de Granada, v.II
17. Segons Madoz de la església parroquial de La Encarnación de Pedro Martínez depenen com annexes la vila d'Oleilas Bajas, la aldea de la Caldera la ermita de Santa Ana i els "cortijos" Moriscos, el Aguila, Monte-armin, Cortijo nuevo i Oleilas Altas. íd.pp.744-745
18. Pedro Líndez, nascut l'any 1903. Entrevista realitzada el 24-8-84 a Pedro Martínez.
19. Antonio M. Bernal. La emigración hacía América dins La emigración de Andalucía. p.154
20. J. Maluquer de Motes, De la crisis colonial a la guerra europea: veinte años de economía española, dins J. Nadal i altres, La economía española en el siglo XX. Una perspectiva histórica. p.p.74-75
21. Jesús Sanz, La agricultura española durante el primer tercio del siglo XX: un sector en transformación, dins J. Nadal, op.cit.p.240
22. íd.p.246
23. íd.p.255. Sembla que la majoria d'autors -especialment a partir de les investigacions del Grupo de Estudios de Historia Rural- estan d'acord en opinar que la economia espanyola va viure, durant aquestes primeres dècades del segle, una fase d'expansió en la que el sector agrari va tenir un paper destacat. Per contra Gabriel Tortella qualifica de modesta l'aportació de l'agricultura a aquest creixement econòmic. "La agricultura en la economía de la España contemporánea; 1830-1930", dins Papeles de Economía Española, núm.20.pp.62-73. Citat per José Ignacio Jiménez Blanco a la introducció de Ramon Garrabou i altres Historia agraria de la España contemporánea. núm.3. pp.137-138
24. "En 1920 el trigo había alcanzado el precio de 63 Ptas. /Qm., resolviendo el gobierno realizar una serie de importaciones con objeto de atacar la inflación y situar los precios en los niveles anteriores a la guerra europea. La consecuencia fue que con independencia del arancel, en el mes de septiembre de 1921, los precios cayeron hasta 46 Ptas. A partir de entonces la situación discurrió, más o menos, del siguiente modo en los años de buena cosecha (1923) los precios descendieron por el exceso de oferta y en los de mala cosecha (1924, 1928) el gobierno autorizó importaciones con las consiguientes repercusiones en el hundimiento de precios. José M. Arribas, El sindicalismo agrario un instrumento de modernización de la agricultura dins Historia Social, núm.4.p.45
25. Josep Fontana, Monarquia y agricultura, dins Cambio económico y actitudes políticas en la España del siglo XIX. p.193-194
26. Segons va dir Flores de Lemús. Citat per J. Fontana, íd.p.193
27. José Ignacio Jiménez Blanco, op.cit.pp.105 i 108. També del mateix autor La producción agraria de Andalucía oriental, 1874-1914, tesi doctoral

inèdita.

28. José Ignacio Jiménez Blanco, op.cit.p.49

29. íd.pp.86-87

30. J.Fontana, op.cit. p.194

31. Miguel Artola y otros, El latifundio. Propiedad y explotación siglos XVIII-XX.p.119

32."En la zona de sierra (Sierra Morena), era corriente que el monte bajo fuera eliminado por pioneros o rancheros. Los pioneros desmontaban, y aún hay algunos que lo hacen, a cambio del permiso para hacer picón. Los rancheros desmontaban, hacían picón, y sembraban durante un par de años la tierra que habían desmontado. Todavía existen algunos. A veces el rancharo estaba obligado a pagar terrazgos, a dar además una participación en la cosecha al dueño "de siete, una", por ejemplo. En todo caso, el dueño, aunque tal vez no recibiera nada directamente del desmonte, gozaba de los beneficios indirectos sobre los pastos y las encinas, sin que les costara un céntimo.

La existencia de estos dos tipos de explotación rudimentaria, pioneros y rancheros, se explica por la distinta cantidad de capital necesario. El piconero no requiere más que un asno para llevar el picón de vuelta. En cambio el rancharo debe financiar toda una cosecha, y debe disponer de una yunta para labrar. Tanto de unos como de otros había amplia oferta, y todavía se encuentran, aunque la introducción del butano está perjudicando la industria del picón y del carbón vegetal en general, y aunque las siembras en la sierra sean hoy más caras ya que los jornaleros de siega a brazo han aumentado." J.Martínez Alier. Op.cit.pp.230-231

33. "El propietario, no suele poner más que la mitad de la semilla y del abono, cuando lo pone, y recoge la mitad de la cosecha y en algunos olivares más. Hay casos en que entrega las yuntas, corriendo a cargo del colono la manutención, pero hay muchos más en que no hace nada de esto". P.Carrión. Los latifundios en España. Su importancia. Origen. Consecuencias y solución. p.346

34. Donato Gómez Díaz. El esparto en la economía almeriense: industria doméstica y comercio: 1750-1863. Almería, 1985.p.317

35.L'espart pertany a la família de les gramínies, i a Espanya es coneix vulgarment amb el nom d' "atocha" i "raigón" i a les seves fulles amb el nom d' "esparto". Viu en els sols esteparis, caracteritzats per l'absoluta carència d'humus, gran proporció de cal i de sals magnètiques, sòdiques o potàssiques, presència constant de clorur sòdic i humitat molt rara. L'espart es cria en climes durs, d'hiverns freds i estius ardents, gran sequedat atmosfèrica i poques pluges. La zona de l'espart es delimita des del centre d'Espanya fins al nord d' Àfrica, a Argèlia i Marroc. A Espanya les províncies que més produeixen espart són: Albacete, Almeria, Múrcia, Balears, Granada, Osca , Jaén, Guadalajara, Ciutat Real, Toledo i València. Donato Gómez Díaz, íd.p.143

36.Es coneixen quatre classes d'espart, l'espart blanc o curat que s'agafa llarg i gros i es deixa a l'acció del sol des de mitjans de juliol i tot l'agost, donant-li voltes cada deu dies, fins que queda completament blanquejat. L'espart orejat, que es prepara estenent el manoll formant fileres molt iguals, deixant que s'oregi, situació que es coneix quan oberts els poms es veu que l'espart del centre està eixut. La millor època també és el juliol i l'agost. L'espart cuit o macerat, es submergeix dins d'aigua corrent o estancada, durant un temps més o menys llarg, donat que la temperatura de l'estació de l'any influeix però normalment dura entre 15 i 20 dies, mantenint-lo submergit. Aquesta operació té per objecte dissoldre

la substància gomosa que manté unida a la fibra les matèries incrustades, donant a la fulla major flexibilitat i permetent treballar-la amb major facilitat. Acabada la maceració es treu l'espart de l'aigua i s'estén fins assecar-se. Finalment l'espart comú, és el que no es sotmet a cap operació i s'usa tal com s'extreu de la muntanya. No obstant se'l deixa alguns dies al sol perquè s'evaporin els sucus que conté la fibra i no es podreixi a l'emmagatzemar-lo. A l' indústria l'espart s'usa de tres maneres: sencer, picat i rasclat. Tal com surt dels turons es fabriquen sogues, falcilles, cordes, ets, pròpies pels usos agrícoles. Si es vol treballar millor i que les cordes tinguin més resistència i flexibilitat, es precis picar-lo, sotmetent-lo a l'amarament o maceració, un cop sec es pica. A mesura que es va picant se li va donant voltes perquè quedi piconat per igual. El mètode més perfeccionat permet fer cordes que no tenen res a envejar a les de cànem. Es pica no ja amb la ma sinó en batans o màquines de vapor. Posteriorment, passa a ser cardat per pintes de filferro, que separen per complet les fibres de l'espart que sortí apallissat dels batans, presentant-se en forma de filassa despullada de matèria llenyosa, que es la que s'usa per confeccionar les cordes. El filat de l'espart es fa com el cànem, per mitja de torns moguts a braç o a través de motor hidràulic o vapor. íd. pp.148 i ss.

37.El port d'Almeria (pp.78 i ss) s'utilitzava des de la creació de la ciutat al S.X. En el segle XVIII començava a despertar d'una llarga letargia de segles. Carles III el 1778 decretà la mesura de comerç lliure pel port d'Almeria, d'aquesta manera, la ciutat, es va anar fent amb un major mercat, va estendre el treball en tot l'àmbit de la ciutat, especialitzant-se i lligant vincles amb d'altres províncies, tot i que per manca de capital no va produir-se una major expansió. Des de principis del s.XIX l'espart va actuar com impulsor respecte altres necessitats i activitats econòmiques locals i fins i tot regionals, sempre dins de les restriccions que la pobresa de la zona imposava a la divisió del treball, però que al permetre una major possibilitat de supervivència incrementava la població de la taxa vegetativa, bé per immigració temporal o anual neta. íd.,pp.316 i 317.

38. Martínez Alier afirma que el tòpic de l'absentisme de l'agricultura latifundista andalusa és pura fantasia. Cita a Díaz del Moral, que va dir : " El absentismo no era ni había sido nunca un mal de la región". Martínez Alier reconeix que en èpoques anteriors a les que ell situa el seu estudi hi havia algun propietari que si que ho era, "aunque los cortijos no se llevaran de manera absentista pues había quien se cuidaba de extraer los posibles beneficios al nivel local; ahora desde hace ya tiempo, incluso son muy pocos los propietarios absentistas".op.cit.p.321

39. L'estructura social d'Andalusia occidental la descriu Díaz del Moral de la següent manera. "Existe gran parecido en la fisonomía social y económica de casi todas las ciudades y villas campiñesas, especialmente entre las de gran vecindario: unos cuantos, muy pocos, capitalistas opulentos, una extensa clase de labradores y propietarios medianos, un número mucho mayor de pequeños propietarios y la población obrera, sin más ingresos que el jornal. Los primeros y los segundos cultivan por sí mismos sus predios, valiéndose del trabajo ajeno los terceros viven del suyo (...).A esta clase y a la de pequeños colonos pertenecen los muleros o jarruqueros (...).La población puramente obrera varía mucho de pueblo a pueblo: en algunos es reducidísima, casi todos los campesinos cuentan, además de su trabajo, con los productos de alguna braza arrendada (...) pero en otros, el número de obreros sin más recursos que sus brazos, como ellos dicen, es considerable y véñse precisados a emigrar con frecuencia a los pueblos inmediatos en demanda de ocupación". J.Díaz del Moral, Historia de las agitaciones campesinas andaluzas. pp.18-1

Per poder comparar entre les dues regions andaluses podria servir el Censo de campesinos elegibles para su asentamiento según la Ley de Reforma Agraria: 1933-36, però té l'inconvenient que mentre conté informació de més del 85% dels pobles de l'Andalusia occidental tot just conté el 30% en el cas de l'oriental.

40.íd.pp.110 i ss

41. íd. pp.113 a 116

42.Tal vegada per justificar la seva filiació franquista.

43. Pedro Líndez sembla que es confon perquè el cas d'aquest home segons d'altres testimonis va passar en plena república. La història, per ser paradigma de revolta individual i per la memòria que en conserva tot el poble, la tractaré detingudament més endavant.

44.Martínez Alier explica que els obrers que va entrevistar es referien als "cortijos" com a presons o com casernes. J. Martínez Alier.op.cit p.181

45. Que tractaré més endavant, en el capítol 6.

46.La Cañada de la Hermosa és una part de la finca de Fuente Caldera.

47.Per una àmplia visió de qui vivia en els "cortijos" i quina era la seva organització, vegeu l'obra ja citada de Martínez Alier, l'apartat "organización del trabajo-jornales". J. Martínez Alier, íd. pp.27 i ss.

48.V Mezhúrier, La cultura y la historia, Moscou, 1980

49.Les quantitats mínimes d'elements nutritius per persona a Alfonso García Barbancho "Un método para determinar el salario mínimo vital y su aplicación a España", Estadística española, núm. 13. p.60. També a Carrasco Cárdenas, "Lo que se come en España. Interés sanitario de este problema", Archivos de medicina, Cirugía y Especialidades, XXXVII, núm.68.pp.669-675. Citat per J.I. Jiménez Blanco, op.cit.p.77

50. Juan Dantín Cereceda, La alimentación española. Sus diferentes tipos. Citat per José Ignacio Jiménez Blanco, op. cit.p.76

51.Segons F.Jiménez i M.Jiménez, "La alimentación en la provincia de Jaén. Deducciones sanitarias ", dins Archivos de medicina, Cirugía y Especialidades, XXXVII, núm,67.pp.503=506. Un altre article que tracta de forma empírica l'alimentació dels espanyols abans de 1936 és, Alfonso García Barbancho, "Análisis de la alimentación española", dins Anales de Economía, XVIII, núm.66.pp.81-86. Citat J.I. Jiménez Blanco, op.cit.p.74

52.Conversa mantinguda el 22-8-84 a Fuente la Caldera, amb les dues cosines germanes, que s'anomenen de la mateixa manera, Pepa Líndez i els seus respectius marits.

53. Vegeu el capítol 6 apartat 4.

54. La mitjana estatal era de 52,5% pels homes i un 65,8% per les dones. Juan Sisinio Pérez Garzón, Andalucía contemporánea capitalismo, subdesarrollo y luchas populares, dins Historia de los pueblos de España. Tierras fronterizas (1) Andalucía-Canarias.p.258.

55. Paradoxalment la M.Jesús sembla percebre la discriminació envers els nois que tenien més l'obligació d'assistir a l'escola, malgrat el mal temps, que no pas en les noies que es quedaven a casa fent les tasques de la llar. També és paradoxal que s'exclami afirmant que els nois eren iguals a les noies.

56. Carmen Hernández, nascuda el març de 1910. Entrevista realitzada el 17-

7-84.

57. Joaquín Pardo, nascut el 18-10-18. Entrevista realitzada l'11-3-85 a Torre-romeu.

58. Enrique Luque Baena, Estudio antropológico social de un pueblo del Sur.

59. íd. p.159

CAPÍTOL 2

MEMÒRIA POLÍTICA. PEDRO MARTÍNEZ 1931-1936

"...la terrible hambre jornalera es mucho más amarga siendo republicana que monárquica, porque, además de ser hambre de pan, es hambre de esperanzas defraudadas por la República"

(Blas Infante)

"Cuando estalló la República, pues mejoramos un poco, pero no mucho..."

(M.Jesús García)

1. DE L'ABRIL DE 1931 AL NOVEMBRE DE 1933

A tres perrillas los huevos
y a dos chicas la sal
y cuatro cigarrillos.
¡Viva la libertad!"

Així cantaven el 14 d'abril de 1931, Don Juan, el mestre de Fuente Caldera, junt amb una pila de criatures, alumnes seus, tot celebrant l'adveniment de la República.

En Joaquín , que tenia aquell abril de 1931 tretze anys, feia la seva caminada diària, amb la càrrega de llenya , del "cortijo" cap al poble quan a mig camí del seu recorregut, a la Cañada de la Hermosa, va trobar-se una colla d'homes a cavall i amb banderes, cantant i cridant visques a la República.

"Me cogió en "Cañáhermosa" venían con unos caballos y unas banderas y yo me asusté. ¡Claro!. ¡Yo que sabía lo que era una república!"

Mig espantant arribà al poble, on es va trobar el mestre i els seus companys cantant i corrent, onejant, també, les senyeres republicanes.

"Allí, "pos", yo me fui enseguida a mi casa. Lo que hacía cada día, que yo llegaba a mi casa, besaba a mi madre y me iba otra vez. ¡Claro! ¡"Pa" volver el otro día con otra carga !

Y ya me volví al cortijo, y ya les conté lo que había visto. ¡Claro yo me fui asustado!"

Durant la monarquia, a Pedro Martínez, com en la majoria de

les petites localitats agràries andaluses, els rics propietaris havien ostentat el poder social, econòmic i polític en solitari, en conseqüència, famílies com la dels Cobos, propietaris de gran nombre de finques, eren els que pràcticament manejaven tot el poder des de l'Ajuntament, acaparant tots els càrrecs del municipi.

En la campanya per les eleccions municipals de 1931 la candidatura republicana d'aquest poble andalús anava encapçalada pel socialista Rafael Casares¹, home d'una de les famílies riques del poble, que no obstant es manifestava com a socialista, i el que tal vegada era més important donades les circumstàncies: declarat enemic dels Cobos.

Les candidatures republicanes guanyaren en el conjunt del país, i el 14 d'abril de 1931 es proclamà a Barcelona i a Madrid la II República Espanyola. Les eleccions havien estat precedides d'una intensa campanya electoral. Campanya que per part de la conjunció republicana-socialista, tal com assenyala Octavio Ruíz ², es centrava sobretot a les capitals de província i nuclis importants, encara que la celebració de mítings, va ser una nota usual i no solament a les ciutats caps comarcals ³. Així, Pedro Martínez tot i ser una població de poc més de tres mil habitants n'organitzà comptant amb la participació de líders republicans estatals i dels dirigents del mateix poble. En Ramón i l'Angeles ⁴, recorden un d'aquests actes de la següent manera:

Ramón- "Cuando vino el movimiento ⁵ de la República, vinieron allí Fernando de los Ríos, Largo Caballero,-Alcalá Zamora no pudo - y estuvieron hablando, cuando estalló la República en el año 31"

Ángeles- Y aquel Rafael Casares que era el cabecilla (del poble), y pidió si podía hablar, y le dieron una aparato allí, y se puso Don Rafael: "¡Está a punto de estallar la República! ¡Está a punto de estallar la República!".

La gent de Pedro Martínez s'apilotava a la plaça per escoltar els parlaments dels líders republicans. I els rics, com recorden els nostres testimonis, començaren a pensar que les coses anaven malament. L'Ángeles, ho expressa gràficament quan diu: "Estaban los ricos, ¡qué los pelos se tiraban de la cabeza"!.

M. Jesús , al recordar els primers dies de la república, també explica com ben aviat les classes altes identificaren els ideals republicans com antagònics als seus interessos.

"Durante la República en el pueblo yo no se allí vino gente pero yo no me recuerdo quien fue. Vinieron y echaron un mitin en casa de Alfonso Sánchez⁶, -que eran muy ricos ¡ya están un poquito menos!- desde el balcón, y así que ya empezaron a tirarles a los ricos pues se pusieron de mala leche, ya no les gustaba. Puestos, casi que los echan a la calle. Y eso fue lo que pasó".

A pesar que a Andalusia, respecte a Espanya, va ser on un major percentatge de llocs de regidors sortiren a elecció ⁷, a Granada es va mantenir per sota de la mitjana estatal, cosa que suggereix , com va assenyalar G.Brenan, una certa persistència de pràctiques de caciquisme generadores de desmobilització ⁸.

Pràctiques que les fonts orals constaten, descobrint-les en aquest cas a Pedro Martínez, on els republicans van guanyar les eleccions, però on no pogueren prendre el govern del municipi el mateix dia 14, per un intent de caciquisme per part dels elements seguidors dels Cobos.

Durant 24 hores l'alcalde del poble va ser l'Ángel "el de la viuda" un declarat dretà, que moriria els primers dies de la guerra civil a mans de la violència revolucionària ⁹.

Segons el relat de l'Antonia el líder socialista juntament amb altres candidats republicans, foren retinguts als col·legis electorals per les forces dretanes del poble que

intentaren manipular el resultat de les eleccions ¹⁰.

"Cuando él (Rafael Casares) entró... Es que era un hombre muy de izquierdas y muy bueno. Y cuando de primera, cuando las elecciones, pues iban a hacer un complot grande. Era un complot para matar a este hombre. En las elecciones del 31. ¡Y lo tenían "encerrao" en los colegios! En el colegio de en medio se aglutinaba toda la fuerza fascista, todos los guardias civiles, y la guardia, esta, los municipales. Y es que querían hacerle que firmara por fuerza que se había ganado las elecciones. Entonces nosotras al enterarnos, pues yo saqué como unos recitales que decían:

El día de las elecciones
Antonio el de Tarabita
llevaba un rifle colgado
"pa" matar a los socialistas.

En el colegio del medio
tenían hecho un complot
ya tienen los apoderados
para ganar las elecciones.

Este es el hijo de Cobos
-que ha "cogio" a Juanillo (Juanillo de Monito)-
con un revolver en mano:
¡Firma!, ¡firma! ¡Qué te tiro!

Y él decía:
Si me tiras ¡Mátame!
Ya te he dicho que no firmo,
esto es una "canallá"
que queréis hacer los ricos.

Al muchacho de Clemente
a la calle le tiraron

mando Cobos a por la guardia
porque él era apoderado.

Y de esas ¡cómo esas muchas!
¿"Pa" que quieres qué te diga?

Ellos tenían preparado
la camioneta y la soga
y llevarse a los obreros
y a todos darles la orilla.

Nos querían dejar sin padre
y a nosotras deshonradas
pero había una voz oculta
"pa" que no pasara nada.

Se acabaron los Borbones,
terminaron los fascistas
ahora mandamos nosotros:
los honrados socialistas.

Decíamos socialistas, entonces el Partido Comunista estaba casi alumbrando.

Segons sembla Rafael Casares no tenia intenció d'exercir d'alcalde, possiblement va acceptar encapçalar la llista republicana perquè reunia les condicions òptimes per fer guanyar una candidatura gràcies a la seva condició d'home de cultura, el seu ofici de metge i el prestigi que per tot això gaudia, i per tant la possibilitat de fer perdre a la odiada família Cobos i als seus prosèlits el poder que exercien dins de Pedro Martínez.

Un cop guanyades les eleccions no va esperar gaire temps per dimitir. Segons l'Antonia s'excusava tot dient que "un alcalde puede ser médico pero un médico no puede ser alcalde". El va substituir el també socialista Manuel "el barbero".

A pesar de la seva dimissió Rafael Casares es dedicava a la política en el sí del Partit Socialista, que va anar creixent considerablement a partir d'aquestes eleccions de 1931 ¹¹.

Amb el nou règim, ben aviat es produïren canvis palpables: la "Ley de Colocación Obrera" (27-11-31), per exemple, establia la regulació del tema, organitzant la col·locació obrera amb el caràcter de nacional, pública i gratuïta, i disposava la creació d'Oficines de Col·locació a nivell municipal, provincial i nacional per registrar la oferta i la demanda de treball, preveient la possibilitat d'establir el "turno riguroso", pel qual el propietari perdia la facultat d'elegir lliurement la mà d'obra i d'utilitzar en el seu benefici l'abundant oferta de treball; o com ara la del "laboreo forzoso".

"Durante la República se vivió, en La Caldera, lo que se llamaba el labrador forzoso -explica Pedro Líndez- Y se arreglaron a hacer... a juntar tierras de labrador y a sacar el monte, del que había, monte de chaparra sí, durante la república. Y luego cuando la marquesa no pagaba aquellos jornales. Debía una "porrà" de jornales. A uno debía, dos meses de jornal: 60 jornales. A otros 100 jornales, a otros según, si eran de la casa unos 200 jornales. Y denunciaron los obreros, denunciaron aquel caso, que no les pagaba el administrador. Que el administrador entonces era ya Don José Grau. Don José Grau como la marquesa no le daba poder porque vendiera el trigo y pagara. La marquesa que era muy "triná". ¡Es que ya vivía el sobrino! Y entonces el juez, el juez de Guadix ordenó al juez de aquí de Pedro Martínez que abriera el granero y les dieran trigo hasta pagarles los jornales.

El Don José Grau se fue el hombre a Murcia defendiéndose. Cómo si el que debe y no tiene con qué pagar, tenían que echarlo en busca. Le amenazaron con herramientas y "to", total el hombre ¡tuvo que abrir el granero! El Don José era un ingeniero, un ingeniero que vivía muy bien. ¡Ya se sabe, venía

de la capital! ¡Vivían bien en la capital!".

Malgrat aquestes lleis, els nostres testimonis tenen una visió molt fugaç de les millores que la república pogué introduir. La majoria eren molt joves, quasi nens, aquell 14 d'abril, la qual cosa fa, que en els seus records la república no sigui un període especialment esperat sinó més aviat un esclat imprevisit. Com diu en Joaquín "¡yo que sabía lo que era una república"!.

Així, en J.Ramón García, tot i que abans de la proclamació de la república era de les Joventuts Socialistes, no sembla que la memòria li proporcioni uns records massa polítics. Recorda la tasca pràctica que realitzava al local del partit, i quan parla dels seus ideals polítics, aquests apareixen molt més com a pensaments actuals que no pas records del passat.

"En aquel tiempo yo era del Partido Socialista. Mi padre no: era anarquista. Y ahora soy comunista. ¡Cómo si digo de ser socialista! Yo lo que no soy es fascista. Yo lo que quiero es que haya un partido que sea en beneficio de los obreros, tanto si es el Partido Comunista como el Partido Socialista, o él que sea. "Ara" yo fascista no soy. A mi por fascista que no me busquen".

L'Ángeles per la seva part recorda "en el pueblo eran socialistas pero entonces no estaba la gente como ahora tan "espabilá" con los partidos. Y de la CNT. Pero el abuelo ¡aquel sí que era un comunista! De aquellos comunistas había muy pocos, de los que defendían los derechos y hablaban si veían las cosas mal hechas".

El sogre de l'Ángeles, no era comunista sinó anarquista. Fa servir el nom de comunista per expressar els ideals de justícia i de lluita, demostrant també l'admiració que sent cap un home bo. Potser és una mostra de la poca precisió que es té sobre els noms de les diferents organitzacions polítiques, també

podria ser que usés el nom perquè ara ella i el seu home són comunistes ¹².

J.Ramón conta que feia d'agutzil del Partit Socialista i que aprofitava les brases del forn de casa seva, per preparar bons brasers a la seu del partit. Així els seus companys podien celebrar les reunions sense passar massa fred.

"Antes de la República era yo alguacil del Partido Socialista, de la Juventud Socialista de Pedro Martínez. Era yo el alguacil, era yo el que arreglaba la habitación y llevaba los braseros. Porqué entonces teníamos nosotros el horno, y llevaba los braseros allí para el día que había junta. Yo tenía que abrir la puerta y tenía que barrer aquello y tenía que limpiarlo "pa" cuando iban a la junta a las ocho de la noche o a las nueve. Después de cenar, la gente iba a la junta allí al centro. Pues yo era el que tenía de cerrar y abrir la puerta y tenerlo todo "cuidao".

2. DEL NOVIEMBRE DE 1933 AL JULIOL DE 1936

Durant la república, el problema agrari va ser, junt amb la qüestió religiosa, un dels temes més virulents d'aquesta època. La presa de posicions antirepublicanes dels sectors perjudicats en els intents de reforma agrària, és una de les claus per comprendre la segona república espanyola. El govern de coalició havia promès de forma inequívoca, la redempció del camperolat. Com hem vist, durant el primer bienni republicà, una sèrie de normes encaminades a millorar les condicions de treball dels obrers del camp i elevar els seus salaris, com la prohibició de l'expulsió dels petits arrendataris, el de jurats mixtes, la congelació dels arrendaments, el de termes municipals, l'ajut als obrers en atur, jornada de vuit hores per les feines del camp i el del "laboreo forzoso", van desplaçar per primera vegada, el pes de la llei dels propietaris als

obrers rurals. Era el pròleg d'una reforma que es volia profunda per transformar les estructures del camp espanyol.

Però, la reforma agrària no va ser considerada, de fet, una qüestió d'urgència en la intensa obra legisladora del primer parlament republicà. Per altra banda, la seva redacció va provocar immensos problemes legals i tècnics, que sumats als forts interessos polítics i econòmics que envoltaven la qüestió, expliquen el perquè d'una sèrie de projectes desestimats i el resultat final: una llei complexa i de difícil aplicació. Els terratinents, amb tot, quedaren astorats del procés, car paral·lelament als canvis legislatius, anaven comprovant com en les seves localitats anaven perdent els seus fins aleshores intocables, privilegis. Veien com es substituïa el seu poder pel dels elements socialistes o republicans radicals, i reaccionaren ràpidament, i en tots sentits, no consentint que es consolidés aquella tendència. El titubeig de les esquerres els primeres mesos de la República i el combat frontal de la dreta no solament feren fracassar la Reforma Agrària, sinó que també a la mateixa II República. Confirmant-se la subordinació del règim polític al règim de propietat de la terra, basat en el dret de l'ús i de l'abús dels grans i petits propietaris ¹³.

L'adveniment de la república el 1931 havia estat viscut, en el camp andalús, com un esclat més o menys sobtat. Després del primer projecte de reforma agrària, varen seguir-ne uns quants més, uns més moderats, altres més radicals. Mentre es discutien a les Corts, un fet polític canvià la situació. L'aixecament frustrat de Sanjurjo el 10 agost de 1932, que tingué com a conseqüència la radicalització i acceleració de tots els projectes republicans de 1932 .

Tanmateix, des de l'abril del 31, el temps va passar ràpidament per a la gent de Pedro Martínez, tant, que els records que han perdurat no han estat els dels primer dos anys del règim republicà amb els intents de reforma, sinó els posteriors quan es va tornar a les pràctiques dels temps

passats. El nou període fou anomenat bienni negre perquè, altra vegada, la classe treballadora sofrí el jou de l'explotació.

Però de fet la situació ja havia canviat abans, com ho demostra el fet que a l'estiu de 1932, la "Federación Nacional de Trabajadores de la Tierra" (FNTT), sol·licités reiteradament al govern que fes efectiu el torn rigorós en la contractació dels jornalers del camp ¹⁴. La realitat va ser que la nova Llei d'Arrendaments va ratificar el poder absolut dels propietaris al derogar certes limitacions establertes anteriorment. La nova situació permetia que qualsevol propietari que volgués desfer-se d'un arrendatari pogués fer-ho amb tota facilitat ¹⁵. I aquells que no van ser expulsats, probablement es veieren obligats a pagar rendes més altes ¹⁶.

Els grans propietaris, que esverats davant els canvis que pressentien, havien creat ben aviat l'Agrupació Nacional de Propietaris de Finques Rústiques, juntament amb tots els sectors monàrquics i conservadors, redoblaren els esforços per tornar a canviar la situació. Durant l'any 1933 la situació econòmica i social es va anar deteriorant i a l'abril del mateix any culminà la reorganització patronal amb la convocatòria d'una gran assemblea a Madrid el 18 de setembre, en la que pretenien demostrar al govern la oposició unitària dels propietaris a la política agrària del govern ¹⁷. La qual cosa aconseguiren amb el triomf de les dretes a les eleccions de 1933 ¹⁸.

La Reforma agrària que s'havia començat a dur a terme amb molts inconvenients, sorgits alguns dels seus propis errors, com bé assenyala Malefakis ¹⁹, amb el triomf de les dretes va agafar un ritme molt més lent i noves disposicions anul·laren els articles més radicals. Invalidaren les Bases de Treball que imposaven als patrons la necessitat de contractar obrers per torns rigorosos i començaren a canviar els Jurats Mixtes designats per Largo Caballero. A la província de Granada, segons denunciava Fernando de los Ríos ²⁰, els patrons baixaren els jornals pactats de vuit a cinc pessetes, burlant les Bases

de treball.

Per acabar el procés la "Ley para la reforma de la reforma agraria" de juliol de 1935, va ser una veritable contrareforma on es derogava l'Inventari de finques expropiables establerta tres anys abans.

Per això es fa difícil d'entendre perquè E.Malefakis, justament després de descriure aquesta situació, es pregunta el perquè de la radicalització del PSOE a partir de 1934, i que afirmi que les condicions de vida dels treballadors empitjoraren molt, però no tant com per justificar l'aparició de represàlies revolucionàries desesperades ²¹. Qui és capaç de mesurar fins on han d'empitjorar les condicions de vida perquè siguin postures revolucionàries justificables?.

En tot cas, les fonts orals demostren que a Pedro Martínez fou un temps difícil i dur, on els treballadors i treballadores del camp foren acomiadats solament per haver votat les esquerres. Aquesta és la memòria que queda:

"La República, allí partió de los comunistas, de los socialistas, luego mandaron ellos ²² dos años más y también lo pasamos muy malamente: nos echaban del trabajo porque habíamos votado a las izquierdas", explica la M. Jesús.

En un poble petit tothom es coneix , això facilita la identificació, per tant va ser fàcil pels amos dels "cortijos" castigar els treballadors que d'alguna manera s'havien significat dins de l'esquerra. La Manuela ho recorda així:

"He "pasao" muchísimas faltas. Mi marido era de izquierdas y no lo querían (a treballar) nadie. Y ya está. ¡Y mi marido, era muy trabajador! ¡Y sabiendo trabajar y lo que trabajaba sabía! Pero ya ves. Yo también. Que yo tenía, cuando el bienio negro, una yegua: me la quitaron. Tenía una marrana: me la quitaron, los ricos. Ya ves, "pos" nos dejaron listos. Una vez estábamos "acostaos", cuando siento que llaman a la puerta.

La casa que "na" más estaba de agujeros por todos "laos". Y dice mi marido: "eso es uno que viene a ver si...". Cuando se acerca a un agujero para ver. "¡Ay Manuela cuantos civiles hay en la puerta!"²³.

Entonces ya bajó él, y al bajar, "¡brazos arriba!". Se puso brazos arriba, lo esposaron y...había en el pestano de mi casa dos guardias civiles...y cómo de aquí todo hondo hasta allá abajo ¡muchísimos civiles! Se lo llevaron a Guadix y estuvo allí quince días. Ya lo arreglaron y ya se vino".

Pedro Martínez un municipi exclusivament camperol, on la majoria dels seus homes i de les seves dones eren treballadors assalariats als múltiples "cortijos" que el rodejaven, el problema més gran es derivava de l'estructura de la propietat agrícola. Per això la política pendular de la república en la qüestió del camp havia d'afectar especialment la convivència d'aquesta societat.

La història de Juan Garcia il·lustra la realitat del que va significar la República: pocs canvis, després dels primers mesos d'esperança, per la gent treballadora de Pedro Martínez. Les relacions de poder seguiren sent com en temps anteriors, els rics que a "l'esclatar" la república patiren uns moments d'esglai, aconseguiren amb relativa facilitat tornar a prendre les regnes del poder. I si en un primer moment realment el règim intentà proporcionar drets als desvalguts, promptament i abans ja del bienni negre, els rics aconseguiren portar l'aigua al seu molí. Si d'alguna cosa havien servit els anys de llibertat era per donar-se a conèixer cadascú. Ara ja no hi havien dubtes. Qui havia jugat la carta de les esquerres estava marcat junt amb tota la seva família.

Ramón , fill de Juan García Lozano "el Número", tenia 15 anys quan succeí un fet que marcaria no solament la vida d'ambdós i de la seva família, sinó fins i tot la de molta gent del poble, que ha incorporat la història personal de Juan dins la història de tota la col·lectivitat. Ramón havia nascut l'any

1917 i els fets en qüestió van passar a finals de l'any 1932, o tal vegada ja entrat l'any 1933, que la memòria no fila tan prim.

Juan havia nascut a Caniles de Baza. De petitet va quedar orfe de pare i mare, i aleshores va marxar del seu poble, fins arribar a Pedro Martínez, més concretament a la finca de Fuente la Caldera. Allà la marquesa, al trobar-lo quasi un nen se'l va mig afillar ²⁴, convertint-lo en un "labrador" més del "cortijo", és a dir li va donar accés a la terra. Amb molt treball i esforç aconseguí trobar-hi aigua, i construir una font, que encara avui, existeix i es coneix com a "Fuente el Número". Amb el meravellós líquid en abundància, aquella terra caracteritzada per la seva sequedat va convertir-se en un paisatge de rica horta, transformant-se les jonqueres en una fèrtil "vega", plena d'arbres fruiters i hortalisses. Aquesta relativa prosperitat, juntament amb el fet que l'existència dels fruiters obligava als ramaders a vorejar la finca i perdre temps, va despertar enveges i rancors en algun "labrador" i guarda de la finca, un sentiment que amb el temps generaria la perdició de Juan "el Número".

Juan s'havia casat amb Encarnación Valle Alfaro, ambdós vivien en una mena de barraca que Juan va construir en el terreny de la seva "vega", on abans d'aconseguir la seva relativa prosperitat havien passat penalitats i fam. A més a més, la vida en aquell indret no podia ser molt agradable per una dona jove, mare ben aviat d'un munt de criatures, aïllats i allunyats del poble i de la finca. Aquesta situació poc còmoda ajudà segurament a que la família abandonés aquelles terres que, tanmateix, amb tanta suor, molts treballs i sacrificis havien aconseguit. Al menys aquesta és la versió de la seva filla-, però la gent del poble, i el seu fill, exposen una segona causa: Sembla que els guardes de la finca de La Caldera no li perdonaven el tracte de favor que li havia atorgat la marquesa

i que no pararen fins arribar a posar-lo en mala situació aconseguint fer-los fora de l'horta.

En Pedro Líndez, com tants altres del poble, ens parlà també de la història del "Número".

"Al Número, le dio el administrador de entonces de la Caldera, que se llamaba Don José Grau, una pradera que hoy vale, ¡eso hoy vale uno o dos millones! Luego él encontró agua. Era un hombre fuerte. ¡Este hombre pasó allí más hambre! ¡Y su mujer Encarnación! ¡Aquella pasó allí con los hijos chicos! Y él sin tener "ná", sacando agua, sacando junco, haciendo zanja. Hizo una zanja que ya tiraba en la zanja el barro y ya no se le veía la cabeza.

Nosotros pasábamos por allí con el "ganao": "¡Hola Frasquillo!", y él el pobre ¿sabes que hacía?, pues la gente del campo que había trabajando, segadores, en verano los segadores, pues a la hora de las migas se presentaba a una cuadrilla de hombres y ya le invitaban. "¡Coma usted!". Y comía con ellos las migas. Luego más tarde sobre las dos o las tres, el gazpacho, luego más tarde el cocido. Él estaba pendiente a las horas de la comida de los segadores. Pero se acababa la temporada de los segadores y se le arremetía el hambre ¡claro!

¡Pues sacó un chorro de agua, que allí está! Bueno la balsa y el pilar, eso lo han hecho después, pero el agua la sacó él. Ahora han construido la balsa en el agua que sacó él. Y han hecho allí vega con el agua...

Porqué los árboles eran propiedad de la finca y él dijo que ponía "arbolea", y los mismos guardas se lo arrancaban. Y se fue enfurfullando con los guardas. Con una manera que llegó la extrema de pensar, que dijo: "los tengo que matar". Hasta que llegó hacer lo que hizo. Hasta que salió eso del juicio..."

Fos pel què fos, la família abandonà l'horta i la cabana i se n'anà cap al poble on llogà, per guanyar-se la vida- un forn de

pa. Per fer anar el foc del forn, Juan i els seus fills recollien llenya de les rodalies del poble. Rodalies que naturalment pertanyien a les finques privades del municipi. Propietats ben guardades i vigilades per homes destinats justament a aquestes tasques. Per tant, el treball de cercar llenya es convertia, i ho era de fet, en una feina clandestina. Sovint, un cop feta la càrrega havia d'abandonar-se i el llenyataire havia d'apretar a córrer per no caure en mans dels guardes. En Ramón explica:

"...teníamos un horno y íbamos a por leña y los guardas no dejaban ¿eh? Bueno, pues entonces, aquel día yo fui a por leña, en el camino de la Alamedilla (poble veï de Pedro Martínez), y me metí en unas matas y hice dos cargas de leña y cuando llegó el guarda, que llegó y ya estaba cargada. Y yo digo: "no la descargo". ¡Y claro! me encañonó con una escopeta, y yo tenía el hacha "metía" en la cintura. Y luego me encañonó con la escopeta y me pegó dos tortas. Y yo me tiré "pa" tras y saqué el hacha, pero él encañonándome con la escopeta y yo no podía hacer más "ná". ¿Qué iba hacer yo con el hacha si él me encañonaba con la escopeta? Entonces echó la trompeta y vino el otro guardia que había allá y "dende" el camino estaba viendo lo que hacía conmigo. Que me pegó y él lo estaba viendo. Total que vino y dijo "¿Qué pasa Ramón?". Porque yo a este hombre le había "estao" dos años con la dueña de la finca de faenero, haciendo faenas en el cortijo, de mozo, allí. Entonces cuando eso tenía yo quince años y cuando yo estaba de faenero tenía doce, y ya el hombre me conocía de estar allí. Y entonces me dice (el primer guarda), "bueno descarga el burro". Y digo yo: "no lo descargo". Y entonces le dice al otro guarda : "¿hombre como lo va a descargar si cuando llegue a su casa le hace falta a su madre?". Y yo dije: "¡sí lo que voy a cargar ese!" (la segona carga que tenia preparada). Y dice: "no lo cargues que te voy a pegar un tiro". Y entonces el otro guarda, dice "bueno

Ramón llévate la carga ésta y te montas en el burro y te vas".

Bueno pues así lo hice. Y le dice (a l'altre guarda): "Y tú a los niños no se les pega, si tienes que denunciarle le denuncias pero no le pegues, que he visto que le dabas dos tortas".

Aquesta anècdota per la transcendència que tingué és recordada per la majoria del poble que l'explica de diverses maneres, i encara que pren diferents versions, no coincidents en alguns detalls, i fins i tot en la seva contextualització cronològica ²⁵, s'ha incorporat a la història de la col·lectivitat. L'Ascensión Vaca és una de les dones que n'ha parlat:

"Al Número, fueron a buscar leña que tenía un horno, y el guarda que estaba allí de guarda, le quemó hasta el aparejo, le quemó... ¡uy le quitó la leña! Y luego él viendo que le habían "quemao" la leña y le habían "quemao" que bien me acuerdo, que yo iba a bautizar a mi Manuel... Y luego lo denunció y entonces lo estuvo esperando porque le había denunciado y cuando salió, lo vio y lo mató. Y luego estuvo en la cárcel. Que no sé cuanto tiempo estuvo y ya se murió"²⁶.

En Ramón acaba la història així:

"Bueno llegué a mi casa. Cuando me vio mi padre asomar por lo alto de la calle, llegué a mi casa y me dijo "¿Qué te ha "pasao" Ramoncico?". Pues mira que me ha "pillao" el Topino y me ha "quitao" la leña. Tenía el burro "cargao" y encima me ha "pegao" dos tortas.

Mi padre descargó la carga que traía, y yo iba a meter el burro y dijo: "sácalo a la puerta y dale a la burra un pienso , que cuando saquemos el pan...(que estaba mi padre sacando el

pan), cuando terminemos de repartir las tablas, vamos a ver".

Bueno y con eso que mi padre tenía una escopeta de un hermano mío y la echó. Y ya salimos y cuando ya repartimos las tablas ya dice mi padre: "¡venga echa el hacha".

Y él cogió la escopeta y echó encima la manta. Y cuando llegamos allí estaba la carga que yo me había "dejao" Y dijo: "ponla encima la burra". Y mi padre se escondió detrás de unas matas. Y cargué las dos cargas en los dos burros yo sólo, y mi padre se metió en la manta a ver si venía el guarda. Pero no vino.

Y dice "¡ale! tira tú con el burro que yo iré detrás". Y cuando estuve a una distancia como de aquí a lo alto de la calle ya salió mi padre con la escopeta: "¡Qué ya me harté..."

Pero ya habían puesto la denuncia ¿eh? Y entonces le metieron el juicio, y yo no fui al juicio porque no tenía tiempo. Fue un hermano mío -que ya murió- Y en el juicio, entonces fue cuando pasó. Y como él no era guarda jurado, a mi padre no lo podía denunciar. Tuvo que denunciarlo el otro guarda, que era guarda jurado de allí de la finca. Y aquel fue el que pagó el pato. Entonces mi padre, en el juicio fue, mató a uno al otro y a éste que me pegó a mí le dio un hachazo y le partió la cabeza, en el mismo juicio en el "juzgao", en el mismo juzgado.

A mi padre le metieron en la cárcel y cuando estalló la guerra le echaron en libertad, y luego cuando se acabó la guerra lo metieron otra vez en la cárcel. Y se ha muerto en Barbastro, le echaron 30 años de prisión perpetua a consecuencia de aquello".

En Pedro explica els fets del jutjat de la següent manera:

"...en la escalera (del jutjat) vio al guarda, y no sé que le habló, y se le enganchó, o hizo que se le cayó el sombrero y agachado como estaba le habló y al ponerse de pie estaba al lado de la escalera y el guarda allí en la otra. Y al ponerse

de pie, le clavó una "puñalá" y le cortó el corazón. Y le dio tiempo a bajar tres o cuatro escaleras y salir a la calle... ¡Ah! y chilló el otro guarda que venía detrás que se le escapó".

En Pedro segueix explicant que l'altre guarda, en Manuel Topino, va sortir cridant que el Frasquillo havia mort al Barceló, y que el primer es va amagar a casa d'uns parents (d'en Pedro), la qual cosa difereix del que explica la M.Jesús²⁷, que diu que després de matar-lo es va amagar a casa d'uns parents seus (d'en "Número") a Fonelas -poble situat entre Pedro Martínez i Guadix- i que després es va entregar a les autoritats de Guadix.

"...se fue a la casilla que había enfrente, por cierto que había allí una familia nuestra. Vivía y estaba "acostá" en la cama, y dice (en Frasquillo): "¡ampárame Rosa que me viene la muerte detrás de mí!".

¡Qué lo admitiese debajo de la cama! Y ella le dijo: "¡Frasquillo!". Y él: "¡No digas que estoy aquí!".

El Número va matar en Barceló segurament per error car era en Topino el que havia tingut l'altercat amb el seu fill, per això l'Antonia ens explica:

"Él tuvo sus razones, las cosas como son, para matar, que cuando él mató... Pero él no iba a por el que se llevó no, iba por el otro, a por el malo. Él iba por el Topino. Por el Ramito no, pero se encartó, porque el Ramón -no me acuerdo si era el Ramón o si era el José- iban por leña, porque ellos tenían un horno y allí cocían para las mujeres. Amasaban y iban a cocer allí al horno. Y aquel día fueron a por leña, pero ¡claro! cómo esta gente como el padre de estos era anarquista ¡pues claro los fascistas no lo podían ver, los fascistas ¡bueno cosa de lo

más malo!...y ya dos o tres veces les quitaron la carga y a otro día echaron ¿sabes? y no era leña que habían segado ¡no! era leña muerta, pero plantaron y les quemaron, le metieron mecha a la leña "cargá" en los burros. ¡Pues menudo susto se llevaron el José y el Manuel! Y unos muleros que lo vieron pues se agruparon corriendo, porque ellos chillando los angelitos, chillando y se agruparon a ellos y entonces ya cortándoles los ramales de la carga...y les denunciaron y el juicio. El juicio ¡ya ves tú, casi lo tenían "ganao" los fascistas!

Pero dijo: "¡te vas a enterar tú!", y cuando bajaban las escaleras, él a quien iba a por el Topino, que era el más canalla, ¡pero ese era otro de tantos! ¡Y aquel día parece que esté viéndole! ¡Yo venía de la calle de casa de mi abuela que estaba mala y parece que esté viéndole al Número que iba con una prisa corriendo, casi corriendo. Iba a casa de su abuela!, y él mismo se entregó! Yo le vi cuando venía deprisa y corriendo pero luego ya vino mucho jaleo en la calle Nueva, que estaba entonces el Ayuntamiento en la calle Nueva. Y "¿qué pasa? ¿Qué pasa?". "Pues mira que el Número ha "matao" a Ramito y me parece que ha "matao" también al Topino".

Pero el Topino se escapó porque salió corriendo por la escalera abajo. Pero quiero decirte que aquella muerte fue justa que no fue injusta. ¡Pero claro iba a por el otro, porque, yo creo que a dos críos pequeños que salen a por una carga de leña "pa" buscarse la vida, que era de aquello de lo que dependían, que le meten fuego con los burros "cargaos" de leña, para ver arder los animales no sé aquello fue una cosa ¡canallesca! Pues el hombre "indignao": "¡Esto no lo van hacer más!". ¡Claro lo metieron a la cárcel!"

En Pedro continua la seva narració explicant que en Manuel Topino va entrar a casa de la Rosa on s'amagava en Número, "¿Ha "entrao" aquí el Número?". "No, no Manuel vete que aquí no ha "entrao" nadie".

Total que ya salió y se quedó pero lo metieron en la cárcel no sé cuantos años. Pero se metió el movimiento ²⁸ y se fue voluntario al frente y estuvo batallando en la zona roja, estuvo batallando..."

L'Encarnación, la dona d'en Pedro, la velleta callada durant quasi tota la conversa, llevat de quan ens recità una llarga "oració", el rectificà en aquest punt.

"No, no estuvo en el frente, si era ya mayor, por lo menos ya tendría 50 años. Ahora tendría 90 y tantos años..."

Els records i les paraules dels entrevistats al marge de les seves divergències, i que sembla que confonen i fonen dos episodis en un de sol, mostren els fets com una revolta individual però mantenen amb el protagonista una clara solidaritat i complicitat, davant una situació injusta i humiliant. Totes les persones que ens han narrat la història del Número -i han estat moltes- ho han fet no solament sense culpar-lo de la mort del guarda sinó justificant-lo i mostrant admiració davant la seva conducta.

Són dues les qüestions que irriiten a la gent quan recorden els fets: el maltractament a criatures, i a més a més que la causa del càstig sigui el robatori de llenya necessària per sobreviure, que d'altra banda, no es feia servir. És a dir la salvaguarda, per sobre de tot, de la propietat privada per la qual cosa es tenien, fins i tot, treballadors -guardes- per a custodiar-la.

En una societat com la de Pedro Martínez on les famílies jornaleres combinen la feina assalariada, quan la tenen, amb els beneficis que els pot donar el "monte": espart, llenya, caça, etc; on encara -fins després de la guerra, que el

secretari de l'ajuntament se l'aproprià- existia una finca del municipi: "la Jurisdicción", on la gent anava a proveir-se. No hi ha ningú que al parlar d'aquestes coses digui que anaven a robar llenya, sinó que "iban a por leña al monte". Significa l'adhesió a l'actitud del Número una persistència en percebre drets comunals? És possible pensar que el "robament" és una categoria que evidència "intents prolongats, per part de la comunitat agrària, de defensar pràctiques antigues de drets al comú, o dels jornalers de defensar els emoluments establerts per la costum, com afirma E.P. Thompson per l'Anglaterra del s.XVIII? ²⁹.

De fet, a Espanya, entre 1812 i 1930 es produí un procés de privatització -més de tres milions i mig d'hectàrees- dels boscos de l'estat, dels pobles i de les corporacions civils, i els que van aconseguir escapar de la venda van ser objecte d'un doble moviment "descomunaltzador" i transformador ³⁰.

El primer moviment, reforçat pels adoctrinadors lliberals que reivindicaven la privatització dels boscos dels pobles al·legant com arguments fonamentals, que la propietat comunal era una espècie de confús i perillós socialisme que debilitava la propietat privada i que, a més a més, era origen de pràctiques d'aprofitament i d'explotació que conduïen a la destrucció del bosc, i que, per això, s'havia d'eliminar i substituir per la "propietat perfecta" que portava aparellada la riquesa pels seus nous propietaris, per la hisenda i per la nació.

Aquest projecte no s'imposà de manera contundent, però l'argument de l'explotació irregular, demolidora i primitiva de l'ús del sòl practicat pels camperols, contribuí a posar aquests recursos en mans dels enginyers que, sigil·losament, procediren a desvirtuar i aflaquir els hàbits veïnals i els engranatges de la vella organització comunal ³¹.

Però a pesar de tot això, al 1926 el Ministerio de Fomento controlava encara 5.015.880 hectàrees i Hisenda 1.626.839, en

total 6.642.719 ³².

Era una resistència a perdre drets antics, o al contrari, la conducta d'en "Número" i la solidaritat que va despertar, i desperta, era l'expressió d'un conflicte molt més modern? el resultat d'una hostilitat personal i política que venia de lluny, expressió de la lluita de classes i de la confrontació política que començava a ser extremadament conflictiva, dins un context general de creixement de la violència en el camp, que avisava dels antagonismes, encara més violents, que s'apropaven amb la guerra civil? ³³. Tal com els definia l'Ángeles: uns eren uns feixistes i el "Número" era de la CNT.

En resum en Ramón ho veu així:

"Mi padre era un hombre muy bueno y muy humanitario "pa too" el mundo y con "too" el mundo se ha llevado bien. Él no ha sido egoísta ni ha querido aprovecharse de nadie, lo que otros han querido aprovecharse de él. Mi padre no ha sido de estos que han sido egoístas, ha sido fiel "pa too" el mundo, no le ha robado a nadie ni "na" ni ha querido aprovecharse de nadie y al que le ha hecho falta una cosa si ha "podio" servirle lo ha "servio". ¡Pero coño si tu tienes un hijo y le hacen la vida imposible y además le pegan! ¡Qué haces tú? Además que ellos tenían una rencilla, que el guarda que mató tenían unas rencillas porque le echaron, porque la fuente del Número Uno, aquella, la sacó mi padre. Que se lo dio la marquesa, "pa" que sacara agua de allí. Y por mediación de los labradores y de los pelotilleros que había lo echaron de allí. ¡Y por eso mató el guarda porque era un sinvergüenza!

Mi padre sacó agua de allí de un llano que no había agua, que se comprometió de sacar agua , y dijo : "bueno Frasquillo" - porque mi padre le llamaban Frasquillo-, y entonces le dijo la dueña del cortijo, la marquesa (que ya se ha muerto la tía), le dijo: "bueno Frasquillo" -como llevaba muchos años con ella, ya

se conocían-, y le dijo "pues mira te doy toda la tierra, donde saques el agua, "pa" que tu saques el agua y la explotes. Saques el agua y tantos metros te doy alrededor, "pa" que siembres hortalizas, "pa" que siembres eso, "pa" que saques riego".

Y lo hizo. Pero entonces los labradores de la Caldera no podían arrimarse allí, pasaban el "ganao", como lo tenía sembrado de árboles y metían el "ganao" allí y lo hacían "too" polvo. Pues "pa" eso los labradores, que se lo quitasen y efectivamente le pusieron que en el momento que aquello llevara un cierto tiempo hecho por él, pues -aunque la marquesa no tenía derecho a hacerlo porque le había "costao" a él-, cuando pasara cierto tiempo no fuera de él. Entonces por eso ya la marquesa ya lo despidieron. Hombre por una cosa u otra pues pasó todo aquello. Tuvo que pasar y pasó. Aún está la fuente allí. Cae un caño de agua como media muñeca".

La història d'en Juan serveix per il·lustrar la percepció que els treballadors i treballadores de Pedro Martínez tenen dels anys republicans. A pesar que les versions són diferents i que fins i tot el fet és datat en èpoques distintes. En efecte, mentre en P.Líndez el situa abans de la república, els altres testimonis ho fan durant la República. A partir de les edats dels testimonis i dels protagonistes de l'anècdota, m'inclino a pensar que va succeir cap al 1932 o 33, i així ho situo.

Sigui com sigui el més significatiu per a mi, és que la majoria dels testimonis, equivocats o no, situen el fet en temps republicans, la qual cosa significa que per a ells era possible que amb aquest règim succeïssin injustícies d'aquesta mena.

De la mateixa manera, podríem interpretar que en Líndez situa el fet en temps de la monarquia perquè a ell li interessa demostrar que aquesta va ser una època molt injusta comparant-la amb el franquisme.

La història que ens conta l'Antonia ³⁴, també ens ajuda a penetrar en el regne de les percepcions i a entendre com un règim polític que les històries tradicionals defineixen d'avenç social era, per contra viscut de manera diferent.

Aquesta dona militant, gràcies justament al seu interès per la política, té al meu entendre, una memòria més fiable perquè els records són més ordenats i estructurats cronològicament. És, en el sentit que utilitzen Ives Lequin i Jean Métral ³⁵, una portadora de memòria.

"Son muchas las cosas que se tienen que explicar. Yo tengo muchas cosas que explicar, hasta que me detuvieron. ¡Pero en tan poco rato no vamos a poder hacer "ná"³⁶.

Os voy a explicar como me hice comunista yo. Cuando iban a trabajar al cortijo Cobos, pues trabajaban los de derechas, los que habían "votao" a la derecha y los de la izquierda, ¡pues siempre me los apartaban! Y claro, mi padre y mi hermano y otro hombre y su hijo -el hijo vive aquí como mis padres que ya han muerto aquí- Pues fueron a escarbar y como no los dejaban escarbar pues se fueron a rebuscar la aceituna³⁷. Aquello ya hasta habían entrado el "ganao" y todo ¿no? Y trajeron entre mi hermano y mi padre ¡Pues ya ves tú los pobrecicos! ¡Traían las uñas! ¿Cómo decirte yo? ¡Es que me da una pena cada vez que me acuerdo! Trajeron medio saco de olivas, y un guarda que me parece que era el guarda del cortijo Cobos, pues dice: "¡esta aceituna "l'han robao" "l'han robao"!".

Total que los trajeron y les llevaron a una "posá" que había: la "posá" de Miguel en la calle Nueva. Y en frente vivía el alcade, Don Cayetano Martínez ¡y claro! y cuando dice: "¡niña!", dice: "¡Estoquia!". Dice: "¿qué?". Dice: " ¿sabe usted que se los llevan a la cárcel?". Dice: "al menos llevan como medio saco de aceitunas ¡que la han "robao!" ".

¡Mira cuando yo salí!, yo tendría pues sí ¡unos trece años! Yo cuando salí ¡"cucha"! y vi a mi padre con el saquillo a

cuesta, entonces ¡y los metieron allí en la "posá", para depositar allí en la "posá" la... ¡Vamos la oliva! ¡Mira ya cuando vi! y siento que dice la mujer del alcalde del Cantaslargas se llamaba -¡ya está muerto, también-dice:"¡Asómate Cayetano! que van por aquí ¡unos ladrones de las aceitunas!".

¡Mira! yo me puse ¡yo les dije!:"¡bandidos, ladrones!". Yo me había enterado, de que se comentó que había "nombrao" el gobierno para las escuelas había "mandao" no sé cuantas miles de pesetas y el tío se las había "mamao" ³⁸ ¿sabes? Y no las había "dao" para los colegios. Yo le dije: "¡ladrones!". Le enganché lo de los colegios, que había "robao" una pila de dinero que había "dao" el gobierno para los colegios, ¡en fin! Y yo ya me vine "pa" mi casa.

Yo ya en mí, no sé, en mí yo ya sentí ya algo. ¡Sentía yo algo, de que ¿cómo era posible de que allí en el pueblo y "conocíos", hubiera gente tan mala? Y mi padre, mira, no porque fuera mi padre no, como el otro hombre, pero que mi padre pues han "estao" una masa muy buena en el pueblo, porque era un hombre que, ¡en fin! Yo, es que "na" más acordarme de él. ¡Y tratar a mi padre como a un ladrón!

¡Y luego pues claro nosotros esperábamos de que trajera la aceituna pues para vendérsela al Cojo Palo que era aceitunero, la compraba y nos daba pues un litro de aceite y luego el demás dinero... les estábamos esperando de que vinieran con esas aceitunas para ir a comprar la harina de maíz o de lo que había para comer unas gachas o lo que faltaba. ¡Y ellos! pues se iban hasta sin desayunar hasta sin comer "too" el día hasta que venían... Y yo hija mía, yo todo aquello iba despertando en mi...Y luego pues ya vienen las elecciones, las del 33 ¡claro! y a raíz de todo aquello, yo luego ya pues, cuando el bienio negro, cuando el 34, 35 que ya metieron a mucha gente en la cárcel³⁹. Y ya de ahí vinimos dando estos saltos y digo "¡hay que darse cuenta!" digo "¿cómo puede ser?", decía entre mí

misma que unos tengan tanto ¡y otros trabajando que no puedan comer!

Después yo me eché un novio que era Juanico de Maximino, familia de la Manuela de Mónito, y este muchacho era tres años mayor que yo y este muchacho entonces me mandaba el Mundo Obrero -de la Unión Soviética venía el Mundo Obrero -. Y no sabía ¡yo no sabía que significaba entonces el Partido Comunista! Pues entonces yo miraba los periódicos yo los leía, y yo cuando la primera vez que yo escuché a la Pasionaria fue en un periódico que me lo dio él, cuando fue la Pasionaria al parlamento, y allí sí que los puso a todos como un trapo. Entonces me parece que estaba en el Parlamento no sé si era Alcalá Zamora, o Gil Robles, "ara" ya no recuerdo bien.

Y me dijo "lee este periódico". Y fue cuando yo leía aquel periódico y ¡aquella mujer!, ya me hizo a mí un eco muy grande digo, aquella mujer ir al Parlamento y decirles a todos lo que les dijo⁴⁰.

Y yo ya me iba despertando y diciendo "¡pero claro, es que los obreros teníamos que no dar lugar a que esto nos sucediera, a la clase obrera!". Estas tierras que tienen allí, que tienen ¡un sin fin de tierras! ¡"na" más que abandonadas", sí las dieran a los obreros, pues cada obrero tendría su tierrecica, su parcela y de allí ¡pues se comería"⁴¹.

Mira yo no sé si por todo lo que yo he pasado ¡todo lo que yo he visto! ¡Que ya me afilié al Partido Comunista!, porque el era el único partido que veía ¡y que veo! ¡No que veía, que veo! que es el único que puede salvar a la humanidad de la miseria, del hambre y de la injusticia. Eso yo lo tengo asumido y yo lo creo firmemente. Costará mucho que las demás personas, la clase obrera, vaya despertando y se vaya dando cuenta que mucha gente no se da cuenta ¡se asustan cuando se habla de comunistas!"

Arran de les detencions que es produïren mentre va durar el

bienni negre les idees de l'Antonia es van anar concretant i precisant. La divisió ja no és tant entre bons i dolents, sinó entre els que tenien molt i els que no tenien res, entre els que treballaven i els que no ho feien. Adquirien una consciència de classe . Una visió que ajudada per la tasca de proselitisme del seu propi company, la racionalització dels sentiments a través de la lectura, i a través de la doble identificació amb la Pasionaria: com a dona i com a classe explotada, era com el sentiment, que ella mateixa anomena, "despertar", es convertí en clara identificació de classe i nasqué la ineludible necessitat de lluitar i comprometre's.

A partir d'aquests testimonis, veiem com les històries de vides, els records juvenils d'aquestes persones, proporcionen una informació molt valuosa i que solament poden proporcionar, justament, aquesta classe de fonts. Ens aproximem a l'ambient, als sentiments, a les sensacions, a les esperances defraudades d'una societat que esperava molt d'un govern que havia pres una forma política més democràtica que la monarquia, la dictadura o la restauració, però que, presoner de la classe social a la que pertanyia, no va ser capaç o no va voler tirar endavant les seves pròpies propostes de govern.

Ensenyen, també, el testimoniatge d'aquests i aquestes joves, com la cronologia clàssica en què se sol dividir el discurs històric, no sempre coincideix amb les fites més significativament viscudes per la gent. Així per les famílies obreres de Pedro Martínez, possiblement per les classes populars andaluses en el seu conjunt, la data clau de la història d'aquell període no fou el 14 d'abril de 1931, proclamació de la República, sinó una data més difosa, menys precisa, quan les dretes agafaren les brides del país per redreçar-lo segons els seus interessos descarregant tot el seu odi cap a la classe obrera, ajudant a preparar el clima necessari per arribar a un dels capítols més sagnants de la

història d'Espanya ⁴². Per arribar-hi havien de passar d'altres fites importants: la derrota, aquesta vegada de la dreta, a les eleccions de febrer de 1936, i la rebel·lia d'una part de l'exèrcit el 18 de juliol del mateix any.

Al triomfar el Front Popular al febrer de 1936 una sèrie de decrets van tornar a posar el procés de la Reforma Agrària en marxa. A Pedro Martínez, un socialista tornava al poder Manuel "El trampilla", sabater de professió.

1. Tusell en l'anàlisi socio-professional dels candidats monàrquics i anti-dinàstics ja va revelar que els primers eren majoritàriament propietaris, industrials i comerciants, i els segons professionals de l'ensenyament i metges. Javier Tusell, La crisis del caciquismo andaluz (1921-1931).

2. Octavio Ruiz Majon-Cabeza, Las elecciones municipales en Andalucía. Coloquio Historia de Andalucía. III Tomo I.

3. Antonio Checa Godey , Las elecciones municipales del 12 de abril de 1931, en Jaén. íd.

4. Ángeles González Peralta, nascuda el 24-6-18 , entrevista realitzada a Torre-romeu el 30-6-84

5. Curiosa manera de designar l'adveniment de la República, sobretot si es té en compte el significat que anys més tard va tenir aquesta paraula.

6. La casa dels Sánchez estava situada a la plaça del poble, al costat de l'ajuntament i davant de l'església. Actualment el centre del poble s'ha desplaçat cap al que en aquells moments era el raval. En la nova plaça, s'hi ha construït el nou edifici de l'ajuntament i una nova església, el campanar de la qual no està totalment acabat. El rector actual de la parròquia efectua subscripcions periòdiques per finançar les obres, els seus clients principals són justament els emigrats que des dels seus nous llocs d'assentament volen aportar una ajuda per la millora del poble, tot i que la majoria no són practicants ni tan sols creients, i que les males llengües diuen que el campanar és el pretext que usa el senyor rector per recollir diners per l'esplèndid xalet que s'ha construït al costat de l'església, el campanar de la qual creix molt lentament.

7. Octavio Ruíz, obra citada.

Una visió panoràmica de les eleccions de 1931 a Andalusia l'ofereixen les obres següents: J. Tusell ,obra citada; la tesi doctoral de José Gómez, II

República. Elecciones en Sevilla y su provincia, Angel Ortega, Las elecciones municipales del 12 de abril de 1931 en Granada , Anuario de Historia Moderna y Contemporánea, núm.7, la memòria de llicenciatura de José Antonio Alarcón , Historia del movimiento obrero granadino en la II República (1931-1936), i l'article del mateix autor, Los socialistas granadinos y las elecciones de 1933, dins Coloquio...(III)

8.Gerald Brenan El laberinto español p.269. Brenan també sosté que "En los pueblos alrededor de Granada, por ejemplo, en donde los dos partidos contendientes eran fuertes, la policía prohibía que se acercara a las urnas todo aquel que no llevase cuello y corbata. Este fue, sin duda, un recurso extremo, aunque por toda España, allí donde las casas del pueblo estaban débilmente organizadas, campesinos y trabajadores votaron conforme les ordenaba el agente local por miedo a perder su trabajo. G.Brenan,p.361

9. Aquest home -com ja veurem més endavant-, junt amb el seu cosí germà Rubitches, va ser mort els primers dies de la guerra civil, a pesar que intentaren amagar-se en els "cortijos" de Vertientes.

10.Alguns testimonis afirmen que Rafael Casares va prendre la vara de comandament 24 hores més tard perquè era fora del poble en un viatge a Múrcia. És possible que estès fora de veritat, encara que l'Antonia diu que el tenien tancat als col·legis, però de fet els tancats eren els apoderats i podria ser que Rafael Casares no estès entre ells. Sigui com sigui això no modifica el fet realment important: la resistència a respectar el resultat de les eleccions, per part de les forces de dretes.

11. Segons José Antonio Alarcón el 20 d'octubre de 1933 es reuniren l'assemblea conjunta de la UGT i el PSOE per elegir els candidats socialistes per les properes eleccions. La Comissió Executiva va presentar una proposta de dotze noms, entre els quals hi figurava Rafael Casares, que Alarcón presenta com "líder socialista de Pedro Martínez". De tota manera no fou elegit pels delgats presents a la reunió entre els deu candidats a diputats. Obra. cit, p.515

12. Temma Kaplan, referint-se a un episodi protagonitzat per anarquistes de Jerez l'any 1870, diu que ells també s'autoanomenaven comunistes. Temma Kaplan, Orígenes del anarquismo en Andalucía. p.80

13. A.López López, El boicot de la derecha a las reformas de la Segunda República. La minoría agraria, el rechazo constitucional y la cuestión de la tierra.

14.Paloma Bighino, El socialismo español y la cuestión agraria. 1890-1936, pp.334-335

15. Edward Malefakis, Reforma agraria y revolución campesina en la España del siglo XX. p.29

16.José Ignacio Jiménez Blanco. obra cit.p.123

17.Paloma Bighino, obra cit.p.381

18. A.Lopez creu que el creixement organitzador de la dreta va passar de la defensiva a la ofensiva el 14 d'octubre de 1931 i no descarta que hi haguessin connexions entre la Minoria Agrària i el primer cop d'Estat del 10

d'agost de 1932. A. López López, op.cit.pp.300 i 355

19. Edvard Malefakis, ob.cit. La contradicció major de la Reforma la resumeix José Vergara, un protagonista del llibre de Fraser, quan diu "la reforma agraria sin una revolució social era imposible, si por reforma entendemos la modificació de las estructuras existentes dentro del orden vigente. En un país predominantemente agrario la propiedad agraria, la riqueza del país, está en manos de los ricos. Los que tienen el poder gracias a poseer la tierra no van a cederlo como si tal cosa. Por medios democráticos no puede expropiarse la propiedad en un país abrumadoramente rural... La reforma agraria es resultado de la revolución y no al revés". Ronald Fraser, Recuérdalo tú y recuérdalo a otros. p.309

20. Citat per Paloma Bighino, obra cit.p.384

21. Edward Malefakis, obra cit.pp.377 i 370

22. Queda plenament expressada la idea que el món està dividit entre: "Ellos" los ricos i "nosotros" los pobres. V. Stolcke a l'estudi sobre treballadors i treballadores de les plantacions de cafè de Sao Paulo, assenyala aquesta mateixa divisió de la societat segons la visió de la gent: "nos, os pobres" e "eles, os ricos", a dividisao era vista como una oposiao baseada, nas relacoes dominantes de propiedad". Verana Stolcke, Cafei cultura, homens, mulheres e capital (1850-1980).

Per Andalusia, i al respecte, Ronald Fraser comenta que existeix entre els treballadors del camp andalús una "conciencia de clase", una visió tan clara de la explotació y del poder del grupo dominante, que resulta asombroso que un antropólogo social la ignorara por completo", referint-se a J.A Pitt-Rivers en la seva obra Los hombres de la Sierra. Ronald Frases, Mijas. p.20

23. Tot i que els socialistes crearen els Guardes d'Assalt per dissoldre la Guàrdia Civil, amb la República el cos va créixer fins a 27.817 membres (de 1912 a 1919 tenia 20.000 homes). Com que el 1932 existien 11.698 guardes d'assalt, resulta que l'any següent de proclamada la República les forces de l'ordre públic havien augmentat un 50% respecte a l'època de la Dictadura i un 100% respecte a 1918. E.Malefakis, ob.cit.p.351, nota 67

24. Aquesta actitud podria considerar-se paternalista -o més rigorosament maternalista-. Juan Martínez Alier opina que les relacions entre proletaris i obrers a Andalusia no es caracteritzen justament pel seu paternalisme. "La contínua presencia de la alternativa del "reparto", la historia de la región, el resentimiento que causan los intentos de "paternalismo", el carácter económico manifiesto que en general tienen las relaciones entre propietarios y obreros, bastan para demostrarlo". Juan Martínez Alier, obra cit. p.212. Accepta, però, que és corrent donar regals als obrers fixes, mai als eventuais. Aquests regals són a vegades l'ús d'un tros de terra, però que els que reben aquests favors se'n ressenten. A més a més en molts casos aquests regals i favors "más que fomentar buenas relaciones, sirven para recordar a los obreros su posición de sumisión". íd. p.212

Per contra J.Pitt-Rives, sosté que l'estabilitat de la societat andalusa es basa en gran part en un sistema de patronatge. Tesi que Martínez Alier afirma que no s'aguanta, i que és l'atur -"la necesidad"-, juntament amb la repressió, la gran força integradora de la societat dels pobles latifundistes andalusos. "Si existiera patronazgo con esta fuerza, también existiría en el dar trabajo, - que es una actividad fundamental-. A veces

hay relaciones personales de ese tipo, a menudo ambas partes reconocen abiertamente que existen por motivos utilitarios, mientras que en las relaciones de patronazgo y clientela los actores insisten en lo desinteresado de sus motivos".p.264

25. Pedro Líndez la va situar en temps de la monarquia i no en temps de la República. Aquestes contradiccions que mostren les fonts orals poden analitzar-se en sí mateixes, com ho fan treballs com els d'Alessandro Portelli (Historia y memoria. La muerte de Luigi Trastulli, Historia y Fuebte Oral, núm.1).

En Pedro vol demostrar que en la monarquia no existia justícia i aquesta pot ser la raó per la que amb el pas del temps ell situï aquest fet en aquest període. També podria ser que fossin els altres testimoni els equivocats situant-lo en temps republicans. Si fos així, serviria de tota manera per il·lustrar la meva tesi. L'experiència de la gent obrera del camp andalús al llarg de la República va ser tan dolenta que poden perfectament situar un fet paradigma d'injustícia i de rebel·lió contra aquesta, dins d'aquests anys.

26.Segons ens va explicar la María Jesús (conversa del dia 31-8-86), un dia els guardes van pegar el fill d'en "Número" i en una altra ocasió li cremaren la llenya.

27.Conversa mantinguda amb la M.Jesús el 31-8-86

28.J.Martínez Alier explica com també a la Campiña de Còrdova s'utilitza la paraula "movimiento" com a sinònim de la guerra civil. "la expresión que usan normalmente -jóvenes y viejos- al hablar de la revolución y de la guerra es "cuando el movimiento", empleando "movimiento" en un sentido distinto al de "Movimiento Nacional" en la fraseología oficial. Se dice "movimiento" como sinónimo de "revolución". I cita a J.Peirats (La Revolución Española, Tomo III, Toulouse, 1953 que en la CNT usa "movimiento" en aquest mateix sentit. J.Martínez Alier, op.cit.p.138

29.E.P.Thompson. Tradición, revuelta y conciencia de clase. Estudios sobre la crisi de la sociedad preindustrial.p.40

30.El 1959 les terres municipals constituïen encara el 17,4% del territori espanyol, encara que en el sud ocupaven solament el 7,7%. Segons Malefakis la baixa proporció de terres comunals al sud és resultat de les desamortitzacions del S.XIX. E. Malefakis, ob.cit.p.44

31.íd.pp.164 i ss

32.Jesús Sanz Fernández, La historia contemporánea de los montes públicos españoles, 1812-1930, dins R.Garrabou i altres, op.cit.pp.160 i ss.

33. Sense comptar les tres sagnants insurreccions nacionals de la CNT-FAI, el nombre de xocs amb morts anaren creixent des de 1931 a 1933. Aquest autor, dóna per a 1931 10 morts, 15 al 1932 i 26 el 1933. E.Malefakis, ob.cit.p.362

34. Antonia Valle Moreno, entrevista realitzada a Torre-romeu

35. "...Et, surtout, parce qu'il a été mêlé plus fortement-ou autrement- à tel épisode politique ou syndical...Et ainsi surgissent du groupe des porte-

parole, au sens le plus général du terme, qui sont aussi des porteurs de mémoire". Y.Lequin i J.Metral :une mémoire ouvrière, dins: Archives Orales: Une autre histoire?. Annales. gener-febrer, 1980,p.160.

36. A l'Antonia l'hem visitat moltes vegades per això i per l'amabilitat que sempre ens ha dispensat.

37. Martínez Alier cita un informe de la Cambra agrària destinat a las Hermandades donant instruccions contra les "rebuscas" i comenta que els propietaris eren contraris a la "rebusca" per la por que fos motiu de robaments i sobretot perquè "la aceituna que queda se puede aprovechar con cerdos, mientras que si se permite la "rebusca" se las llevan los "rebusqueros". Los propietarios no pueden recoger la aceituna que queda por su cuenta, porque al quedar poca y por tanto al recoger poca cada obrero, y al tener que pagar el salario mínimo, no obtendrían ningún beneficio".(...) "La Cámara está dictando normas a las Hermandades para que por los olivares se autorice que por cuadrillas de trabajadores concretamente identificados y previamente conocidos por el empresario, se verifique la recolección del fruto, quedando éste de propiedad de los obreros. Con ello se pretende, no sólo hacer mitigar el paro evitando las gravemente perturbadoras "rebuscas" no autorizadas, que siempre son fuente de conflictos sociales". Sobre la situación económico-social en la agricultura en la provincia de Córdoba, octubre de 1964, COSA. citat per J.Martínez Alier, que també reproduceix peticions i queixes (Actes, Pleno Sección Social. COSA), de l'hivern 1964-1965 demanant el permís de "rebusca". op.cit.pp.240-241

38. A l'estudi que Juan García Pérez i Fernando Sánchez fan sobre les activitats dels parlamentaris andalusos a les Corts Constituents de la II República (1931-1933), destaquen com a primera preocupació dels diputats andalusos, la denuncia de tot tipus "de irregularidades observadas en el ejercicio de la administración". Les autoritats municipals no queden al marge de les seves crítiques "por haberse observado en ellos un apoyo decidido a sectores patronales e incluso por malversación de fondos en los ayuntamientos que regentaban". Coloquio Historia de Andalucía.(III) p.p.305-306

39. Alguns dels empresonaments de què parla l'Antonia podrien tenir relació amb la vaga al camp que es va fer al juny de 1934 i que sembla que a Granada tingué un relatiu èxit. Efectivament, a pesar que no tinc cap testimoni que me'n parli, el juny de 1934 es feu una vaga agrícola que s'escapà una mica de les moderades intencions de la FNTT que va fracassar en la major part del país, però que va ser secundada en algunes províncies per sota la direcció del Partit Comunista. Segons el Comitè Central del P.C, la vaga havia servit per guanyar-se les simpaties entre els treballadors del camp i especialment entre els obrers influenciats pels socialistes, com ara a Jaén i a Granada, on segons, el mateix informe, els caps socialistes es desemmascararen davant la massa treballadora. A Granada capital, sembla que 20 socialistes es passaren al P.C. Citat per Paloma Bighino, ob.cit.p.460, nota 233

40. Carmen García-Nieto ens diu coincidint amb l'experiència de l'Antonia "en esta larga vida política de Pasionaria, una de las facetas más importantes es la dedicada a las mujeres, movilizándolas y despertando en ellas su conciencia como personas y como ciudadanas, para que conscientes de sus derechos, sean sujetos activos en la lucha por la libertad y la justicia". Carmen García-Nieto, Agrupación de Mujeres Antifascistas. Mundo Obrero, núm.4, 1985.p.18

41. J.Martínez Alier afirma que la idea del "reparto" de les terres pertany a la cultura dels obrers agrícoles andalusos .

42. Vegeu nota 19.

A. Lopez assenyala sis fases clarament diferenciades en la vida de la República:

1- del 14 d'abril al 14 d'octubre de 1931

2- 14 d'octubre de 1931 al 10 d'agost de 1932

3- 10 d'agost de 1932 al 3 de desembre de 1933

4- eleccions generals del 1933 fins a la revolució d'octubre de 1934

5- octubre de 1934 al 14 de desembre de 1935

6- 14 de desembre de 1935 al 18 de juliol de 1936

A. López López, op. cit. p.356

CAPÍTOL 3
MEMÒRIA DE LA GUERRA (1936-1939)

"No volguem arribar massa aviat a una conclusió: la guerra civil "havia" d'esclatar. Però el fons de classe dóna a la lluita política les seves característiques passionals: masses senceres estan predisposades a creure en les agressions i a somiar revenges"

(Pierre Vilar, 1986)

"Si només disposem de descripcions de l'horror, no tindrem raó contra la guerra, però tampoc no en tindrem si ens acontentem a exaltar la dolçor del viure i la crueltat dels dols inútils. Quants milers d'anys fa que hom parla de les llàgrimes de les mares?.

Bé haurem d'admetre que aquesta manera de parlar no priva que morin els fills...En quin llenguatge clar podem traduir aquesta follia i, fent-ho així, deslliurar-nos-en?"

(Antoine de Saint-Exupéry, 1938)

"La verdad de la historia de la guerra no es sólo el relato de los hechos, militares y de los gobiernos, sino la historia de las relaciones sociales. Hay que llegar a realizar la historia social de la guerra"

(M.C. García-Nieto, 1979)

1. LES ELECCIONS DEL FEBRER DE 1936

Al triomfar el Front Popular al febrer de 1936 una sèrie de decrets van tornar a posar el procés de la Reforma Agrària en marxa. A Pedro Martínez, un socialista tornava al poder Manuel "El trampilla", sabater de professió.

En efecte, el febrer de 1936 tornava a decantar-se la llengüeta de la balança. Si les esquerres havien perdut, a les urnes, el novembre de 1933, i al carrer, l'octubre de 1934, ara eren les guanyadores.

Després de l' octubre del 34, les presons d'Espanya eren plenes d'homes castigats pels fets d 'aquells dies. La CEDA feia frustrar l'encàrrec que tenia Miguel Maura de formar un nou govern, però, el 12 de desembre de l'any següent Portela Valladares ho aconseguí, deixant de banda a l'organització dretana i als radicals. Gil Robles va atacar fort per forçar un nou govern i noves eleccions. A finals d'any, el govern es desfeia i el nou naixia, ja, amb el Decret de dissolució de les Corts. Les eleccions es convocaren el 16 de febrer. S'enfrontaren dos blocs antagònics: el Front d'Ordre i el Front Popular.

L'espina dorsal del programa del Front Popular ¹ era l'amnistia per als presos polítics. La campanya electoral va ser intensa i apassionada ². El dia 16 es votà amb tranquil·litat, i el dia 20 es confirmà la victòria del Front Popular: havia guanyat en 37 circumscripcions i en totes les ciutats de més de 150.000 habitants.

La primera conseqüència de la victòria, a més a més que el parlament i el govern republicà va concedir els drets de reunió, associació i vaga, abolits de fet pels governs a partir de 1934, va ser la promulgació de la promesa amnistia, de manera que sortiren de la presó els comunistes, socialistes i anarquistes empresonats. Així ens ho conta l'Antonia:

"Estábamos nosotros en un baile, en casa del Ambrosio, que es de Guadix, y entra mi marido -que en paz descanse- (entonces ¡me

quería!, pero no éramos novios ni "Na.", "Na." más que me quería). Dice: "¡Ambrosio!" Dice: "¿Qué?" Dice: "¿Nos da permiso para que den un viva a los treinta mil presos?" Dice: "¡Ahora mismo hombre!" ¡Hice yo un viva a los treinta mil presos!

Luego vinieron a otro día a vernos ¡por la calle la gente! Y venían cantando. Decían:

Viva la izquierda,
Viva el Frente Popular
Viva los treinta mil presos
que ya están en libertad!

Y si hay alguna beata
ya se puede retirar
que aquí no nos hace falta
la alienación popular"

L'Antonia primer la recita, després la canta amb bona entonació i ens explica que l'endemà mateix de saber ella que havien deixat anar els presos polítics, la gent ja cantava la cançó de l'amnistia. És curiós constatar, tan avançat el segle XX, la pervivència del costum de cantar romanços pel carrer, introduint-hi les històries de la gent i la història general dins la vida col·lectiva. És la continuïtat dels anomenats "romanços de cordill".

"Por allí había la costumbre de hombres que venían a cantar romances. Sí la había. Y vendían boletos. Y...comprábamos. Iban a la misma puerta de las beatas".

1.1 El sentit simbòlic del fet religiós

Cantaven el romanç que identificava l'alienació popular amb la religió, i ho feien davant les portes d'aquelles persones que

acusaven. Enfrontament de dos mons, que servirà per explicar massa fàcilment les causes de la guerra que no estava lluny de començar.

De fet els conflictes del període republicà possibilitaren la proliferació de símbols religiosos identificadors de la intransigència de l'església en la defensa de les seves posicions i un agressiu desenvolupament d'una creuada del pensament catòlic que volia estendre's, per dominar, qualsevol manifestació de la vida de la gent³. La María Jesús sembla comprendre aquest sentit simbòlic de la religió quan explica:

"Cuando ya estalló la República fue cuando los ricos iban a misa para hacerles contra a los pobres, pero antes nunca jamás han ido a misa. Ya te digo que venían allá a mi casa y decían: "no ha habido nadie a misa, "Na" más que la tía Pascuala y yo". Y ya cuando estalló la República fue cuando se pusieron los curas en contra de los obreros y los obreros fueron en contra de los curas...".

Amb la guerra es va concretar el conflicte no resolt de clericalisme- anticlericalisme. En materialitzar-se, aquests i d'altres conflictes històrics pendents, s'eliminaren, momentàniament, els matisos deixant la situació reduïda a dues alternatives extremadament excloents. En funció del seu passat, produïda la ruptura en dos blocs, l'Església va quedar automàticament inclosa en un dels dos blocs ⁴; tanmateix, no es pot considerar la qüestió religiosa com a causa principal d'allò que estava a punt d'aixafar la vida del país i de la seva gent.

2. CAUSES DE LA GUERRA CIVIL

És pertinent començar per preguntar, encara que sembli massa obvi, qui es revoltà. L'exèrcit contra el poble? ⁵. L'exèrcit per salvar el poble?.

Avui s'ha de respondre clarament, que solament una part de l'exèrcit s'alçà contra la República, i que la primera actuació d'aquesta part va ser contrarestar l'altra part no rebel·lada. Neutralització violenta i radical on mostraren des del principi que estaven decidits a eliminar tots els contraris amb els mitjans més expeditius possibles. Els militars rebels tingueren el suport d'un grup civil variable -monàrquics, carlins, falangistes, cedistes- amb un paper polític i social molt limitat, però molt poderós econòmicament. Malgrat que es diu que ningú preveia una guerra i que fou el fracàs del cop d'estat el que va desembocar en la guerra civil, on els dos bàndols es distribuïren per la lògica però també per l'atzar, l'historiador andalús A.M.Bernal posa de manifest que a l'inici de la guerra a Andalusia, les forces polítiques, econòmiques i religioses antirepublicanes estaven preparades per a un fet com el que començava ⁶.

L'objectiu dels militars no era acabar amb una conspiració, ni acabar amb una revolució, tot i que per alguns sectors la percepció era d'una situació pre-revolucionaria. Tampoc pretenien acabar amb el desordre, la violència...Els militars conspiraven, com afirma J.Fontana ⁷, per acabar amb la República, no com a forma de govern, sinó com a conjunt de projectes de transformació de la societat espanyola. No es vol tornar a la situació d'abans de l'abril de 1931, sinó destruir íntegrament el projecte de canvi i tots els organismes i institucions que l'impulsaren.

Què ens descobreix la història oral al respecte?

L'Antonia explicava com algunes persones del poble tenien consciència que uns sectors de la societat, no solament oprimien els treballadors, sinó que l'intent anava fins a l'alienació. I en aquest sectors incloïen, en primer lloc, l'església i els seus servidors. De fet es tracta d'una constatació, la mateixa que feia la María Jesús quan parlava del temps en què "los curas estaban contra los obreros y los obreros contra los curas". Certament, el fet religiós, com afirma Vilar ⁸, tenia un valor de símbol, per això mateix Vilar ens avisa contra la "tendència a carregar-ho tot al fet espiritual".

Altres percepcions de la gent entrevistada mostren causes més anecdòtiques, encara que més concretes i immediates als fets. Per exemple, per en J.Ramón el motiu que provocà l'esclat de la guerra civil, fou la mort d'en Calvo Sotelo.

"...y luego vino el bienio negro que mandaban los fascistas, y luego en el 36 que fue las elecciones y que fue cuando estalló la guerra, ¿eh? Que todo esto vino porque mataron a Calvo Sotelo, y de allí vino ya el Movimiento, en el año 36".

Efectivament, s'ha assenyalat l'assassinat de Calvo Sotelo el 13 de juliol com l'element desencadenant de la contesa, puix que la mort del polític dretà va culminar una etapa de desordres, assassinats i impotència de les autoritats republicanes per mantenir l'ordre públic i garantir la integritat física dels ciutadans. No obstant, és evident que, un moviment tan complex com el del juliol de 1936 no podia preparar-se en quatre dies; tanmateix molta gent, com en J.Ramón, veieren en aquest fet el desencadenant del conflicte ⁹.

Malgrat que les respostes directes dels entrevistats donen, com hem vist, causes massa puntuals i anecdòtiques, l'anàlisi dels testimonis utilitzats en aquesta recerca, en tot el seu conjunt, subratllen a través de les formes de vida que desvetllen, tant abans de la guerra, com amb les experiències realitzades durant el període bèl·lic, com posteriorment amb la brutalitat i les misèries de la postguerra, la importància que per Andalusia van tenir totes les qüestions que giren al voltant de les diferents formes de treball en el camp i les relacions socials que se'n deriven. En aquest sentit, aquesta recerca empírica reforça el criteri d'A.M Bernal, que dóna com a causes de la guerra, en l'aspecte específic d'Andalusia, aquest tema ¹⁰. Perquè malgrat que fets de la magnitud de la guerra civil no responen mecànicament a un sol detonant, és indubtable el paper protagonista que a Andalusia va jugar la Reforma Agrària ¹¹.

De fet els problemes venien de lluny i eren resultat del fracàs

que les transformacions agràries del segle XIX van deixar pendents¹² i que van condicionar el creixement econòmic espanyol de començament del segle XX.

L'economia espanyola, molt diversificada i per tant sense poder generalitzar, estava dominada pel sector agrari, predominant el de l'agricultura de secà, molt ineficaç. Al sud de la península estaven situades les províncies latifundistes, on qualsevol crisi que patís l'agricultura repercutia immediatament en els salaris del proletariat rural i originava fortes tensions socials.

Davant d'aquest problema, els governs d'Alfons XIII no van fer res de bo. En canvi, els polítics republicans van comprendre que aquest problema era a la vegada econòmic i social i que podia amenaçar l'estabilitat del règim; així que el tractaren des d'un primer moment, però, com hem vist en el capítol anterior, no saberen o no volgueren resoldre'l del tot.

No era el problema dels latifundis l'únic problema agrari d'una Espanya diversa. Els camperols castellans, lleonesos, navarresos o aragonesos no veien resolts els seus problemes amb la política d'uns governs amb forta presència socialista, de manera que van votar a les dretes posant temporalment la seva confiança en els agraris i en la CEDA, fins que es desenganyaren del tot d'una política que no els resolía res. D'aquesta manera, abocats a escoltar els cants de sirenes que parlaven obertament de la lluita del camp i la ciutat, van anar fent seu un programa "que els cridava a convertir-se en soldats d'un futur nou, basat en les seves tradicions i en els seus valors, en comptes de relegar-los a un paper de marginats a qui els esperava, més d'hora o més tard, la proletarització"¹³. Així a partir de "l'experiència de la ruïna progressiva del camp castellà -però no solament del castellà- s'anaren articulant uns programes polítics i unes actuacions col·lectives, unes adhesions i uns rebutjos"¹⁴.

La geografia de l'alçament de juliol de 1936, ensenya com les zones industrials i latifundistes que van experimentar els beneficis de la Reforma Agrària quedaren en el camp republicà mentre que les regions de petita propietat camperola, especialment

les zones de blat de la submeseta nord, de la banda nacionalista.

J.Fontana ressalta com l'estancament agrari va condicionar el creixement econòmic, que ja va fer fracassar la industrialització espanyola de 1840-1866. De la mateixa manera que tampoc va ser fruit d'un creixement interior l'aparició de la siderúrgia basca de finals del XIX. Els beneficis que els industrials espanyols van obtenir durant la primera guerra mundial no els van destinar a millorar i invertir en maquinària, perquè no creien que la demanda interior espanyola permetés augments espectaculars de la producció. Així arribà la greu crisi industrial tèxtil de 1921, acompanyada d'un fort enduriment de les relacions entre patrons i obrers. Durant la dictadura de Primo de Rivera els empresaris cotoners s'orientaren cap a una decidida política proteccionista. Durant la segona república, en canvi, l'elevació dels salaris industrials i dels jornalers del camp (no del camperol que treballava pel seu compte), va permetre una certa prosperitat. Tanmateix, no passava el mateix pel que fa a les indústries de béns de capital, lligades estretament als sectors dominants d'un capital financer que veia amb por les tímides reformes republicanes, que primer va intentar frenar dins del sistema en l'etapa de 1934 a 1936, però que "després de la derrota electoral davant el front popular, i davant una amenaça de radicalització que poses en perill la seva pròpia supervivència, es va aliar amb els terratinents desposseïts per la reforma agrària i a les forces populars camperoles que no tenien res més de comú amb ells, que l'hostilitat a la república, en una associació que els va permetre obtenir junts la victòria, encara que no està tant clar que els fruits es repartissin després equitativament" ¹⁵.

3. L'ALÇAMENT MILITAR DEL 18 DE JULIOL

El 17 de juliol de 1936 les guarnicions del Protectorat de Marroc inicien la sublevació. Mentre a Madrid es discuteix absurdament, la rebel·lió comença a estendre's per Andalusia ¹⁶. Però fracassa

a Catalunya, a Madrid, a Bilbao...Casares dimiteix de cap del govern dient que no té mitjans per frenar l'alçament. El nou govern de José Giral comença a actuar amb el greu error de decretar la dissolució de l'exèrcit. Al mateix temps ordena la distribució d'armes a les organitzacions del Front Popular i dels sindicats, que immediatament formaran les milícies obreres. La guerra civil ha començat.

A Andalusia les províncies d' Almeria, Còrdova, Jaén, Màlaga i Granada queden de bon principi fidels a la Segona República, però aviat es perden. Resten a la zona republicana aproximadament una quarta part de Còrdova, tres quartes parts de Jaén, quasi tota Almeria i la meitat de Granada.

Des d'aquesta última capital les federacions sindicals i dels partits republicans avisen als pobles de la situació política i de l'alçament. Els joves de les rodalies de Granada acudeixen a la ciutat per cercar més informació i per defensar-la si cal. Calia. I alguns ja no van tornar.

Pedro Martínez, tan proper a la roja Guadix, queda dins la meitat republicana.

Bernal creu que certs aspectes importants de la guerra civil sovint queden amagats en els relats generals. Un aspecte,és el suport civil que els militars tingueren a Andalusia -almenys a l'Andalusia occidental-; el segon, la poca resistència i desorganització dels grups obrers i camperols, en contra del mite revolucionari andalús; i, per últim, l' espontaneïtat, segons l'historiador, que es manifesta per igual, en els dos grups enfrontats; coneguda la sublevació, en els pobles andalusos, de forma força espontània i incontrolada, segons la correlació de forces de la localitat, s'imposen els joves feixistes o els grups revolucionaris obrers ¹⁷.

Sense desmentir l'apreciació de Bernal, pel que fa a l'escassa resistència, poca organització i en l'actuació espontània d'uns i altres, els fets de Pedro Martínez matisen una mica les dues qüestions, que per altra banda estan molt relacionades. Crec que certament reaccionaren de forma més o menys espontània, però la

rapidesa i l'efectivitat d'aquesta espontaneïtat va anar estretament lligada a l'existència d'organitzacions obreres. Així, pel que fa al poble granadí estudiat, aparentment podria semblar que un grup espontani de revolucionaris hagués estat el responsable de decantar Pedro Martínez a restar fidel a la república; no obstant, els fets que es succeïren són fruit, al meu entendre, d'una relativa maduresa de les organitzacions polítiques del poble, i si més no, són resultat d'un previ enquadrament en organitzacions polítiques i sindicals, encara que aquestes fossin bastant rudimentàries. Organització política amb forta supremacia socialista que, malgrat el relatiu aïllament del poble, rebé la transmissió ràpida de les notícies des de Granada i sense perdre temps dirigí els seus militants cap a la caserna per obtenir armament i immediatament assegurar les explotacions agràries del terme municipal.

3.1 L'assalt a la caserna de la Guàrdia Civil

La guerra, o la revolució, va començar, en aquest poble de la comarca dels Montes Orientales, amb l'assalt a la caserna de la Guàrdia Civil, calant-hi foc. Hi hagueren ferits i fins i tot algun mort. Angeles González i J.Ramón García expliquen que un tal Olivencia que estava a la caserna engarjolat per feixista, fou mort en fer-se escàpol. Els assaltants agafaren presoners a cinc o sis guàrdies civils, que sortien fugint del foc, alguns ferits o cremats. La Ma.Jesús, al comptar els morts de dretes a l'esclatar la guerra, afirma que un va ser en "Josico Pílez, en el cuartel, al entregarse a los civiles". Per tant, o van ser dos els morts, o era la mateixa persona i Olivencia era el malnom del Pílez.

En Romero, un dels guàrdies civils, el deixaren sortir de la caserna per poder negociar amb els socialistes, mentre quedava com a hostatge la seva muller, que finalment hagueren de treure per un balcó de darrera l'edifici.

Un altre dels guàrdies, en García, se l'endugueren a Montejica,

on pretenien afusellar-lo. J.Ramón explica que aleshores el guàrdia es defensà de la manera següent:

"...mandó razón, y él dijo: "mandar parte a Pedro Martínez y si yo he hecho allí algo malo, me fusiláis".Y entonces mandaron a reconocer a Pedro Martínez. Y fue Antonio Alfaro y fueron cuatro o cinco del pueblo con dos coches, y se lo subieron "pa" el pueblo".

Per corroborar la innocència d'en García, J.Ramón ens narra una llarga anècdota ,protagonitzada per ells mateixos, durant el bienni negre, quan el guàrdia el va defensar davant un "guarda" d'una finca del poble.

"..Era un guardia civil, era un hombre, éste me pilló a mí con leña. Iba yo con Frasquillo y le digo: "mientras tú te quedas haciendo cándalo, yo me llevo una carga al pueblo y vuelvo "pa" las otras y luego nos vamos juntos". Y dijo: "bueno".

Total que "habemos" subido a la Churrera, arriba, y él se enganchó allá a cortar los pinos. Yo me subí a lo alto de un pino a cortar una carga de ramas verdes y en media hora la corté y la cargué y cuando bajo a la Churrera va y me encuentro al tal guarda que estaba haciendo una peleada con él (amb el Frasquillo).Con este guarda todos los días me peleaba yo con él. Y aquella mañana no me dice "ná". Esto fue en el bienio negro. Los años del bienio negro, metieron una pila de tíos en la cárcel los socialistas. Y mandaron de "Graná" quince o veinte guardias civiles allá al pueblo de repuesto.

Pues, y bajaba yo de la Churrera con el burro "cargao" y pasó con la yegua el guarda y no me dijo "na".Y yo me digo: "este tío que no me dice "na" ¿por qué será esta mañana, si todos los días me peleo con él? Y ahora no me dice nada". Iba en la yegüecita "montao".Y es que iba en busca del otro!Y cuando llego a la Churrera y ya estaban los tres guardias civiles allí en un pino los tres. Y iba García y dos civiles por espejo. Bueno, pues ¿sabes la vereda al salir del pueblo "pal" cortijo? Pero de la

Churrera "pa" la otra verilla que va directa a la salida del camino del pueblo, "pa" llegar al pueblo.

Pues claro el burro tiró, cuando sale el García, el guardia civil éste y dice: "¡Oye Número!". Me asomo. ¡Claro yo iba detrás del burro y yo no me di cuenta que estaban allí. Y digo: "¡Ya me la he "cargao" esta mañana!". Y dice: "ven para "ca"".

Con que me voy para allí, y me dice: "no, no tráete el burro también". Total que cogí al burro, lo paré, lo volví y lo llevé allí. Y dice: "espérate allí a ver si viene el guardia y a ver que vamos hacer con la leña que tienes aquí". Y digo: "pues mire usted, digo, lo que usted diga. Si la leña me la dejan me la llevo y sino pues dejaré la leña ésta aquí y iré otro sitio y me llevaré otra carga, que de vacío no me voy". Y dice: "no si eso lo sé yo".

Bueno a los cinco minutos pasó el guarda con el Frasquillo montado en una mulilla. Una mulilla parda que tenía. Y salta y dice: "mire usted Sr.García". Y el García dice: "éste no está haciendo daño, está cogiendo sólo cándalo y leña seca". Guarda- "Bueno ¿entonces qué?" García- "Pues que se vaya". Guarda- "Que lleve la leña al cortijillo" García- "Usted está "equivocá" Chaparro (que le decían Chaparro), si le vamos hacer que lleve la leña al cortijo, usted se va a calentar con él". Guarda- "¡Con todos los huevos!" García- "Además si le hace dejar la leña al cortijo, se va a buscar otra carga a otro lado, que de vacío no se va". Guarda- "¡Bueno, lo que usted diga!"

Y entonces, me hace así, el guardia civil me guiña el ojo, y dice: mira Número, pilla y vete, que no te vea más por aquí, que el día que te pille otra vez, de un gancho de estos te pego "colgao". Y digo: "bueno". Me eché la carga y en el camino crucé dos ramas y puse un letrero: estas ramas las ha "cortao" Ramón el del Número Uno. ¡Yo no sé lo que pasaría! Pero las dos ramas las dejé allí con el papel escrito!"

J.Ramón riu divertit en recordar aquests fets de la seva joventut que li permeten demostrar la bona fe del guàrdia civil.

3.2 Defensa de Guadix i Pedro Martínez

Amb les armes que van agafar de la caserna de la guàrdia civil, els joves de Pedro Martínez van anar a defensar Guadix, que va quedar després de les lluites pels republicans, sota "un auténtico terror rojo" segons en Bernal ¹⁸. Molts d'aquests joves hi deixaren la vida, com el promès de l'Antonia, aquell noi que anys endarrera l'havia aprofitat a la lluita política i social.

"Pues ya está, que esperábamos, pues que decían que venían los fascistas. Que dijeron que había que ir a Granada, a salvar Granada. Que en Granada estaban los fascistas. ¡Claro y ya la federación de Granada, pues ya telefoneó a los pueblos!Y claro, pues ya se pusieron a alertar, pero no creyendo que tan pronto iba a caer Granada. Pues ya ves, allí, nosotros mandamos primero, yo el dinero de la Agrupación de Mujeres, casi todo lo mandé para armamento. Pero los que fueron de Guadartuna ya se quedaron allí porque estalló el movimiento. Y el nuestro, Juanito el de Maximino -que entonces era mi novio- se quedó a punto de salir, por un día no se quedó allí. Ya los otros los que fueron a Guardartuna ya se quedaron allí.

Y dijeron, bueno pues si ya están los fascistas en Granada, ya vienen "pa" Pedro Martínez. Ya pues creíamos que venían a Pedro Martínez porqué muchos de los ricos del pueblo estaban en Granada. ¡Qué vivían en Granada!Y al decir que venían los fascistas, pues ya se fueron a Guadix. Y nosotros, los más jóvenes y las mujeres, pues salimos con aceigos. ¡Yo salí con una hoz! Y otras con cuchillos, otras con ¡con mancajes! ¡Yo qué sé! Cada una llevábamos ¡ya ves tú lo que representaríamos!¡Pero chiquilla que íbamos como si, como sí nos los fuéramos a encontrar y a liarnos con ellos!Y ya se fueron para Guadix.

Y entonces ya, la juventud que quedó, pues se fue, se fueron todos a Guadix. Y de allí, el primero que cayó, ya te digo fue el Juanito de Maximino. Y ya después toda la juventud pues allí ¡estuvieron luchando, hasta que quedó por los rojos! Allí también

pasó la salchicha, pero quedó "pa" los rojos.

Allí encendieron la catedral, o sea, ¡la catedral! ¡Y se veía una humareda salir! Sí, sí Guadix quedó "aplastá" por los rojos".

4. LES MORTS DELS PRIMERS MOMENTS

A Pedro Martínez la revolució va comportar la mort d'un o dos guàrdies civils. A més van morir quatre persones de dretes. Abelardo, un fillastre d'en Cobos, que estava fent el servei militar a Madrid, però que, segons la Ma. Jesús, el van matar gent del poble (no ens aclarí si a Madrid o a P.M). Un fill de Cayetano, nebot d'Ángel Rubitches, que havia nascut a Don Diego, el van treure del "cortijo" -segons la mateixa dona-, gent del poble, el Gregorio del Casino, Paco Casineta i Manolito del Clemente. També els dos cosins Rubitches. Dues persones molt compromeses amb la dreta més reaccionària. Els executors van ser gent de fora el poble i l'Antonia assegura que els de Pedro Martínez no tingueren temps de pronunciar-se en contra o a favor, car els mataren pels camins entre els "cortijos" on foren presos, abans d'arribar al poble.

Els terratinents i amos dels "cortijos" de Pedro Martínez fugiren o restaren a Granada, on molts d'ells hi vivien. En canvi els propietaris dels "cortijos" Vertientes - els dos cosins germans- s'amagaren dins de les finques. En Rubitches s'amagà a Vertiente Bajo, és a dir a casa la seva tia la mare de l'Ángel, i aquest a Vertientes Alto, la casa de l'altre cosí. Aquest amagatall, canviant simplement de casa, no els va servir de res. L'Antonia ho explica així:

"En Pedro Martínez se mató. Mataron a Ángel y a Rubitches, que eran primos, pero estos los mataron, no fue la gente de Pedro Martínez. Fue unos milicianos que vinieron de (...), que trajeron una ametralladora y estos pues como les encontraron una documentación. Una documentación que eran de la "Banda Negra". Eran los que estaban afiliados a la Banda Negra de

Granada. Que era ¡yo qué sé! Pues la Banda Negra, los que salían voluntarios a fusilar. ¡Fascistas malos... ¿Sabes? Y claro al sacarles esta documentación ya se los llevaron. Y cuando quisimos acordar...Pues los mataron allí en el camino de la Alamedilla, no en el camino de Charcón, pues por allí los mataron. Pero no fue gente del pueblo".

Per tant, la violència revolucionària donaria un total de cinc o sis morts de persones que es posaren al costat dels militars rebels. Defensant la República durant aquests primers dies, és a dir, en enfrontaments espontanis i no en el front, coneixem la mort de Manolito el de Maximino, però no sabem si va ser l'únic. En una conversa, que reproduïx-ho més endavant ¹⁹ es menciona en "Fadrique el que mataron en Guadix, cuando la toma", no sé si es refereixen a l'any 1936, és a dir la presa de Guadix pels republicans, o bé ,al 1939 pels feixistes.

Estabilitzades les lluites dels primers dies, Pedro Martínez, quedà lleial a la II República, i els seus homes i les seves dones, els uns al front, les altres al poble, lluitaren com tants i tantes de tota la península, per guanyar la guerra i per consolidar els avenços revolucionaris.

5. ELS HOMES DE PEDRO MARTÍNEZ AL FRONT

Uns, com en Sebastián , per la seva lleva, d'altres, com en Manolo i en J.Ramón, tot i la seva extremada joventut, voluntàriament deixaren el poble, familiars, amics i treball per anar al front a vèncer els militars revoltats. Tots tres, com tants d'altres , deixaren pels camps de batalla molt més que el temps que hi estigueren.

En Manolo, que nasqué l'any 1920, comença recordant la seva vida a partir dels vuit anys, sempre en relació al treball.

"Empecé con ocho años que me tuve que ir a La Caldera a ganar

en "ganao".Ganando tres duros cada mes. Luego, (pues cuando ya con unos cuantos años más, fue) cuando estalló la guerra, (y yo), me pilló en un cortijo, que le dicen "Ulailas Bajas", hecho un chiquillo. Cuando se prendió fuego al cuartel a mí no me dejaban salir ni "na", porque no se atrevían a dejarme. Y al poco tiempo... ¡"pos" me fui voluntario! Hecho un chiquillo me fui voluntario a la guerra."

En Sebastián va anar a la guerra quan van cridar la seva lleva, probablement a finals de l'hivern de 1937 ²⁰.Arribar al front ja va ser per a ell una aventura.

"...me fui con veinte años a la guerra, por mi quinta, y estuve en Huanijar que es donde yo nací. Y al venir de Huanijar, como tuve de ir con los quintos del pueblo donde yo vivía...En mi pueblo había una pila de quintos pero que ya se habían ido, y al llegar yo, me dice el coronel de allí de la zona: "¡Vaya pueblo que no tenéis más que uno (de recluta)!". Y ya tuve de explicarle "to" lo que pasaba: "yo vivía en otro sitio y fui con los quintos del pueblo aquel de la Alamedilla, y al llegar allí los otros quintos, que eran 25..."

Pues entonces dice: "¡hombre decíamos que no había más que tú!". Discutí por eso. Decía que yo era un desertor del trabajo y entonces digo: "pues déme usted a mí, firme aquí en este papel conforme que soy un desertor del trabajo y me puedo ir y verá como me voy". Y se echó a reír el tío. ¡Claro!

Entonces nos empezaron a dar 10 pesetas, ¿sabes? ²¹.Yo tenía de apañarme allí de aquella manera, es una historia ¡hombre!, es una historia "pa acordarse" y ir detalle a detalle, ¿sabes?, y se van uniendo todas, pero "pa" gravar así ¡"pos" no te acuerdas!"

Però sí que recorda en Sebastián. I continua explicant tot el recorregut que van fer ell i els seus companys, fins arribar al front.

"...allí por la parte de Múrcia, "pal" frente. Y ya al llegar al frente en Hinojosa del Duque nos dieron el fusil. Me lo tiraron igual que cuando se tira una bomba. Y me lo tiraron, lo sé porqué ya lo pasé. Me tiraron el fusil, y estas fueron las instrucciones que me dieron a mí para defender a España. ¡Y cómo a mí una pila! Y luego yo me tuve que apañar para saber cargar el fusil, "pa" saber si se encasquillaba sacar la bala. Y al frente y estuvimos allí..."²².

Sembla que de Pedro Martínez van morir onze soldats al front. La María Jesús els recorda:

"Antoñico el del hornero. El niño de la Faustina, el de la Gíngola, el hijo del Torcuato, ese era nacido en Guadix. Claudio el de Monito, a Colomeras en el frente de Granada. Un hermano del Diente. Un hijastro de la "Melliza". Un hijo de la María la Gorafeña. Un hijo de la Dolores del "Criaio", que se llamaba Paco. Y un hijo del Pepe el Músico".

També va morir en Wenceslao, "el hijo de la Manuela, la modista", que no va ser mort per les tropes franquistes, sinó per gent del mateix poble, perquè volia desertar. I mentre aquests i d'altres homes deixaven la vida al front, mentre els Sebastians, els Manolos, els Ramons i tants i tants feien la guerra, en els pobles restaven aquells homes que es creien imprescindibles per organitzar la reraguarda, i els que per l'edat no eren aptes per guerrear, tot i que a mesura que la contesa s'allargava, engolia més i més homes independentment de l'edat. En els pobles, restaven, també, les dones i la mainada.

6. LA VIDA A LA RERAGUARDA. LA COL·LECTIVITAT.

6.1 Origen i formació de la col·lectivitat

A Pedro Martínez, el juliol molta gent va sortir al carrer a defensar la República contra els feixistes. Els rics, els amos dels "cortijos" fugiren cap a la capital-molts hi vivien- o foren empresonats.

Començava la urgent, complexa, bonica i difícil tasca d'organitzar la societat basada en principis més justos i en un ordre nou. La primera feina era organitzar la producció. Havia arribat l'hora de convertir en realitat la vella "idea" de la terra per a qui la treballi. Però com es va realitzar i quin va ser el procés d'aquest canvi de la propietat de finques i forma de treballar la terra?.

Els estudis regionals estan proporcionant a poc a poc un millor coneixement de com es produïren les transformacions socials i econòmiques en el camp. Per Andalusia es coneix especialment la situació de Jaén, gràcies als treballs de L.Garrido ²³, pel que sabem que l'origen de les col·lectivitats en aquesta província es troba en la llei d'arrendaments col·lectius de 1931 ²⁴, a partir de la qual s'organitzaren les primeres col·lectivitats ²⁵. De Còrdova tenim el treball de José Luis Gutiérrez i pel que fa a Granada, solament tenim notícies d'una "breve aproximación muy superficial" ²⁶ del mateix J.Luis Gutiérrez, segons paraules d'en L.Garrido ²⁷ que no dóna la referència del petit estudi. En general, doncs, una forta mancança pel que fa a monografies provincials o locals, absolutament necessàries per poder sortir de la ideologització massa marcada de la majoria de les obres de caire general ²⁸. Per assolir, en definitiva, una aproximació més ajustada a les relacions socials que s'establiren al llarg d'aquests anys revolucionaris ²⁹.

Tornant al que tenim, Luis Garrido pensa que a Andalusia solament es va col·lectivitzar una part de l'activitat econòmica agrícola, industrial i dels serveis com un procés en què alguns treballadors d'aquests sectors es van fer càrrec de

l'administració i l'explotació d'una part dels mitjans de producció ³⁰. Solament en algunes localitats es van realitzar col·lectivitzacions més radicals o integrals, portades generalment per anarquistes, com fou el cas d'Iznalloz i Castro del Río, on durant alguns mesos de 1936 s'implantà el comunisme llibertari. El control va ser absolut per part dels obrers, de tal manera que no solament s'administrava i es treballava col·lectivament els mitjans de producció que tenien en les seves mans, sinó que es convertiren en plens propietaris de fet, i en conseqüència, controlaren totes les fases de la producció, venda i distribució, apropiant-se dels beneficis resultants i donant-se una veritable socialització dels mitjans de producció en el seu poder. Tanmateix, en la majoria dels casos la col·lectivització va ser més superficial i el que va passar es que els treballadors controlaren la producció i posaren en pràctica l'administració o autogestió, però sense afectar la resta de les fases de venda, consum o distribució de la mateixa, salvant normalment el propi abastament del que es produïa. Aquestes col·lectivitats, segons el mateix autor, són les que es portaren a terme a les províncies republicanes andaluses, independentment que fossin socialistes, anarquistes o mixtes. Acceptaven la intervenció dels organismes polítics, com ara el Ministeri d'Agricultura, l'Institut de la Reforma Agrària, comitès del Front Popular, o qualsevol altra via del poder legal constituït. Així, que més aviat es tractava de la nacionalització d'una part dels mitjans de producció. Va ser, segons Garrido, un procés de caràcter eminentment econòmic més que no pas social o polític, summament complex amb una casuística molt heterogènia ³¹.

Atès que és admesa la gran heterogeneïtat dels casos, i perquè com deia és necessari conèixer el màxim possible d'exemples per trencar amb les generalitzacions sovint no gaire exactes, crec interessant presentar el cas de Pedro Martínez. Població situada a 31 Km. de Guadix i 79 Km. de Granada, que l'any 1930 tenia 3.184 habitants, i una extensió, segons el Cadastre del 31-XII-1930, ³² de 13.275 hectàrees, amb 13 finques majors de 250

hectàrees, que ocupaven 8.368 hectàrees (solament dos d'aquestes tenen 3.707ha) constituint el 63,13% del total del terme ³³ bis.

Per la informació dels testimonis que tenim, la revolució en el camp va començar un cop iniciada la guerra civil ³⁴, amb l'apoderament i ocupació de les finques . La situació prengué un caire legal el setembre de 1936, quan el comunista Uribe, ministre d'Agricultura, va promulgar dos decrets ³⁵, un que legalitzava les ocupacions de terres donant la propietat al camperol que la treballés; i el que regulava les funcions i competències dels consells d'administració de les col·lectivitats.

Com es concretà tot això a Pedro Martínez?

6.2 L'estructura socioeconòmica de Pedro Martínez. Repartiment de terra o col·lectivitat?

L'estructura social de Pedro Martínez formada pels rics propietaris que vivien a Granada o a Madrid, per poques famílies de "labradores", amb terres arrendades als anteriors ³⁶, que tenien treballadors a sou , i per una immensa majoria de dones i homes, jornalers que solament podien treballar al camp quan hi havia feina o quan els n'hi donaven, va possibilitar que a l'hora de transformar la propietat privada de les finques i els models de treball en el camp, el procés no comportés els problemes de certes zones d'Aragó i del País Valencià ³⁷ on petits propietaris presentaren serioses resistències a la col·lectivització de les seves terres.

Quina va ser, però, la manera en què es produí aquest procés a Pedro Martínez? Existí en aquest poble dels Montes de Granada, la controvèrsia entre els partidaris del repartiment de la terra en lots i els partidaris de treballar la terra col·lectivament?.

Per als socialistes, majoria absoluta a Pedro Martínez, la col·lectivització era un procés revolucionari perquè superava la propietat privada capitalista com a pas previ cap a la socialització i nacionalització de tots els mitjans de producció.

Segons Garrido ³⁸, ni els anarquistes optaven ja ³⁹, a partir dels anys 30, pel famós "reparto", concepte tramés, segons aquest autor, pel llibre de Juan Díaz del Moral ⁴⁰ i reprès en el sentit d'una constant del camperolat andalús per J.Martínez Alier. Estranya aquesta afirmació d'en Garrido, car en Martínez Alier utilitza la paraula "reparto" com a sinònim de "reforma agrària", incloent-hi tant el "reparto" individual com el col·lectiu. Fins i tot explícitament sembla dubtar de la creença de Pascual Carrión pel que fa al suposat individualisme del camperolat andalús, tot dient que si tal vegada en el seu temps podien preferir la parcel·lació al col·lectiu, en el moment que ell escriu "el cambio de opinión ha sido grande" ⁴¹. De manera que estarien els dos autors (Garrido i Martínez) d'acord, i jo amb ells, que quan els camperols expressaven les seves exigències o desitjos, es referien que els latifundis havien de ser per a tots, no que tinguessin de repartir-se entre tots. La prova que la cosa era així, la proporciona la guerra civil, quan els camperols en tingueren oportunitat i no es repartiren la majoria de les finques expropiades, sinó que les treballaren col·lectivament ⁴².

A Pedro Martínez, pel que expliquen els nostres testimonis, coexistiren dues classes de propietat: la propietat familiar i la col·lectiva. Les finques dels antics senyors es confiscaren o simplement es prengueren en ser abandonades pels antics propietaris, i els latifundis anteriorment arrendats es repartiren en parcel·les entre els antics arrendataris, amb la qual cosa s'evità, possiblement, una postura contrària a les noves formes econòmic-socials per part dels "labradors".

Les famílies -molt poques- que tenien alguna petita parcel·la seguiren amb l'explotació de les mateixes ⁴³. De manera que amb aquesta coexistència de diferents formes de propietat, i per tant de producció, sembla -sempre a partir dels testimonis orals- que no es produí pas la polèmica entre col·lectivistes i individualistes (que encara enguany es plantegen algunes publicacions sobre la guerra civil) ⁴⁴, tot i que sabem que a

l'any 1937, almenys una finca canvià la forma col·lectiva per un repartiment en lots entre els que la treballaven.

Els testimonis que posseïm ens informen de les finques i de les terres que es col·lectivitzaren i d'aquelles que es repartiren.

En Joaquín primerament sembla que parli solament de la col·lectivitat del "cortijo" Cobos, però és possible que es refereixi a totes les finques dels germans Cobos. Més endavant afirma:

"Todas las fincas que había en el término del pueblo se colectivizaron, todas. Y los señores en la cárcel, los que había allí, en la cárcel, y los que no, es que se pasaron a Granada. El que se pudo pasarse a Granada, se pasó ¡claro!".

La Manuela González ens parla de la col·lectivitats d'Olivares i l'Antonia recorda:

"¿Colectividades?: el cortijo de Cobos y el de Manuel Valle. La Caldera eran parcelas, eran parcelas que las repartieron cuando aquello se repartió. Bueno estaban también Los Romeros, pero Los Romeros, aquel hombre se fue y luego ya quedó en parcelas de los mismos "Calderetos", que les decían de los mismos que habían allí..."

En suma, les finques treballades per jornalers abans del 18 de juliol formaren el col·lectiu dirigit pel Comitè ⁴⁵. Les que com La Caldera o la dels Romeros, abans d'esclatar la guerra estaven administrades i treballades per parcera, no es van col·lectivitzar sinó que es repartí la terra entre totes les famílies dels antics arrendataris, i esdevingueren explotacions individuals o familiars. La diferència consistia no solament en el fet que aquestes es desfeien de la presència de l'encarregat, del propietari i del pagament de l'arrendament ⁴⁶, sinó també que, si abans sovint contractaven mà d'obra jornalera (jornalers per a les feines del camp i del bestiar, i treballadores

domèstiques) ara, almenys teòricament, no podien tenir assalariats i havien de subsistir amb el propi i únic treball.

Les dues formes d'explotació es complementaren, però no sabem si persistiren i com es modificaren durant els tres anys de guerra. Ja he dit que coneixem, el canvi que es produí en una finca col·lectivitzada, que al cap d'un any es repartí la seva terra entre els treballadors, sense saber perquè es produí el canvi, què els va fer canviar de mètode, ni qui, ni com ho van decidir ⁴⁷.

La col·lectivitat, diuen els entrevistats, estava dirigida pel Comitè i només parlen d'un Comitè, no diferenciant els homes que tenien el poder econòmic dels que tenien el poder polític, de manera que m'inclino per pensar que el col·lectiu, de fet, abraçava tot el poble i consegüentment que els dirigents eren els mateixos.

El Comitè de Pedro Martínez, com a la major part de l'Andalusia Oriental, va ser portat majoritàriament pels socialistes de la FETT, secció agrària de la UGT ⁴⁸. Amb els dirigents socialistes del Comitè ⁴⁹, col·laboraven, o almenys participaven, joves de les Joventuts Socialistes i algun comunista. Els militants de la CNT eren minoria en el poble; tanmateix la majoria de treballadors devien, al marge de la seva militància, de formar part del col·lectiu, car el mateix "Número", el aleshores ja vell militant anarquista, també, en formava part.

"El Comité -ens explica Joaquín- lo formaban ¡pues los cabecillas que había en el pueblo! Pues eran ¿cómo te diré yo? Pues de la Unión General de Trabajadores. ¡De lo que había! Yo, claro, entonces de política ¡pues! no entendía. Cuando eres joven no te interesa, o, ahora que se habla más de política, entonces se hablaba menos de política.

Yo sí, yo pertenecía a las Juventudes Socialistas, que el Presidente era Antonio Alfaro. Y aquí está igual (es refereix a Sabadell), aquí en su casa tenían el grupo "formao". Yo pertenecía a eso, pero eso, nosotros íbamos a la Juventud y

hablábamos, uno pedía la palabra, otro no la pedía, otro, pero nada de saber especificar de entonces lo que era uno".

"En el pueblo -conta l'Ángeles- eran socialistas, (pero entonces no estaba la gente, como ahora, tan "espabilá" con los partidos) y de la CNT. Pero el abuelo ¡aquel sí que era un comunista! ⁵⁰. De aquellos comunistas había muy pocos, de los que defendían los derechos y hablaba si veía las cosas mal hechas...

En la guerra -afegeix en J.Ramón- lo metieron dos veces en la cárcel, porqué les pilló robando a los socialistas. Durante la guerra y lo metieron en la cárcel. ¡Me "cagón" Dios!

7. MEMÒRIA I AVALUACIÓ DE LES EXPERIÈNCIES REVOLUCIONÀRIES

Memòria de les experiències revolucionàries perquè la recerca utilitza com a font de preferència el record de les dones i els homes de Pedro Martínez que visqueren els fets historiatats.

A partir de fonts orals és possible adquirir certa informació de les formes en què la gent s'organitzà , i com funcionaren i s'organitzaren, en concret, les col·lectivitats, però sobretot el testimoni de la gent proporciona la seva pròpia valoració i la percepció que tingué, o que ara té, d'aquelles experiències tan significants per a la història del país i també per a la seva història personal. Ens permeten saber una mica més sobre la identitat dels membres dels col·lectius, dels quals solament se'n tenen notícies de forma marginal a través dels documents i escrits que deixaren els dirigents sindicalistes ⁵¹ . En definitiva, ajuden a tenir més elements per respondre la qüestió que es plantejava Luis Garrido "¿Qué es lo que estos hombres y mujeres de los pueblos captaban de la realidad que estaban viviendo?" ⁵².

Com sempre, però tal vegada més accentuadament, per la controvèrsia que les experiències revolucionàries comporten -i

comportaren ja als contemporanis-,hem de tenir en compte, en analitzar els records de les persones entrevistades, que el present condiciona la memòria del passat de la mateixa manera que el passat condiciona les percepcions del present ⁵³.

7.1 Funcionament i fisonomia del col·lectiu de Pedro Martínez

Els testimonis que tenim no deixen molt clar com es posaren en marxa les col·lectivitats. Antonio Rosado explica que, des del juny de 1937, quan quedà oficialment constituïda la Federación Regional de Campesinos de Andalucía i ell fou nomenat secretari general, havia d'ensenyar als camperols com organitzar-se, "lo que tenéis que hacer: solicitar del alcalde que éste gestione del gobierno civil que os sean entregadas esas tierras abandonadas, con las que, unidas a las pequeñas propiedades que entreguen vuestros asociados, formáis el grupo económico del sindicato llamado colectividad, poniendo al frente un contable administrativo competente, el que, unido a varios compañeros más de vuestra confianza, se constituyan en consejo administrativo, y lo demás dependerá de la buena fe y voluntad de todos vosotros; de vuestra capacidad de trabajo, de vuestro espíritu solidario y de sacrificio en favor de la comunidad" ⁵⁴. Es possible que, tal com sostenen alguns autors (L. Garrido i N.Rodrigo) les col·lectivitats socialistes funcionessin de forma no gaire diferent que les anarquistes que propugnava en Rosado.

El que sí estem en condicions d'assegurar, de moment, és que si unes i altres de manera general podien ser força semblants, totes plegades, en les diferents facetes de l'organització, presentàvem diverses i múltiples combinacions dels diferents models que coneixem.

A Pedro Martínez, el gran col·lectiu es subdividí en explotacions col·lectives o grups col·lectius, que no eren autònoms del Comitè d'administració central, i que no s'han de comptabilitzar com a col·lectius independents ⁵⁵. Joaquín Pardo

que tenia divuit anys quan esclatà la guerra recorda bé l'experiència col·lectivitzadora. Malgrat que la CNT de Granada el desembre de 1936 deia que en aquesta província encara estava tot per fer ⁵⁶, dels records d'en Joaquín podem deduir que el procés col·lectivitzador d'algunes finques de Pedro Martinez començaria ben aviat, car segons explica, mentre ell i el seu pare treballaven en una d'elles, un seu germà aprofitava d'arreglar les espigues deixades de la ma de Déu dels camps abandonats i no treballats ⁵⁷, i això ho data el mateix 1936.

L'abandonament dels camps de blat s'explica per la guerra amb finques abandonades i encara no col·lectivitzades. A més, l'any 1936 va ser un any de males collites.

"Al llegar la guerra, pues, nosotros nos tocó, estuvimos en el Cortijo de Sánchez. Estuvimos un año en colectividad, en un grupo de colectividad. Y a otro año ¡pues claro!, nos tocó al Cortijo de Cobos. La colectividad era, pues un grupo. Nosotros estuvimos primero en un sitio que le llaman Los Llanos. Llevábamos cuatro fincas y éramos en el grupo de 18 a 28 personas. En el grupo, "pa" llevarlo, menos los que habíamos fijos, "pa" los animales."Pa" cuidar a los animales y "pa" labrar la finca y "pa too" eso. Más los que había eventuales, que son los que se iban al pueblo y venían "pa" trabajar también. Pero estos no estaban tan fijos como nosotros. Me quiero decir que, nosotros estábamos, teníamos de cuidar de los animales y de la labranza de la finca. Lo que pasó fue lo siguiente: ¡Claro los que estábamos fijos, pues, cobramos todo el año! ¡Claro cobrábamos todo el año! Los que estaban, los que iban al pueblo (...) había días que venían malos y no venían, y había días que no eran malos y algunos tampoco tenían ganas de venir. ¡Claro cuando terminamos, pues claro, se "arrecogió" un año bueno! Se recogió bastante, pero ¡cómo iban comiendo del Comité!. De allí sacaban la comida que hacía falta, todo lo que querían. ¡Pero claro! eso iba "anotao". Por los jornales que tú habías "echao" de trabajo y con la producción que saliera ¡claro! Yo... entonces porque estaba joven y yo no hacía

caso de esto entonces, pero me calculo hoy que cuando fuimos a cobrar...;Pues claro, cuando se sacó la cosecha!, pues él que no había "pedío na"...Claro porque nosotros nos fuimos del pueblo, pero ya nosotros estuvimos unos años haciendo turno y eso. Nosotros somos, hemos sido churreros y llevábamos dos cerdos casi "cebaos", el trigo entonces estaba, esto fue cuando, el año 36, el mismo año 36, que era cuando el trigo estaba casi "vermel". ;Qué no le hacía caso nadie! .Y nosotros cebamos dos cerdos que nos llevamos. Luego teníamos apaños de que el pan, mí, un hermano mío llevaba todos los días una carga de leña al pueblo y sacábamos el pan, pues "too" el que queríamos. Como nadie entonces nadie llevaba leña a los hornos, pues el que llevaba, te rifaban ;claro! Si le daban a mi hermano ;4 panes grandes, por una carga de leña!

Pues claro nosotros, pues al Comité no pedíamos casi nada. Pero el que estuvo comiendo todo el año, y echó pocos jornales, cuando fue a cobrar ;es qué debía! ;No cobraba sino debía! ;Lo entiendes?

;Uf, no sé si alguien tragaría de aquello! Mi padre, nosotros salimos bien. Salimos bien de jornal. ;Claro! Cobramos el año de la producción que habíamos hecho.

Pues líos no podía haber ninguno, puesto que ;claro!, mi padre cuando fue a justar la cuenta, pues cobramos el año entero de dos. ;Éramos trabajando dos y no fallamos ni un día! Y pedir ni habíamos pedido "na" al Comité. Nosotros, lo que mi madre quería, pues lo compraba con, con lo que teníamos. Y...como teníamos animales. Nosotros teníamos unas cabrillas. Y mira nosotros nos íbamos costeando y no pedimos "na".

Ya nosotros nos llevamos dos carros, después del dinero que sacó mi padre. Sacó mi padre, yo no sé cuantos miles de pesetas ;sabes? ;Claro! ;Cómo esto era lo que estaba en la cuenta! ;Y de la producción sacaban el jornal!

Aquello fue, yo lo encontré aquello divino, la verdad. ;Lo encontré bien!;Ara él que echó pocos jornales, pues vio, como cuando terminó...;Se creía que aquello era un bollo! Él comiendo

y no haber de ir a trabajar. Pero sí, había de ir a trabajar, porqué si no trabajaba, pues la producción tuya se la llevaba, ¡se la llevaban los otros que estaban trabajando! ¡Lo que pasó!".

Associació dels jornalers -o de les seves famílies ⁵⁸- en la col·lectivitat ⁵⁹, però, sense aportació de béns i per tant, probablement, no compartint més que els estris necessaris per al treball. De manera que les característiques de l'agrupació serien més semblants a les d'una cooperativa que no pas a les d'un col·lectiu. Quadrilles de 10 a 30 homes, amb un cap de colla, encarregades de llaurar la terra i tenir cura dels animals, que viuen en el mateix "cortijo", o bé que s'hi estan molts dies seguits, que són els responsables de tirar endavant la finca; i homes que continuen vivint a Pedro Martínez amb la seva família, que van a treballar-hi no necessàriament cada dia. El col·lectiu resol d'aquesta manera la qüestió del treball dels seus associats, així com l'alimentació de les famílies.

Es feia càrrec el col·lectiu de l'assistència sanitària dels col·lectivitzats, de la vellesa, dels possibles accidents, de l'escola de les criatures? ⁶⁰. Continuaven existint els lloguers de les cases del poble? en aquest cas qui els pagava? se'n feia càrrec l'administració del col·lectiu?. És a dir, qui es feia càrrec dels temes en el terreny social i de la previsió social col·lectiva?.

El Comitè proporcionava els aliments necessaris a cadascú anotant, tanmateix, el lliurament realitzat, així com portant també la comptabilitat dels jornals que es treballaven. Acabada la temporada es liquidaven els comptes, pagant als treballadors de les col·lectivitats, si és el cas, la diferència entre el gastat, en queviures i d'altres materials, que al llarg de la temporada havien anat retirant, i els jornals treballats ⁶¹. Aquest economat d'on es retiraven els aliments, s'organitzava com una cooperativa?. Els records d'en Joaquín deixen entreveure una organització molt semblant a la que A. Bosch descriu com "Cooperativa de Base Múltiple y Carácter Popular" que segons la

FETT cada societat de treballadors de la terra havia d'establir en la seva localitat ⁶². "Les terres apoderades per l'organització passaven a ser treballades en col·lectivitat formada voluntàriament i eren també repartides entre aquells petits propietaris, mitjancers o arrendataris, i fins i tot jornalers, que optaren per l'explotació individual i no tenien el mínim de terra per subsistir, i tant l'explotació col·lectiva com la familiar estaven conjuntament organitzades en la Cooperativa de Base Múltiple, ja que aquesta, junt amb les seves seccions d'adquisició d'adobs i llavors, recs, consum, préstecs, intercanvi..., incloïa també una secció col·lectivista composta pels membres de la societat que havien optat pel sistema d'explotació col·lectiva" ⁶³.

En Luis Garrido també parla per Andalusia dels col·lectius de producció i les cooperatives de consum, creades per la FETT de l'UGT, unificades en unes denominades "cooperativas de base múltiple". A Jaén, diu, "los jornales que se pagaban eran de 4 a 6 Pts., pero en la mayoría de los casos se eliminó el dinero, pagándose en productos agrícolas proporcionalmente a las "peonadas" que había echado el cabeza de familia, y cuyas cantidades venía determinado por el resultado de la cosecha concreta (...).La contabilidad se realiza con un fichero individual por cabeza de familia, registrándose las peonadas trabajadas y los anticipos recibidos"⁶⁴.

A Pedro Martínez, el sistema de pagament del salari és força semblant al que recollia el "Reglamento básico" de la FETT ⁶⁵, i al de Jaén. No es realitzava fins acabada la temporada i mentrestant es podien retirar comestibles i d'altres materials de l'economat . En tot cas el sou no era familiar, sinó que la remuneració es basava en el rendiment laboral personal ⁶⁶. El procediment de distribució dels béns que segons en Joaquín anaven "anotando", recorden el "carné de productor" de què parla Bernecker, el qual "suponia un control sobre el trabajo realizado y acreditaba para obtener una cartilla de racionamiento o vales que se podían cambiar por bienes de consumo en los comercios

colectivizados del lugar ⁶⁷".

Les explicacions d'en Joaquín fan suposar que a Pedro Martínez, a més a més del grup col·lectiu, de les explotacions familiars i de l'economat, existia el que podríem anomenar un "mercat lliure". La combinació d'aquests sistemes feia possible que en el cas de famílies com les dels Pardo, gràcies a una bona distribució dels recursos disponibles, per ser dos a treballar i treballar bé, i, també per partir d'una més bona posició, disposessin d'aliments i d'altres materials, fora dels distribuïts pel Comitè i que, a l'hora de passar comptes, quedessin satisfets del cobrat.

Tanmateix, després de tants anys d'opressió, quan el poder dels rics s'ha dissolt, i aparentment han desaparegut tots els lligams autoritaris, de vegades, es fa difícil a les persones entendre la nova realitat i és possible confondre la manca "d'amos", amb la manca de responsabilitats ⁶⁸ i deures. Treballar menys del que la comunitat necessita, i, després consegüentment segons la manera que estaven organitzats, cobrar també menys a l'hora de la liquidació. La qual cosa produí més d'una sensació d'estafada.

Realment, com es visqué l'experiència?. Es valora positivament o negativa? S'acceptà el col·lectiu amb resignació, amb alegria, es criticà?. Ja hem vist que l'estructura socioeconòmica de Pedro Martínez predisposava la majoria dels seus pobladors a favor de la propietat col·lectiva. Però com s'avaluà una vegada començada l'experiència? Com es veia al cap dels mesos? Com s'avalua, en definitiva, ara?. Deixem parlar els protagonistes.

L'Ascensión Vaca la "de casa els Valero", que en aquella època tenia una trentena d'anys, i que acabada la guerra va passar moltes calamitats per haver estat d'esquerres, opina que durant la contesa en el poble es va viure més bé que a d'altres períodes.

"Durante la guerra no fue tan mal, porqué había el colectivo y trabajaban. Se tenía tu trigo, había el economato, había comida..."

De manera més entusiasta s'expressa la Manuela González "la Chamarro", que en aquells anys començava a formar i a fer créixer la seva nombrosa família -tingué sis fills-.

"Durante la guerra, entonces no podemos contar "na" malo. Estábamos muy a gusto en un cortijo que estábamos muy a gusto durante la guerra. Durante la guerra estábamos muy bien. Estábamos en colectividad en el cortijo que se dice Olivares y estábamos muy bien.

Estaban mis niños. Allí nació mi Cayetano. Mi niño nació, mi Pepe nació en el 36. Yo no sé lo que es la guerra ⁶⁹. Y mi Cayetano nació en la guerra, en el 38 me parece que nació. Nosotros en la guerra estábamos muy bien. ¡Digo! Olivares estaba en colectividad. Lo primero fue en colectividad, luego ya fue individual. Pero fue cuando ya, ya...se acabó la colectividad. La colectividad duró un año. Un año me parece, ya después individual. Pero yo estuve en colectividad.

Allí había un "encargao" (...) todos estaban allí y él que tenía mulos, mulos y él que no, no. Mi marido estaba de hortelano regando. Era el regador del pueblo, de la huerta de Olivares, de la finca aquella de riego. La regaba él. Teníamos una choza "pa" estar allí de día. De noche íbamos al cortijo a dormir. Mi marido eso era lo que hacía. Estábamos bien. Estábamos muy a gusto. Todo lo que he "pasao" ha sido después de estar ellos ⁷⁰ ...antes no. Mi marido trabajaba y "too" el mundo lo miraba y yo trabajaba también y criábamos nuestros hijos. Los tres hijos que teníamos estaban bien. Chicos. ¡Pero ganábamos "pa" comer! Y luego después ¡vaya con Dios!".

La Rosa "la de Vilchez", és una de les dones més velles que hem entrevistat -nascuda l'any 1901-, la memòria ja li fa males passades. Durant la guerra el seu home va ser alcalde de Pedro Martínez i formava part de la camarilla de socialistes dirigents no sempre ben vistos per tots els del poble. Tanmateix acabà la

vida en les presons franquistes. Per això i perquè tots els germans de la Rosa eren al front, ella no guarda gaire bon record d'aquell dies.

"¿Qué me acuerdo yo de la guerra? ¡Pues mucho bueno! - i la Rosa riu amargament- ¡Qué con "toos" mis hermanos por allí! ¡Qué voy a contar! Que si mi hermano, que mi marido se fue y ya cuando se acabó lo de Guadix no pasó. Ya desde Guadix, ya se acabó la guerra, ya se vino. ¡No, no mi marido se murió en "Graná"! Él que se vino desde Guadix fue un hermano mío. Mi hermano no murió en la cárcel, mi hermano ha muerto aquí en Sabadell, hace pocos años. Mi marido sí. Mi marido fue alcalde del pueblo. Para mí ¿qué iba a representar? ¡Sí allí el alcalde era, cómo ahora estamos aquí! Más que no era un alcalde como los que hay ahora, que tienen tanto dinero. ¡Qué había uno se puso malo y lo pusieron a él. ¡Una "temporá" sólo!" Pa" muy poco tiempo, pero...

Durante la guerra en el pueblo ¡"pos" a trabajar! Como allí ahora, en Pedro Martínez el alcalde de allí es un albañil y muchas veces buscándolo porque lo necesitan para algo y lo tienen que ir a buscarlo a la obra".

L'Àngeles i en Ramón, en canvi realitzen greus recriminacions contra els dirigents de Pedro Martínez. Acusacions que no són originals d'aquest poble, sinó que es produeixen al llarg del període en altres llocs de la reraguarda, i que es resumeixen en la sospita que molts dels homes que no van anar a la guerra no eren tan imprescindibles a la reraguarda i ho hagueren pogut ser en el front. En el diàleg de la parella es percep la decepció que produïren alguns fets.

Ángeles - ...que éramos unos sinvergüenzas, éramos unos sinvergüenzas todos, porque unos se mataban en el frente allí tirando tiros, que muchos se murieron del pueblo y otros se dedicaron a hacer dinero. ¡Robaron mucho! ¡Y eran comunistas! ¡Socialistas!.

Recorda que una nit molt freda i sense llum, sentiren una fressa de trets, que els feren pensar que retornaven els feixistes al poble. "Qué han venido los fascistas".Y era de pena! Venían del cortijo... J.Ramón - ...y decían que eran los fascistas para... Ángeles - tiraban tiros "pa" que se fuera la gente, para que no los vieran. J.Ramón - para que no los vieran entrar con el robo que habían hecho."

No tothom lluità amb l'esperit de sacrifici net d'intencions particulars, d'això es queixa, amb tristesa, l'Ángeles i afirma que més hagués valgut que aquests socialistes que es dedicaren a fer-se rics, haguessin anat al front a tirar trets. La vella parella continua recordant, amb la memòria de vells que ja han vist moltes coses i han sofert tant. Continuen explicant que el seu pare "el Número", per ser de la CNT, i un bon home, en voler trencar amb aquests fets que tant mal feien a les esquerres, tingué que enfrontar-se amb els socialistes del poble. El Número, havia sortit de la presó amb l'amnistia decretada en guanyar el Front Popular.

J.Ramón - ...y lo dejaron en libertad. Ángeles - ¿Sabes? De modo que...J.Ramón - Estando en colectividad, él estaba con ellos. Y va al cortijo y los pilla cuando salen del cortijo con un saco de trigo "robao".Y les dice: "¿a dónde vais con el saco de trigo ese?". Y dicen: "a ti no te importa ¿eh? A ti no te importa donde vamos".¿Cómo no le iba importar? ¡Si él era un productor igual que los demás de ahí! Si era la condición de estar en la colectividad con todos. Ángeles - Él era una persona buena, mi suegro. Aquel no había malo "pa" él, "na". J.Ramón - Y entonces cogió el alcalde, que era "cuñao", del "cuñao", del otro "cuñao" (parent dels que va sorprendre amb el sac de blat), y lo metieron en la cárcel. Y cuando el declaró en el juicio- que estuve yo en el juicio, en Baza ¿eh?-, le pusieron en libertad. Porque dijo una cosa que era verdad. Cómo le dije yo a él, al juez: "ahora ustedes tenían de coger a estas dos personas y

meterlos en la cárcel y no a mi padre, ¡cómo se ha "tirao" tres meses en la cárcel!". Y entonces me dijo el tío: "bueno eso ya lo miraremos". Y digo: "sí, sí, lo van a mirar sí". ¿Lo miraste tú, que no estabas allí? ¡Así lo miraron ellos!".

La conversa ⁷¹ mantinguda entre un matrimoni que continua vivint a Pedro Martínez i el de la germana del Número i el seu marit, que hi passaven les vacances, encara és més acusatòria. Discutien sobre la naturalesa i l'estructura de les organitzacions polítiques i sindicals:

"Si que era partido sí...yo he sentido que esto era...hubiera más, hubiera menos...hubiera más, hubiera menos ¡era partido! Me acuerdo de uno que era del P.C, no del de la CNT. Que por cierto echó un mitin de la CNT. Y ahora con todo este jaleo (es tracta de gent que enguany viu a P.M i el "jaleo" és la "transició") ha dicho una vez o dos: "¡es que soy de derechas de raíz!". Y digo: "¡claro!". Digo: "entonces ¿por qué diste el mitin en el balcón de Don Antonio? ¿Y de la CNT?". Y dice: "¡Aquello era en falso!". Mira, mira, aquí ha habido más que un falso ¿verdad? Pero escucha ¿y el Cobos? ⁷². Es que no. ¿Todos eran unos ladrones? Porqué se fueron a los cortijos allí de mandadores, subíos a los caballos ¡y "too" cómo los ricos! ¡Con sus escopetillas colgadas viendo trabajar a los obreros! ¡Ay! ¿Estos si eran socialistas? ¡Esos no eran socialistas! ¡Estos eran socialistas por sus beneficios!. ¡Pero no por ideas! ¿Por qué no se fueron a tirar al frente? El tuerto de cuellar... ¿El Boquituerta? ¡Sí!. ¡Sin talla y el amo del pueblo! Ese es socialista ahora. ¿Ese socialista? ¡Ese y muchos más! ¡Lo que era un fascista sinvergüenza!"

Continuen murmurant i expliquen que aquests volien matar al Número, que no ho feren perquè no van poder, però que un d'ells - Manuel "el Barbero"- va avisar al fill gran del Número de les intencions que tenien.

L'Antonia, compromesa políticament, té una versió una mica diferent per explicar les coses fosques que van passar en aquells moments:

"...es que allí había ¡gente también de derechas!, que había "estao" allí con los señoritos. ¡Los mismos! ¡Qué ellos mismos robaron y saquearon aquellos cortijos! ¡Porqué luego cuando vinieron ellos! ¿Sabes? ¡Pues! tuvieron que devolver mucha, muchas cosas de las que ellos habían... ¡y los jamones y todo, que aquello fue! ¡Así que los mismos de derechas, los mismos fascistas saquearon los cortijos de los dueños que ellos habían "estao" trabajando!".

Resumint, podem distingir quatre maneres diferents d'enjudiciar aquella experiència:

1) La d'aquella gent per a qui treballar en col·lectivitat els va suposar menjar i viure com a persones, sovint per primera vegada a la vida ; consegüentment el seu record és bo i la valoració que en fan positiva.

2) La de les persones que malgrat relacionar-se amb els dirigents del moment i valorar positivament les tasques del Comitè, no van gaudir de l'experiència per l'angoixa i els sofriments de la guerra, i que avui mantenen una postura d'escepticisme davant la història viscuda.

3) La gent que a pesar de moure's en l'òrbita d'esquerres, o justament per aquesta raó, valoren negativament i crítica la feina del Comitè, i assenyalen solament el comportament dels seus dirigents , sense analitzar els possibles avantatges o conseqüències de la nova forma de treballar.

4) I per últim, es pot conèixer la postura dels compromesos políticament que valoren positivament i amb nostàlgia aquells dies revolucionaris, intentant trobar una explicació als fets poc honrosos.

L'anàlisi de les fonts orals ens deixen encara amb molts

interrogants, concretament sobre l'experiència revolucionària d'aquest petit i força aïllat poble de Granada deduïm que les experiències col·lectivistes i tota la forma de govern que les envoltava tenien probablement un caràcter molt localista. Però resten moltes preguntes. Per començar ¿qui integrava el col·lectiu?. Segons el testimoni que afirmava que " era la condición de estar en la colectividad con todos" haurien de convenir que tot el poble. Per tant, era la col·lectivitat total?. Podríem respondre que no perquè hem vist que coexistien d'altres formes de producció i de consum, el que he anomenat "mercat lliure", no obstant si considerem com fan alguns la col·lectivitat integral o total aquella en que coincidien la representació política (comitè) i la direcció econòmica ⁷³, haurem de reconèixer que Pedro Martínez va esdevenir una col·lectivitat integral. Perquè sabem que els mateixos homes que guanyaren les eleccions de febrer de 1936 es feren càrrec del comitè després dels fets de juliol, i encara més tard en desfer-se els comitès formaren part del nou Consell Municipal ⁷⁴, amb l'únic canvi de l'alcalde que va ser substituït per malaltia del primer, però pertanyia al mateix Partit Socialista.

El poder en el poble el van ostentar sempre els mateixos: ajuntament, grup dirigent col·lectiu, comitè i consell municipal, de tota manera no sabem com es relacionaven cada un d'aquests organismes. I encara tots ells quina relació mantenien amb el partit i amb el sindicat.

La relació amb el sindicat, òrgan del qual sembla que emanaven les directrius polítiques, seria molt interessant de conèixer, així com els canvis que s'anaren produint en la correlació de forces polítiques dins del sindicat. Es pot suposar que a mesura que passava el temps el Partit Comunista anà prenent més influència, cosa que explicaria que a l'últim període de la guerra el Secretari General de l' UGT fos el president del PC. Seria interessant saber si aquest fet va influir d' alguna manera en la dissolució del col·lectiu de la finca d'Olivares. Ens manca igualment conèixer la relació que mantenien aquests

dirigents amb les persones que no formaven el col·lectiu, és a dir, aquelles que havien optat per l'explotació individual o familiar de les terres.

L'altra qüestió per esbrinar: les connexions, si existiren, amb d'altres pobles, i amb d'altres col·lectivitats. Existia una coordinació amb d'altres grups?, una federació comarcal o provincial ⁷⁵?

De moment hem de deixar aquests interrogants i cenyir-nos al que sí que proporcionen les fonts orals, la magnífica i exclusiva informació sobre les diverses visions de les persones que visqueren els fets i protagonitzaren la història.

En aquest cas, els records de la gent de Pedro Martínez, encara que ajudin a comprendre millor com s'organitzà la vida productiva i política dels pobles de la reraguarda, donen, com hem vist, per sobre de tot informació de com es perceberen i es visqueren aquells fets, les crítiques que van suscitar i la forma com s'avaluaren ahir i avui, aquells experiments socials, polítics i econòmics. L'anàlisi d'aquests records han de donar-nos, com demanava en Pierre Vilar ⁷⁶, resultats psicològics.

En suma, a Pedro Martínez s'anaren produint modificacions a l'ajuntament a mesura que la situació política general del país canviava, així, el febrer de 1936 tornava a tenir un alcalde socialista, el sabater, Manuel "el trampilla" que substituïa a Manuel Cobos, el ric propietari que s'assegué a les butaques de l'Ajuntament en triomfar les dretes a les eleccions de 1933. Més endavant en posar-se malalt en Manuel, i quan els Consells Municipals reprenien el poder dels comitès de guerra, el va substituir el Vilchez -marit de la Rosa-. En definitiva l'Ajuntament era portat pel mateix grup socialista que dirigia el comitè format a partir de l'esclat del conflicte bèl·lic.

Les finques, amb els antics propietaris desapareguts per diverses causes, hem vist que foren agafades i transformades en col·lectivitat o repartides entre els antics treballadors. Es realitzà una veritable transformació del mode de produir i repartir els guanys i els aliments. Per tant, la majoria de les

famílies visqueren una època de relativa prosperitat o almenys de tranquil·litat. La millora en la qualitat de vida de la gent del poble es comprèn perfectament si tenim en compte que la majoria eren jornalers i que els sous a Pedro Martínez, abans de la guerra, eren d'unes quatre pessetes, bastant per sota dels salaris mitjos en el camp en aquells anys ⁷⁷. Així que era un avenç considerable tenir treball i aliments, dues coses de les quals quasi secularment havien estat mancats.

L'avaluació econòmica i social de la nova forma d'organitzar la producció i la vida a la reraguarda mentre seguia la guerra al front i a algunes ciutats, és difícil de realitzar, i encara no és possible presentar unes conclusions al respecte. En aquest sentit, no sabem des d'un punt de vista econòmic si el col·lectiu de Pedro Martínez va ser un èxit o un fracàs, tanmateix, el fet que gent que havia passat gana durant aquesta experiència no en passés, i que després en tornés a passar, constitueix sense cap mena de dubte un èxit rotund.

Aquesta valoració, però, no pot fer-nos amagar que paral·lelament a les transformacions revolucionàries de la economia i la producció, es produïren alguns actes emparats justament en suposats principis revolucionaris, però que no són altra cosa que pur pillatge, com els assalts als "cortijos" abandonats, l'autoria dels quals no està clara: a vegades es responsabilitza als mateixos dirigents del moment, d'altres, a col·laboradors dels anteriors propietaris. L'altra qüestió a debat i susceptible de crítica -l·ligada algunes vegades als actes comentats anteriorment- és l'actuació política dels dirigents socialistes que en bastants ocasions són acusats d'abús de poder i corrupció, o com a mínim de practiques poc o gens democràtiques. S'ha d'assenyalar tanmateix que aquestes crítiques provenen de sectors de la població bastant polititzats, i relacionats i influïts pels sectors cenetistes que en aquest període no participaven del poder i es mostraven crítics, constituent l'oposició als socialistes. A més a més, per acabar-ho de complicar, com sol passar en comunitats petites, entre uns

i altres existien llaços familiars que enterbolien encara més les relacions.

Voldria acabar amb unes reflexions. La polèmica sobre les col·lectivitats agràries, al marge de la seva viabilitat econòmica o no, s'ha centrat en l'emfàtica aprovació dels anarquistes i el rebuig categòric dels comunistes (deixo a part les crítiques del bàndol nacionalista). Aquest és el plantejament de Berbecker ⁷⁸, de F. Mintz ⁷⁹ i d'altres. Les crítiques que els comunistes feien a les col·lectivitats agràries anarquistes, segons L.Garrido, versaven en "que lo que habían hecho era sustituir a los anteriores patrones pero administrando y llevando las cosas con su mismo estilo ⁸⁰". De fet són crítiques que alguns dirigents anarquistes compartien, com H. Noja Ruíz i Gastón Leval ⁸¹. És en aquest punt on vull inserir les meves reflexions. Per una banda, no és cert aquest rebuig sistemàtic dels comunistes a les col·lectivitats, ja que com bé assenyala R. Fraser ⁸², no refusaven els col·lectius voluntaris de producció. El cas de Pedro Martínez n'és una prova on la col·lectivitat va ser portada per la UGT dirigida pels socialistes, amb participació comunista, i de la qual també en formaven part els pocs anarquistes existents en el poble. En segon lloc, les crítiques que els comunistes feien als anarquistes, a Pedro Martínez s'inverteixen, aquí són els anarquistes els qui recriminen el comportament de socialistes i comunistes. Efectivament, alguns dels nous dirigents arriben a ser considerats per la gent "corrent" ⁸³ del poble com els nous "amos", amb la percepció que simplement i solament hi hagut un canvi de les persones en el poder. És a dir, la set de poder de domini aparegué obertament i això, segurament, comportà un afebliment dels primers entusiasmes.

Concloent, també en aquesta qüestió les diferències reals a nivell local entre col·lectivitats anarquistes i socialistes no van ser tant abismals. Anarquistes i socialistes, de fet, actuaren i funcionaren amb un estil força semblant, molt més del que ells voldrien o reconeixerien. L.Garrido ⁸⁴ vol cercar una

explicació a aquests comportaments, creu que l'ambient enrarit i contrari a molts dirigents tenia per causa, fonamentalment, la manca de claredat d'idees i la incapacitat teòrica d'explicar-se, entre uns i altres, el que realment feien. Assenyala que la major part dels treballadors andalusos eren en aquella època semi o totalment analfabets ⁸⁵ .

8.LA VIDA A LA RERAGUARDA: PARTITS I SINDICATS

Per acabar d'entendre de quina manera s'organitzà la vida a Pedro Martínez, a la reraguarda, cal fer un repàs de la història, el desenvolupament de les organitzacions polítiques i sindicals del poble, en especial d'aquelles que a partir del juliol tingueren la responsabilitat de la direcció política social i econòmica del poble. Així com, conèixer la visió que la gent té de la nova situació, els comportaments que aquesta va generar i els conflictes que es produïren.

Abans de la república els pocs militants de Pedro Martínez eren anarquistes ⁸⁶, tanmateix a partir de la segona dècada del segle es comença a conèixer la militància socialista d'algun home del poble, com ara en Rafael Casares. És a partir de les eleccions del 31, que els socialistes despuntaren com a força majoritària ⁸⁷. A partir d'aquest període veieren créixer la seva força política així com la de la central sindical UGT, en la seva versió agrària la "Federación Nacional de Trabajadores de la Tierra" ⁸⁸, que a finals de la República i durant la guerra tingué més predomini que la CNT.

Pel que fa a la tímida militància femenina, a finals de la República i sobretot durant la guerra civil, s'enquadrava sobretot dins l'òrbita comunista, bé en el mateix Partit Comunista, bé, en les Joventuts Socialistes Unificades .La major part d'aquestes dones activistes, juntament amb alguna anarquista, treballaren també, i de forma força especial, a l'"Agrupación de Mujeres Antifascistas ".

L'últim període republicà i sobretot durant la guerra civil els comunistes, que com a partit havien començat a créixer en el país a partir del seu paper a la insurrecció d'octubre, insignificants fins aquells moment a Pedro Martínez, prengueren volada, arravatant alguns militants a d'altres organitzacions. Alguns membres de la CNT es passaran al P.C, i els joves socialistes, en unificar-se les joventuts i fundar-se la Joventut Socialista Unificada, quedaren també dins de la influència comunista, tendència que va anar dominant progressivament en les joventuts⁸⁹.

És difícil quantificar solament a partir de les fonts orals la militància política de Pedro Martínez. La memòria en aquest aspecte és poc precisa. L'Antonia intenta recordar i ens aproxima més que a les xifres, al volum de militants o millor el que podrien significar en aquell moment històric. Segons ella, en tot el poble solament militaven en el període de la guerra tres o quatre anarquistes, entre ells una dona. La resta de persones activistes militaven dins de la UGT sindicalment i políticament en el P.S, el P.C i a les Joventuts.

"Éramos regular, pero se fue ampliando, se fue ampliando y si llegamos a un número muy apañadillo .En la guerra ¡pues no te puedo decir tampoco! ¡Pero si hasta muchos de la Juventud se vinieron al partido!⁹⁰ Y los de la CNT. Muchos de la CNT, que también se vinieron al partido, porque...Pues sí había unos novecientos o por ahí...del partido. ¡No calla!, novecientos no. En la Juventud si había mucha gente, pero exacto no te puedo decir. Yo sé que cuando había una Junta aquello se llenaba, la sala aquella se llenaba. Unos 300 o unos 400, por ahí habría, más o menos. Pero como es que se iba agrandando, siempre había militando, había ingresos, pues exacto no lo sé. Todo esto ya fue durante la guerra. La Casa del Niño del Braulio, allí montamos el taller colectivo, a donde estaba la Juventud Socialista Unificada. Allí tenía una, un lugar, o sea, un local las Juventudes y nosotros, había otro local y es donde montamos el

taller colectivo. Montamos 5 o 6 máquinas y allí íbamos a coser. Pero lo mismo íbamos a coser las socialistas que, que las comunistas, allí iban socialistas y comunistas, íbamos a coser allí, pero eso era mayormente "montao" por las Juventudes Socialistas. Fue montado por el Alfaro, Antonio Alfaro ⁹¹ y el Cebolla, unos cuantos chicos jóvenes que eran de las Juventudes Socialistas Unificadas."

Si bé el testimoni no clarifica gens el pes numèric de la militància organitzada si que proporciona la impressió d'una forta activitat, i d'un moviment progressiu i continuat d'afiliació ⁹². Pel que fa a la militància femenina ⁹³, l'Antonia recorda les que l'acompanyaven en les tasques revolucionàries d'aquells dies:

"...la Josefa Romero Rienda, la Carmen Puga López, la Encarna Roldan "la Terrera", la Enriqueta Muñoz Gallardo y la Encarna "la Barbera". De mujeres socialistas no había muchas y de la CNT tampoco, de mujeres me parece que una nada más. Hombres sí había unos cuantos... ¿Sabes quien era muy, muy anarquista? El marido de la Josefa, la Josefa de la Severiana. Sí era con el Número, eran uña y carne. ¡Eloy se llamaba! No era del pueblo. (¡Yo no sé ahora donde viven!). Y se casó con ella. El Número y él, ¡los únicos anarquistas del pueblo! Estaban también Manolillo el del Bastián. Primero había más de la CNT, luego ya fue a viceversa, luego ya de la CNT muchos se pasaron al Partido Comunista, y ya fue, ya se agrandó más el P.C".

La composició de la UGT formada per socialistes i per comunistes que progressivament anaven prenent més protagonisme, portà dins de l'organització sindical problemes de competències i lluites de poder. L'Antonia ens explica una d'aquestes lluites a Pedro Martínez on se'ns mostra com aquells homes i dones anaven aprenent a comportar-se amb disciplina tenint en compte les diferents organitzacions que formaven el sindicat. Com a l'elegir

el president o el secretari les organitzacions fan l'esforç, o s'obliguen unes a altres, a realitzar un procés democràtic i legal; en aquest cas, tenir en compte els estatuts i el compliment de les responsabilitats dels seus membres, com són, per exemple, el pagament de les quotes.

També, a partir de les paraules de l'Antonia, podem copsar la influència que les dones de l'Agrupación tingueren dins de la mateixa UGT, quan totes elles ingressaren al sindicat ⁹⁴. Tot i que probablement la influència que evidencia l'Antonia es deu més al seu caràcter fort que no pas el reconeixement que aquells homes atorguessin a l'Agrupación ⁹⁵. Es constata igualment el creixent poder dels comunistes expressat amb el fet que el president del partit fos el secretari del sindicat.

"La colectividad la llevaban la UGT. Nosotras pertenecíamos también a la UGT. Te voy a contar que pasó. Siempre el Partido Socialista, siempre ha "estao" en pugna con el Partido Comunista. ¡No sé porqué! ¡Pero siempre ha habido algo que no ha ido bien!, y yo creo que, porque unos van por la tendencia más a la derecha y los comunistas van más a la izquierda. Eso ha sido ¡siempre! "Pos" bueno, este centro de "Los obreros de la tierra", que se llamaba la UGT, pues aquella noche nombraron al Secretario General del P.C, pues fue nombrado Secretario General de la UGT. ¡Y claro los socialistas!, aquello no les cayó bien de que fuera también Secretario de la UGT. Y ya pusieron sus peros y todo ¡Uy! Pusieron, ¡bueno no sé!, pusieron unos obstáculos que ¡en fin! ¡Pero claro como fue elegido por unanimidad porque era un hombre listo y un hombre que, que sabía ocupar el cargo que se le dio. Total, pero ya tuvo que ser con él, con los estatutos, que con las pagas al corriente, que...hubiera "estao" afiliado de desde no sé cuanto, ya...y por una elección y una elección verdaderamente legal ¡bueno! ¡Pues así se hizo. Pero (ya está muerto también del que voy a hablar) pues murieron dos hombres y hacían falta en la UGT, hacían falta dos miembros en la directiva. Y aquella noche dijeron:"pues bueno esta noche". ¡Ah!

es que cogieron la oportunidad de que el Secretario General del P.C, o sea que era Secretario General de la UGT tuvo que marchar a Baza. Y entonces dijeron aquellos, los socialistas: pues ahora aprovechamos la ocasión de nombrar nosotros una Junta y entonces poner en la UGT a otros que ellos ya tenían "planteao".

Y por esta Trini Espínola, por esa hija de Manuel el Barbero, nosotras nos enteramos de que -porqué ella era más, a pesar de que era de la Juventud Socialista Unificada, pues tenía más contacto con nosotras- y dice: "mirar os voy a hacer una advertencia, anoche hubo junta en el Partido Socialista". Y dice: "y han nombrado dos miembros en el P.S, los que tienen de ir a la UGT". Porqué en la UGT ya faltaban aquellos dos miembros. ¡Pero ya los habían "nombrao" ellos en el P.S! Para que aquellos hombres fueran ya con sus cargos, con sus puestos a la UGT. ¡Claro ya ella nos advirtió! Y claro, sino hubiéramos "estao" advertidos, ya hubiera sido de otra manera, pero que tampoco lo hubiéramos "dejao". ¡Pues sí, cuando sentimos, uno que le decían el Tío del pozo, que siempre nombraban, y sentimos aquella noche: "¡Junta General en Los Obreros de la Tierra!"⁹⁶. ¡Pues claro ya nos pusimos en guardia! Había la Josefa, había la otra y dice: "¿niña y eso que será?" "¿Qué han "nombrao" Junta estando Castillo -se llamaba Castillo el secretario general-, estando Castillo en Baza, que es el presidente? ¿Y a espaldas de un presidente se puede?". Y digo: "¡Pues claro que no!". Esto digo: "¡Aquí hay gato "encerrao"!". Y dice: "¡Pues claro!". Y digo: "Pues claro, el gato que nos ha dicho la Trini".

Pues nada ¡aquella noche! ¡Cataplám! Vamos todas y dijimos: nosotras nos vamos a poner así "saltea". y ¡bueno!, cuando empieza ya la sesión y el alcalde que entonces era Vilchez -el padre de mi "cuñao" Francisco-, dice: "bueno ya que esta noche han venido todos los hombres del trabajo a vestirse"⁹⁷, y hay una, una probabilidad de nombrar esos dos hombres que nos faltan en la directiva de la UGT, y yo creo que mejor noche que esta noche, pues vamos a coger otra hasta dentro de otro mes que vengan a, a otro día que vengan a vestirse".

Bueno aquella noche el centro estaba "abarrotao", estaba, había hasta por lo menos 10 o 12 guardias de asalto, que entonces estaban allí los guardias de asalto.

Pues dice el hombre, dice: "yo creo que hemos... ¿Os parece bien que Pedro -uno que le decían Pedro de la Pola, me parece que era Pedro Fuentes- y Ramales, Francisco Ramales? Pues claro, yo creo que son hombres antifascistas, que nadie tiene porque decir estos hombres no tienen la confianza y tal".

Ellos allí, se formaron una, una trama para que aquello... "¡Bueno pues!, él que este de acuerdo que estos hombre suban a la presidencia que levanten el puño".

Pues todo el mundo levantó el puño, de que subieran a la presidencia. ¡Pero amiga!, me levanto del banco que estaba "sentá" y digo: "¡Pido la palabra!". Y me dice ¡el alcalde! dice: "Que perdone la compañera Antonia pero aún no tiene voz ni voto". Y digo yo: "¿Nosotras solicitamos a la UGT?". Dice: "Sí" ¿fueron aprobadas nuestras solicitudes? Dice: "sí" ¿nosotras pagamos y nos diste una hoja de paga, hasta, hasta recibir los carnet? sí y...Luego después ¿tengo voz y voto si o no?

Antes de que dijera el sí, todo el centro, todo. ¡Sí!, ¡sí! ¡Sí!, ¡sí! ¡Que hable, que hable! Que hable-¡madre mía! ¡Pues ya veras la que se lió!

Digo: "¡Parece mentira digo que estos compañeros que quieren ir por la legalidad y por la verdad esta noche tomen el procedimiento del barullo y de la ilegalidad!, y a espaldas de un presidente haber "nombrao" una Junta, para nombrar unos hombre en un partido ¡que no es la UGT! ¡Que es la UGT la que tiene! ¡Es la madre, es la madre de todas las organizaciones políticas! Y es aquí donde le hacen falta estos dos miembros. ¡Y es ella la que tiene de nombrarlos! ¡No no en un partido socialista, nombrar dos miembros para aposentarlos en la UGT!". Digo: "esto nosotras no estamos dispuestos. Sobretudo los comunistas no estamos dispuestos a que vayan haciendo lo que, lo que van haciendo! ¡Ni hablar!".

Y entonces ¡uy! ¡Se levantó y dice: "¿es qué estos hombres no

son adictos al régimen y no son dignos?". Y digo: "sí, sí señor son buenos camaradas, pero ahora vamos a ir a lo legal, cómo tu dijiste aquella noche ⁹⁸ ¡Vamos a lo legal! Y si estos camaradas son nuevamente elegidos por unanimidad subirán otra vez a tomar posesión de sus cargos, pero si no son elegidos por unanimidad subirán otros y no estos".

¡Niña la que se lió allí! ¡Madre mía! Pues ¡bueno! Pues vamos a la elección. Pues claro ya todos con... ¿Pues sabes quien salió? Ceferino Delgado Montes y José el de ¡hermano del Niño de la María! ¡Hijo de la "Colorá"! ¡Bueno pues! esos dos. Uno salió por unanimidad...

El niño de la María era de las Juventudes Socialistas Unificadas y el Ceferino y el José también, los dos eran socialistas. Pero ¡ya no fueron los otros que nombraron allí, allí en el P.S! Si no que la UGT, el centro era el que tenía de nombrar lo que le hacía falta! ¡No nombrarlo de allí para ponerlo aquí! ¡Ya están puestos! Entonces se fueron los otros y pusieron a ellos. ¡Mira! ¡Si hubieras visto tú!

¡Mientras que pise una mujer comunista el centro! ¡No lo voy a pisar yo! ¡Mira la guardia de asalto!-Sí señor, eso se hace camarada, que donde haya un comunista que no haya un fraude! ¡Y que se aplaque todos los intentos que quieran...

¡Mira tú, no te puedes imaginar la que allí se armó! ¡Madre mía! ¡Josú!.No quiero de acordarme! ¡Y Don Rafael! ¡Este hombre! no le faltó más que irme a levantarme en peso! Porque claro ya tenían hecha una cosa que estaba mal hecha y yo la deshice y hice ver lo que hice ver: la verdad de lo que era. ¡Qué no veas!"

Les entrevistes mostren, també, que les persones normalment entenen poc d'afers polítics, que tot i tractar-se d'un període històric de gran efervescència social, les persones compromeses i molt actives encara eren minoria, i en tot cas que ser afiliat no és sinònim de militant i encara menys d'estar plenament al corrent de les qüestions polítiques ⁹⁹. De fet, l'activitat política havia estat històricament patrimoni de les classes

riques i tot just en aquest període és quan àmplies masses de jornalers comencen a accedir a la cosa pública. Els mateixos entrevistats en tenen consciència. En Joaquín parlava del fet que la gent "no estaba tan espabilá como ahora con los partidos" a l'hora de justificar la seva ignorància, i tanmateix era afiliat de les Joventuts encara que es limités a assistir a les reunions.

En J.Ramón, fill del vell militant anarquista dit el Número, bé i que abans de la guerra ja estava afiliat a les Joventuts Socialistes i que va anar a la guerra voluntari, limitava la seva militància política a endreçar i vigilar la seu dels socialistes

100 .

No obstant, per l'extremada i brutal polarització de les forces socials i perquè el poble és petit i tots es coneixen, sí que tenen identificada les persones que jugaven un paper polític, i si bé no sempre tenen un coneixement profund dels conceptes polítics, sí que tenen clarament dividida la gent pel seu comportament i el seu origen social entre dretes i esquerres. Una altra qüestió és discernir en els matisos i les diverses opcions dins d'un mateix camp ideològic. La confusió entre les possibles diferències de les opcions polítiques existents les manifesten encara enguany, i, per exemple, queden molt paleses en la conversa ja citada anteriorment entre en Sebastián, la Ma.Jesús i els "Porras", en la qual un fill dels primers els va aclarint les confusions que tenen.

"-¿El padre del Bolas de qué era del partido comunista o del socialista? ¿De lo que existía antes! ¿Ni era comunista ni era socialista! ¿No digas!, mira: el hijo de Sebastián era comunista, el niño de la Soledad del Antonio era comunista, el Juanillo era comunista, mi hermano, el que se murió, mi Manolo, también comunista. Yo, ¿yo no sabía de que partido eran! ¿De lo que existía antes! Si eran comunistas... ¿Pero eran del P.C o del P.S? No sé aquí...El partido socialista se fundó el siglo "pasao", y el partido comunista se fundó el 1920.A los 40 años se fundó el partido, y desde el partido socialista, porque el

partido comunista lo formaron socialistas. ¡Claro! O sea que P.C es hijo del P.S ¡Sí es que lo fundaron socialistas! ¡Claro! ¡Claro! Yo para mí que el Bolas era del P.C, y el Fadrique el que mataron en Guadix cuando la toma. Ese lo recuerdo yo de haberlo visto siempre en las Juventudes Socialistas, luego ya... Es que las Juventudes Socialistas y Las Juventudes Comunistas se unificaron ¡Aquí no! Aquí estaba, luego se cambió, el Fraile, el hijo de Santiago. ¡Ah! el Sebastián. Todos estos y luego se pusieron del P.C. ¡Qué el P.C lo pusieron donde vive mí Silverio!¹⁰¹. Sí y la gente iba en la casa de Don Antonio. La gente tuvieron que partírsela, los sindicatos y lo que sean, ¡los partidos también! De la CNT, era el padre de ésta -la Ma.Jesús-, y el Primicio, aquel que vende periódicos de "Graná". No había más que dos o tres. Mira, mi padre estaba en la cárcel y como los del partido lo echaron a la calle, porqué fueron los de la CNT los que lo echaron a la calle ¿A quién? A mi padre ¡y a otros muchos! Pues entonces se hizo él del partido de la CNT. Porqué como fueron ellos lo que lo echaron a la calle, y los otros no sé, no se atrevieron a echarlos y esos fueron los que se atrevieron a echarlo...¹⁰² ¡Pero tú cuando has sentío! ¡Sí la CNT no era partido!"

També és interessant conèixer les interpretacions que una dirigent local com l'Antonia, ella sí militant, compromesa i teòricament informada i formada pels comunistes, té sobre algunes qüestions de política general, o millor de situacions concretes que tingueren lloc durant la guerra. Per exemple la curiosa versió que fa sobre Largo Caballero, per ella tan apropat al P.C, que fins i tot insinua que s'hi va afiliar; quan Caballero, si bé representava una opció sindicalista, obrerista, era a més ¹⁰³, un clar contrapès a la pujada comunista. La valoració que el P.C fa de la tasca de Caballero, a partir sobretot de 1938, és profundament crítica i negativa ¹⁰⁴. Per tant, veiem que en la percepció d'aquesta dona de base, malgrat la seva tasca de líder del seu poble natal, perdura més la visió del polític de verb

radical, el líder revolucionari durant el bienni negre, cap de la insurrecció de 1934, l'anomenat "Lenín espanyol". Tal vegada també quedí el record del primer govern de Largo Caballero, el setembre de 1936, quan exigí l'entrada dels comunistes i intentà la de la CNT, la primera vegada que en una democràcia occidental participaven en la gestió governamental els comunistes. Tanmateix, ja amb la pèrdua de Màlaga el març de 1937, els comunistes dirigiren fortes crítiques cap a Largo Caballero.

Probablement aquesta interpretació de la política espanyola indica que en els militants de pobles petits i allunyats del poder les persones són més influïdes per la política i els dirigents locals que no pas pels organismes centrals. De manera que l'Antonia militant de la FNTT, malgrat la seva incondicional afiliació comunista, rebia i sentia més a prop les tendències de la central sindical dirigida pels socialistes, que no pas per les indicacions polítiques i les anàlisis que el Partit Comunista feia.

També és interessant la manera en què l'Antonia narra el trencament de Santiago Carrillo amb el seu pare, en Wescelao Carrillo, arran de l'actuació d'aquest últim el març de 1939, i la suposada reconciliació a partir de les bones arts de la "Pasionaria":

"Y a raíz de aquello fue cuando Santiago Carrillo se pasó al P.C. Santiago Carrillo era el Secretario General de las Juventudes Socialistas Unificadas. Y este hombre estaba "apoyao" por Largo Caballero, que Largo Caballero, era el que quería hacer de Santiago Carrillo ¡un buen líder!...porque digamos lo que digamos Largo Caballero, yo creo, hay quien dice que no, pero yo creo que Largo Caballero, se pasó al P.C. Porque él no estaba de acuerdo en la Ejecutiva, con la pasividad del Partido Socialista, y él, me parece que también Alvarez del Vayo, y ¿quién fue? ¿Otro más?, hubo por lo menos cuatro en aquellas fechas que se pasaron al P.C, y eran socialistas.

Bueno y el padre de Santiago Carrillo, como he dicho más de una

vez, se llamaba Wenceslao Carrillo, que era Inspector General del Cuerpo de Seguridad y este hombre tenía también una cartera en el gobierno. Era Ministro sin Cartera, en el gobierno ¹⁰⁵. Y claro, cuando ya las fuerzas, ya del franquismo, ya se avanzaban y ya se veía que estaba, ya pues casi "liquidao", entonces, pues, que fue la paz honrosa, cuando ya se entregaron, ya a los fascistas. Y ese Santiago Carrillo le vino muy mal, esto cuando dijeron: "Santiago, ya estamos listos, ya la Junta de Defensa, que se deshizo la J.de D., dice y ya se han "entregao" a la Paz honrosa de Franco¹⁰⁶, y ya ¡claro!".

El padre de Santiago Carrillo, era uno de tantos de la J. de D., y entonces él, renegó a su padre. Lo trató de traidor. ¡Ya los veinte años!, cuando el hombre ya estaba muy malo, que se estaba muriendo, que le dio como una embolia, o una cosa en el corazón. Por mediación de la Pasionaria, dice: "Santiago, que tu padre está muy malo, el médico le dice que se muere, y tu padre quiere verte antes de morirse". Y a través de la Pasionaria, Santiago Carrillo fue a ver a su padre."

Crec que els diferents testimonis aportats ajuden a relativitzar l'enquadrament massa definit de la gent pel que fa a qüestions polítiques. Fan trontollar els esquemes partidistes i ens donen a entendre que la gent, almenys a nivell local, fins i tot la més activa políticament i social, es pot enquadrar clarament en una de les dues parts de la gran divisió: dretes o esquerres, però ja dins d'aquesta divisió, molt sovint s'afilia a una o una altra opció concreta, per qüestions d'atzar, de tradició familiar o del lloc, fins i tot per la influència d'una persona carismàtica, etc, i no pas per una decisió presa després d'una profunda reflexió ¹⁰⁷.

8.1 Les dones i la política a Pedro Martínez

A les pàgines anteriors he parlat ja de la militància d'algunes

dones del poble. Eren socialistes o comunistes i poques de la CNT. A més a més, de la militància estrictament política, o millor dit de partit o sindicat, pertanyien a una agrupació formada solament per dones: l'Agrupación de Mujeres Antifascistas de Pedro Martínez. Aquest era el més significatiu del seu compromís social.

Aquesta agrupació ¹⁰⁸ havia estat formada a nivell de tot l'Estat abans de la guerra, a l'abril de 1936 sota la presidència de la comunista Dolores Ibarruri "La Pasionaria". Segons la historiadora Carmen García-Nieto ¹⁰⁹, l'agrupació va tenir una importància decisiva durant tota la guerra. Cridà a totes les dones a organitzar-se, va reforçar l'abandonament del seu aïllament tradicional, va ampliar els seus horitzons en relacionar-se amb dones d'altres països a través del vincle de la solidaritat. Va organitzar i va mantenir la resistència en els fronts i a la rera guarda i va crear en les dones consciència dels seus propis objectius i dels seus drets.

A Pedro Martínez va ser en Rafael Casares, el polític socialista, qui va suggerir a l'Antonia ¹¹⁰ la conveniència que les dones s'associessin independentment dels grups polítics. No ha de resultar estrany que ho proposés a una dona que no era del seu partit; primer perquè probablement l'Antonia era la noia que més destacava en el poble per la seva activitat i el seu caràcter, en segon lloc perquè l'agrupació, tot i ser portada principalment per comunistes, tenia la pretensió de ser una organització àmplia i unitària, i en tercer lloc perquè en Rafael Casares era un polític honest que creia sincerament en la necessitat que les dones participessin en la vida política del país, si més no del seu poble, i en la indispensabilitat que les forces antifeixistes tinguessin un creixement a partir de la mobilització de tots els possibles sectors. A part, tot i les reticències i els problemes existent, socialistes i comunistes treballaven conjuntament dins del Front Popular.

"..pues ese hombre, ese Don Rafael, pues él me dijo, porque

como él sabía las actividades nuestras, que hacíamos reuniones, que íbamos en primera y sí veíamos algún movimiento...;Porque claro! era también "complicao".No creas que ahora todo esto es la complejidad, que también ;toda la vida ha sido esto un poco "complicao"! .Y había mucha represión también. No tanto pegar como ahora, pero también han hecho lo suyo.

Fue este Rafael Casares, el que nos dijo: "mira Antonia te voy a poner en contacto con la Secretaria Femenina del Partido Comunista de Valencia, para que organicéis, vosotras las mujeres, os organicéis independientemente de los partidos políticos. ¿Sabes?, tanto del P.C como del P.S".

Y entonces sí nosotras nos organizamos así, como te iba diciendo".

En Rafael Casares va donar a l'Antonia l'adreça de la Secretaria Femenina del P.C de València Emilia Díaz, perquè aquesta dona l'assessorés i l'ajudés a organitzar l'agrupació a Pedro Martínez.

"Y yo ya me puse en contacto con esta Emilia Díaz. Sí una chica formidable. Nos ¿sabes?, nos dijo de la manera que hay que actuar, y que nos pusiéramos en contacto con ella, cuando nos hiciera falta alguna cosa. Yo le escribí, de que nos orientase sobre nuestra marcha sobre la agrupación de mujeres antifascistas, y ya pues constituimos esa Agrupación de Mujeres Antifascistas. Que allí, pues era, estábamos todas las tendencias. Habíamos comunistas, socialistas, algunas de la CNT y sin partido".

Formada l'agrupació elegiren la directiva composada per unes sis dones. L'Antonia recorda especialment la seva amiga Trinidad Espínola, militant de les Joventuts- filla del socialista Manuel "el barbero"-la Maria Elval Quesada "la del Caterino" del P.S.

"...me nombraron a mí Secretaria de Administración. ;Habíamos en

la directiva cinco o seis mujeres! Muchas de la organización de mujeres ¡militábamos en el P.C! Pero nosotros en el P.C era muy distinto a la Agrupación de Mujeres. La agrupación de mujeres era solamente cuestiones de trabajo, independientemente del P.C. Ahora que todo era influido por el P.C, puesto que la que ya a nosotras nos orientaba hacía aquel trabajo, a desarrollar aquel trabajo, era la Secretaria femenina del P.C. de Valencia. Ya te digo que nosotras el trabajo que organizamos era ya "basao" en ¡la política del P.C!".

Fixaren la seu de l'agrupació a la mateixa casa on socialistes i comunistes tenien el locals, la primera ocupació va ser moblar i arreglar l'estatge. Acompanyades i ajudades pels joves de les joventuts, anaren pels "cortijos" per arreplegar aquells mobles necessaris per al nou local de les dones de Pedro Martínez.

"Y entonces sí, nosotras nos organizamos así, como te iba diciendo. Ya ves que este hijo de este médico (parla del fill de Rafael Casares), digo -que ahora es magistrado de la Audiencia de Madrid-, pues éste vino con nosotras a coger de algunos señoritos que se habían ido a Granada. Pues cogimos alguna mesa, después cogimos alguna cosa para organizar el centro."

L'associació a Pedro Martínez la van fundar poc abans de l'esclat de la guerra civil, amb la finalitat fonamental d'incorporar les dones a la lluita antifeixista. Les dirigents, per les tasques que organitzaren, no demostren tenir molt d'interès a transformar a les mateixes dones, per aconseguir que no s'incorporessin a la vida pública solament per necessitats de guerra, sinó com a mesura per trencar els diferents rols establerts per als homes i per a les dones. De fet, no es qüestionen pas la tradicional divisió sexual del treball ¹¹¹, ni la segregació ocupacional i social de les dones. Això explica que entre les seves activitats no hi figuri cap d' estrictament adreçada a les pròpies dones, com serien accions culturals o

formatives.

El primer temps de l'organització realitzaren dues tasques fonamentals. Una era la de demanar, moltes vegades acompanyades dels nois de les Joventuts, donatius pel poble i pels "cortijos" per ajudar a cobrir les necessitats del front. L'altra va ser l'organització d'un taller col·lectiu de confecció. La producció es dedicava exclusivament, també, a les necessitats del front. Al final de la guerra, quan la indispensabilitat d'efectius al front va buidar al poble d'homes, es dedicaren, a més a més, a treballar al camp perquè no es perdessin les collites.

"...y todas las que habíamos, todas las que nosotras decíamos que vamos al donativo: ellas venían sin faltar. Inclusive, hasta Emilio Vilchez, que era un gran señor del pueblo, pero también de izquierdas -igual que Don Rafael Casares-, su hijo ¡pues ese, si iba con nosotras a pedir donativos...Pedíamos donativos para mandarlos al frente que más falta hacía. Y el último donativo que mandamos ya fue para Madrid, ya terminó la guerra, y al poco ya nos metieron a la cárcel.

...y también formamos un taller colectivo, hacíamos ropa para los milicianos, hacíamos jerseys.

Y, cuando el 38 ya estábamos hartos, de mira, ya muchos ya habían deserciones en algunos hombres del frente. Algunos venían y no querían ir. ¡Ya se veía una decepción! Porque ya se iba viendo que la guerra iba a ser desastrosa. Pero nosotras, tanto los hombres como nosotras, no. ¡No cedíamos! ¿Comprendes? Nosotras teníamos que estar dispuestas en el sitio que estábamos y luchar hasta lo último.

...nuestra labor era entonces...íbamos también a recoger la cosecha. Íbamos a ayudar en lo que podíamos.

Luego ya últimamente se llevaron todos los hombre, cuando la guerra, cuando ya decían que era la terminación de la guerra. Bueno no toda la terminación, sino que ya los hombres, pues hacía falta hombre "pal" frente. Y cuando la quinta del saco, que ya eran todos viejos. Los viejos y todo hacía la guerra. Entonces

fue cuando nosotras ya organizamos bien aquellas mujeres, las organizábamos para que ellas se dieran cuenta del trabajo que había que realizar en sustitución de aquellos hombres que se iban a defender la República, que era lo que entonces se defendía ¿no? El gobierno de la República. Y sí, si ellas de acuerdo. Decíamos, mira, hoy tenemos que ir a tal sitio ¡pues vamos a tal sitio! Mañana, pues vamos a ir, vamos a pedir un donativo a los cortijos. ¡Íbamos a los cortijos! Y en fin, hacíamos, pues, el trabajo que veíamos nosotras que era necesario para lo que llevábamos entre manos."

No era nou a la història ¹¹²:les dones cobrint el treball dels homes que són a la guerra. A Pedro Martínez, els substituïren en el camp, quan el poble es buidà d'homes al ser cridats al front fins i tot els més vells.

Organitzaven les tasques segons les necessitats estudiades prèviament per les dones que dirigien l'Agrupación. Ajudaven a les famílies que en el repartiment anterior es quedaren amb un tros de terra que era conreada individualment. A les terres col·lectivitzades no hi acudiren; probablement, allà es repartiren la feina entre els que quedaven ¹¹³. De fet no sabem si a les finques col·lectivitzades a finals de 1938 continuaven encara treballant en aquest règim. Llevat de la finca d'Olivares, que pel testimoni de la Manuela, coneixem que solament durà un any, transformant-se després en parcel·les treballades individualment.

"...se fueron los hombres ¿sabes? ¡Y claro! ya había de ponerse en activo, para ir al campo a trabajar. En fin, hacer cosas para no dejar la cosecha que se perdiera. La Agrupación, no se relacionaba con el colectivo. Éramos, porque, si decíamos: "pues mira, en fulano de tal hay que ayudarle". Por ejemplo, nosotros (es refereix a la seva família) teníamos una parcela y si se llevaban a mi padre, si se lo llevaban aquello se quedaba "parao" ¿no? Pues teníamos entre las mujeres de la Agrupación,

que para esto eran, pues, estaba la agrupación hecha para ir a donde se habían "quedao" sin hombres. Pues a ayudar a recoger aquella cosecha que se quedaba al amparo de la tierra, sin que nadie la tocara".

A través del relat de l'Antonia es pot mesurar perfectament la importància de la tasca que van portar a terme les dones de l'Agrupación de Pedro Martínez ¹¹⁴. És evident que les activitats d'aquelles noies era coneguda pels homes i dones d'aquella petita comunitat, tanmateix sorprèn que aquest ingent moviment no ens fos explicat espontàniament per cap més dona, ni cap home, de les entrevistades, ni tan sols com una mera referència a la seva memòria, i això malgrat que les dones amb les quals vam conversar eren totes d'esquerres. Encara que poques eren militants directes, sí que, sovint, ho eren els seus homes, companys, germans o pares, la majoria dels quals anaren a la guerra a defensar la República, i tots i totes patiren la derrota i les calamitats i les penes que el desastre va comportar. A més a més, fins i tot, alguna d'elles havia anat a cosir al taller de confecció.

La memòria conscient, evidentment, selecciona i recorda el que considera important, segons les circumstàncies o el que més impactà en el seu moment, o s'ha après més tard a considerar important. No va impactar en la seva forma de fer i de pensar tradicional el comportament d'aquelles noies evidentment de formes més lliures, especialment pel que fa a una relació més normalitzada amb els homes?. No donaren importància les dones de Pedro Martínez a l'activitat que realitzaven aquelles lluitadores antifeixistes?.

Tal vegada el fet que totes elles eren noies joves, extremadament joves alguna d'elles, quasi totes solteres, feia que les casades del poble no s'hi identifiquessin ¹¹⁵. Per entendre millor aquesta situació només cal assenyalar que al principi de la guerra, l'Antonia tenia 16 anys, en canvi la Ma.Jesús en tenia 22, la Manuela 24, la Carmen 26, l'Ascensión 32

i la Rosa 35.

Per això, s'entén més que no valoressin gaire la feina de l'agrupació, o que la prenguessin com a cosa passatgera, fruit de la joventut i és de suposar de les especials circumstàncies històriques, i sense relació amb la seva realitat més personal i íntima. Perquè l'agrupació de dones antifeixistes, encara que, òbviament, formada per dones, pertanyia a l'esfera política, a un món exclusiu i tradicional d'alguns homes, -de fet hem vist com els homes, tant en néixer l'agrupació, com després en diverses tasques, col·laboraren força amb les noies- i per això mateix lluny dels interessos de les dones. Però aquest raonament perd pes atès que moltes dones han recordat successos polítics i socials protagonitzats pels homes. Tal vegada no es tracta de l'oblit d'un fet pertanyent a l'esfera pública, i per tant propi dels homes, sinó que contràriament és un silenci d'una part de la pròpia cultura. En primer lloc, no entesa com a part de la història col·lectiva de les dones. I en segon, paradoxalment, compartint el tret més característic de la cultura popular ¹¹⁶, és a dir, la feble consciència que d'ella mateixa té.

Les dones de Pedro Martínez subvaloraven ja en el moment dels fets les activitats del grup en el millor dels casos i en ocasions les criticaven obertament. Aquesta peculiaritat de la cultura popular que no es valora a si mateixa, s'aguditza notablement quan pertany a l'esfera purament femenina. Segueix el mecanisme que Luisa Passerini ¹¹⁷ considera la més subtil victòria de la pressió ideològica de les classes dominants: aconseguir la negació de la pròpia existència per part dels mateixos dominats.

La interpretació de les mancances, de les distorsions amb el que realment coneixem, està en el centre de l'anàlisi de la història oral. Per què un interlocutor deixa de referir un fet viscut per ell?. Per què una comunitat no recorda una realitat que ha marcat la seva existència passada?. Es tracta de mala memòria, de minimització d'un fenomen ¹¹⁸ que no mereix ser assenyalat, d'una ocultació conscient o inconscient? ¹¹⁹.

L'Amparo Moreno analitza críticament la feina dels historiadors i afirma que hem de preguntar-nos "por la noción de lo humano que hemos asumido como natural-superior y universal, por los aspectos de nuestra existencia social que nos hemos habituado a considerar como históricamente significativos y, en consecuencia, por los que hemos aprendido a menospreciar como in-significantes y hasta a silenciar y excluir de nuestras explicaciones históricas ¹²⁰".

Seguint un mecanisme semblant la memòria de la gent selecciona i organitza jeràrquicament els fets viscuts, classificant-los en significants o in-significants, produint-se "un desajuste entre lo que explicamos y lo que vivimos: entre cómo hemos aprendido a pensar racionalmente acerca de lo que vivimos, y cómo aspiramos a vivir" ¹²¹.

Un dels avantatges de les fonts orals és que existeix la possibilitat de tornar a cercar la informació ¹²², per formular noves preguntes o qüestions, o per aclarir les que en una primera fase -o entrevista- no han quedat prou manifestes. O quan, com en aquest cas, s'ha omès un tema que, des del punt de vista de la recerca, es considera important.

De manera que vam tenir una nova conversa amb una de les dones anteriorment entrevistades per esbrinar el perquè del seu oblit o per què no va esmentar l'existència de l'Agrupación de Mujeres Antifascistas. I la Ma.Jesús ¹²³ ens confirmà algunes de les consideracions apuntades més amunt:

"...que no me habré "acordao".Yo qué sé! ¡Cómo tampoco eran limpias ellas! ¡Lo que les pasa a todos! ¡A lo que pueden pillar! ...allí "arrecogieron" un trozo, trajeron tela, no sé sí sería...Y yo también fui unos cuantos días. Ellas hacían pantalones para los militares, pero "na" más que para los del pueblo. Era "pa" el frente de "Graná", para los que había por ahí, no. Y también "arrecogieron" lana y hacían abrigos, pero también para los militares del pueblo, no era "pa toos".Una mujer hizo uno -¡no me acuerdo quien fue!- así que los tuvo hechos,

decía: "que éstos son "pa" mis hijos, "pa" que no pasen en el frente". Que estaban en otro sitio (en otro frente). Y luego también...luego las criticaban, porque decían, que si se habían hecho chaquetones con la tela que había sobrado. Las dirigentas, las dirigentas y mucha de los otros porqué no habían "pillao"... ¡Las cosas que pasan! La gente que no tenían los hijos en aquel frente ¡pues que no les gustaba! "¿De modo que a estos les mandáis porqué son del frente de aquí? ¿Y a los otros que están en otro no le podéis mandar? ¡Eso no!".Y yo, como yo no tenía ganas de "na" -la Ma.Jesús feia poc que era viuda-, yo no estaba en condiciones de "na".Iba a coser porque mira. Yo me estoy en mi sitio y ya está, pero que yo he "estao" en mi casa y yo no me he metido en "na", y yo no he salido a la calle a decir ni esto ni lo otro ni "na".

Mira, yo no he tenido mucha conversación. Porqué ya te digo, yo no he salido. Que yo, ni me ha "gustao", ni hacer así, ni así, me he "estao" en mi sitio y ya está. Como no han "estao" relaciones ni "na" de las mujeres. Es como ahora. Porque, claro, yo de izquierdas he sido toda la vida, pero yo he "estao" en mi casa, yo no me he metido en "na", ni yo he salido a la calle, ni a decir ni esto ni lo otro ni "na".

Ellas, una era del Partido Socialista, otra del Partido Comunista. Una que hay en Torre-romeu, que le dicen la Antonia de la Estoquia, ésta era del P.C. Era de las más "señalá", la Antoñica esta. ¡Había muchas del P.C! La otra de Guadix, la del Barbero... ¡Había muchas! Pero tampoco a las mujeres les tiraba mucho. Porque no les gustaba a las mujeres mucho ir a eso de los hombres. Estas las metieron a la cárcel, cuando se acabó la guerra...

Habían muchas que decían que eran malas, que tenían a los hombres ¡que los traían "dislocaos"!Que esto que lo otro..."

Hem de treure,de les justificacions que ens dóna la Ma.Jesús, la conclusió que per ella no era una cosa important l'existència del grup i la seva tasca?. Quan ella mateixa, en aquells moments

i malgrat la seva confessada voluntat de quedar-se tancada a casa, va creure convenient col·laborar-hi cosint. O el silenci es deu als actes de les noies qualificats de poc nets?. Aleshores, per què es recorden els fets dels homes vistos igualment com poc clars o clarament recriminats? Les confessions de la Ma. Jesús mostren clarament dues qüestions: el paper que s'atribueix a la dona "com cal" i per contrast el perfil de la "mala" dona. La primera és la dona que es reserva dins de casa, i que la manté neta, "limpia y curiosa", és la dona "apañá". La paraula neteja és la concreció de totes les activitats que s'exigeixen a la dona de casa i el mot pren el significat de dona honorada. La dona "limpia" s'equipara a la dona "honrada" ¹²⁴. Per això, en qualificar a les dones de l'Agrupación de poc "limpias" les simbolitza immediatament, no solament com a dones amb un comportament poc honest socialment, com quan s'acusava els homes del comitè, sinó que l'acusació transcendeix aquest significat perquè són dones que no han complert amb el rol que d'elles s'esperava.

La segona qüestió es refereix a la tradicional acusació que es fa a les dones que no es resignen al paper assignat secularment: es tracta sempre de l'imputació d'una conducta sexual condemnable. És curiós comprovar que aquesta culpabilitat s'agreuja en fer-les responsables del possible comportament desenfrenat dels homes.

A més, aquesta forma de pensar evidencia una clara contradicció entre un sentir-se i veure's com a persona d'esquerres i l'afirmació gens igualitària d'una doble moral per a homes o per a dones. Així com, el manteniment, amb el convenciment de ser el correcte, d'un tradicional comportament de les dones que les obliga a retreure's dins de casa, encara que és una reclusió no aconseguida perquè per treballar, les dones romanen bona part del seu temps al carrer.

La Maria Jesús i ,també, les dones de l'Agrupación mostren una consciència de classe, però encara no una consciència de gènere. Com observa M. Nash "l'elaboració d'un model nou de comportament

femení basat en la projecció de la dona a l'àmbit públic de la resistència antifeixista sempre va cercar l'equilibri respecte a la funció social tradicional i primordial de la dona com a tutela de la família ¹²⁵". Tanmateix, hem d'interrogar-nos, ¿fins a quin punt el temps de guerra va suposar d'alguna manera un canvi en els costums, en les relacions familiars, en l'acceptació o no de la divisió sexual del treball i en la forma de pensar d'homes i dones, en qüestions de la vida quotidiana i especialment al que es refereix a la relació ,conflictiva, home-dona,i en d'altres temes com ara el de la llibertat sexual?.

En temps de la República comencen a sondollar els costums, i al llarg de la guerra les transformacions s'accentuen. Però els canvis no tingueren temps d'arrelar, ni d'arribar a tota la gent. Les noies, escapant-se de les seves úniques tasques assignades, començaren a participar en la vida política i social. Desenvoluparen el seu treball en partits, sindicats i crearen les seves pròpies organitzacions. Participaren en reunions, assemblees, congressos, comitès. Prengueren decisions. Aquesta nova activitat no solament canviava el seu paper tradicional, adquirint més importància o visibilitat social, sinó que transformava sobretot les relacions que havien mantingut fins aquell moment amb els homes ¹²⁶.

Però de fet aquests canvis arribaren solament a alguns noies i nois militants d'esquerres. Noies joves i solteres que el fet d'emprendre un compromís polític les portava a relacionar-se amb més camaraderia amb els homes, companys de les organitzacions on militaven. Aquestes noies foren una minoria ¹²⁷.I amb tot, malgrat la seva nova activitat, sembla que no qüestionaren pas els diferents rols socials, acceptant sense gaires problemes la divisió sexual del treball i les injustícies que aquesta divisió genera. Divisió introduïda en la mateixa activitat política ¹²⁸, car només l'Antonia va formar part dels òrgans dirigents del poble, quan al 1937 va ser elegida per unanimitat "Secretaria de Agitación y Propaganda" del P.C de Pedro Martínez ¹²⁹. Consentint, per exemple, la remuneració escandalosament diferent entre homes i

dones, o l'acceptació del salari familiar ¹³⁰.

Els canvis introduïts, de tota manera, en poblacions camperoles i tan petites com Pedro Martínez, no podien ser gaire importants. De fet el comportament de les noies de l'Agrupación és nou simplement per la seva participació en la vida política del poble (que per altra part era igualment nou per a la immensa majoria dels jornalers que històricament no accediren a participar a la cosa pública, fins justament en aquest període). Malgrat que aquests canvis es produïen dins d'uns paràmetres que poden avui semblar-nos prou limitats, la conducta de la majoria del poble no varià en aquestes qüestions i les paraules de la M.Jesús són significativament cruels al respecte.

L'expansió i/o la consolidació del modestos canvis que l'exemple d'aquelles noies haguessin pogut anar introduint en la vida de la resta de dones i homes del poble, van estar absolutament truncats amb el resultat final de la guerra.

Per tant, la combinació de diversos factors (la curta durada de l'experiència, la poca preparació i els costums atàvics de la població) no permeteren que els canvis iniciats calessin dins la consciència de la gent, fins al punt de modificar el comportament i les idees de la majoria ¹³¹.

De tota manera, cal anar en compte a l'hora d'analitzar aquestes qüestions, car estem sovint temptats a explicar la història "cronològica-lineal amb una visió que proposa superar un passat inferior cap a futurs sempre superiors" ¹³², i consegüentment, entendre la incorporació d'aquestes noies activistes com un primer pas cap a una situació suposadament superior i més positiva per a les mateixes dones, i considerar com a "retardades" les dones que "encara" no s'incorporen a les tasques polítiques o als homes que les accepten reticentment. La situació social, sempre molt més complexa, estava canviant també en un altre sentit, així les dones camperoles pobres, jornaleres o companyes de jornalers, excloses secularment de qualsevol benestar, accedeixen en una època de més prosperitat econòmica, almenys havia desaparegut la fam, a l'estatus de mestresses de

casa. La Rosa i d'altres dones tenen companys que es guanyen "prou bé" la vida com perquè elles no hagin de sortir de casa a cercar un jornal i, per tant, dedicar-se exclusivament als fills i al marit. S'està, d'aquesta manera, consolidant un nou model classista-etnocèntric que implica una divisió sexe/edat molt més aprofundit que fins aquell moment.

Tot això a l'hora que la societat "viril" pren una importància i significació molt accentuada tant en l'esfera política (ampliació dels col·lectius d'homes que hi participen) com en el militar (desenvolupament de la guerra). De manera que la característica del moment seria més l'accentuació del paper "viril" que no pas la reclusió de les dones que no participen de la vida pública política.

Amb la victòria franquista començà una clara ofensiva contra les dones. El paper tradicional destinat a la dona estava prou definit i la voluntat dels guanyadors de la guerra civil era retornar, amb tota la força de la violència, al seu lloc tradicional, a aquelles que iniciaren una lluita per una vida més igualitària i justa. Per això les dones antifeixistes reberen dues classes de penes, per la seva elecció ideològica, però també per raó del seu sexe.

9. EPÍLEG

Tres anys de sagnant guerra en el front, revolució i misèries a la reraguarda, que a Pedro Martínez significaren, segons els testimonis orals ¹³³ de disset a dinou morts.

Morts de dretes, juliol-agost 1936= 5 o 6

Morts d'esquerres " " " = 1 o 2

Soldats morts al front 1936-1939 = 11

Tenint en compte que Pedro Martínez al 1930 tenia 3184 ¹³⁴ habitants, el cost de la guerra en morts seria d'un 6 per mil.

"...duró tres años la guerra, hubo tres años de guerra. Yo creo que el pueblo luchó con coraje. "Ara" que sí, lo mismo que digo una cosa, hoy hay gente buena, hay jóvenes que sí. Que están en la lucha, jóvenes que los veo que tienen una conciencia de clase, ¡pero los menos! Porqué antes había menos cultura, pero había hombres de más coraje, de más empuje. Había hombres que decían, hay que hacer eso y hay que hacerlo por encima de todo ¡y se hacía! No había ¡ese miedo!, no había esa cobardía. Y había de hacer una cosa y no había "regateo" ninguno. Y hoy alguna gente está ya acomodada. Y eso ya no son ideales. Eso ya son personas "acomodadas" que ya lo mismo me da que gane fulano que zutano...y hoy hay muchos, tanto socialistas como ¡voy a meter también!, como comunistas. Como de todas las ideologías...Antes la gente obrera sobretodo las juventudes, que hoy le hablas a un chico joven y dice: ¡yo...paso! ...Antes era el orgullo del hombre y de las mujeres, ser comunista...

...el Partido Comunista es el que ha "estao" siempre en vanguardia, el que ha "llevao" más palos, el que ha "derramao" más sangre y luego el pueblo ¡no ha reconocido nada de esa lucha y ese sacrificio!"¹³⁵.

Paraules pronunciades, per l'Antonia, fruit del desengany i de la pena, també per la seva dedicació total que no admet cap dubte. Tal vegada no tan exagerades, si un historiador com Brennan -"un dels homes del segle XX que ha entès més bé el fet espanyol" -¹³⁶, que ha escrit crítiques fortíssimes contra els comunistes de l'època, com que tenien una manca absoluta de moral i d'integritat política, o que el seu oportunisme abraçava totes les coses. Ha escrit també ¹³⁷: "...Los comunistas poseían además un dinamismo que no tenía ningún otro partido del gobierno español. Por su dinamismo, su capacidad de organización, su orientación y, sobre todo, su conocimiento de la técnica moderna política y militar, representaban algo nuevo en la historia de España. Con fervor de misioneros (la mayor parte de la juventud estaba con

ellos)...durante dos años fueron el corazón y el alma de la resistencia antifascista".

Em sembla bé acabar aquest capítol amb un romanç de l'Antonia, aquesta dona que podem posar d'exemple de les paraules de l'historiador: cor i ànima de la resistència antifeixista.

"Mira voy a decir un recital ¡qué es de entonces! pero yo le he "agragao" un poco de ahora. Dice:

La vida parece un sueño
y en su triste delirar
es como si vamos viendo
como una cinta los días
ante nosotros pasar.

La diversidad entre ellos
y su vivo caminar
se destacan como abejas
por su posición social.

Unos se pasan la vida
derrochando capital,
pueden costearse lujurias
y vanidad.

Mientras otros sólo pueden
día y noche.
¡Si hay trabajo! TRABAJAR

Esta gran desproporción
ha existido y existe
en la sociedad,
nos impulsó hacía la lucha
y sentir un ideal.

Queremos paz, trabajo y justicia
alegría y prosperidad
donde los trabajadores
puedan libertad dejar.

A pesar de ser tan justa
la causa que defendimos
nos tocó el papel de víctimas
fuimos víctimas de una traición
¡Pero no vencidos!

Vencer no se puede a un pueblo
que luchó heroicamente
y murieron los mejores de sus hijos
en los campos de batalla
por defender entonces la República
y la libertad de España.

La lucha no ha terminado
y con más sangre obrera derramada
hoy con la democracia
el socialismo y el comunismo
y para destruir para siempre
el montaje del fascismo!"

1.A la Revista Bolshevick, núm.6 Togliatti publicava un article el 15-3-36, titulat "La victoria del Frente Popular y el desarrollo de la revolución en España", on afirmava que el programa del F.P era un "programa limitado que incluye algunas medidas absolutamente inaplazables en favor de los trabajadores, pero que no comprende los puntos decisivos de la revolución democrática-burguesa. En particular, ese programa no tiene en cuenta las aspiraciones más sentidas por los campesinos...La decisión de coaligarse sobre la base de ese programa limitado fue justa y necesaria y ha permitido batir al fascismo, pero, por otra parte, está claro que el destino del F.P y de toda la revolución no depende solamente de la rápida realización de este programa, sino también de una segura satisfacción de las más urgentes necesidades políticas y económicas de las masas. Los campesinos y los obreros lucharán por la más pronta satisfacción de sus inaplazables necesidades...".Palmiro Togliatti Escritos sobre la guerra de España.Editorial Crítica.Barcelona 1980.pp.53 i 54

2.Un dels pamflets de propaganda del Front Popular deia:"El Frente Popular reclama vuestra ayuda y vuestros votos para libertar a 30.000 hombres, devolver a su trabajo 70.000 y exigir responsabilidades a los torturadores y a los ladrones.¡VOTAD AL FRENTE POPULAR!"

3. José Ramón Montero, Los católicos y el nuevo Estado, dins España bajo el franquismo, Josep Fontana, ed.Crítica, Barcelona 1986. p.104-105

4. Juan José Ruiz Rico, El papel político de la Iglesia Católica en la España de Franco. Ed. Tecnos. Madrid, 1977, pàg.17 a 20

5."...todo el mundo sabe...que el gobierno legal español, sostenido por una mayoría parlamentaria en un parlamento elegido libremente por toda la nación el 16 de febrero, ha sido atacado a traición por una banda de generales fascistas y reaccionarios sin partidarios entre la población e incluso, muy al contrario, aborrecidos y odiados por la mayor parte del pueblo español".P.Togliatti, Bolchevick, núm.19, 1-10-36, "La lucha del pueblo español contra los rebeldes fascistas. Obra citada.p.61

6.Antonio Miguel Bernal, La Guerra Civil y el período de postguerra. Historia de Andalucía. Volumen VIII. Editorial Planeta.p.301 a 331

7.Josep Fontana, España bajo el franquismo.Editorial Crítica.Barcelona 1986. pp.9 a 38

8.Pierre Vilar La guerra Civil Espanyola, Crítica, Barcelona 1986.p.32 i 37

9."No vegem en aquest fet, com s'ha fet sovint, la "causa" de l'aixecament militar ni tan sols del seu desencadenament"Pierre Vilar. Obra citada.p.46.En Togliatti afirmava l'octubre de 1936, que Gil Robles, que va dirigir el Ministeri de Defensa durant els fets d'octubre de 1934 i no el deixà fins pocs mesos abans de les eleccions de 1936, va aprofitar aquest càrrec per preparar tècnica i políticament la rebel·lió. Obra citada.p.70

10. De fet són diversos els autors que donen com a causa fonamental la qüestió agrària. Paul Preston, per exemple, afirma "..el conflicto agrario -endémico desde hacía siglos y que se hizo crónico durante la Segunda República- debe verse como el mas decisivo de los diversos enfrentamientos dentro de la guerra civil que estalló en 1936". Revolución y guerra en España. p.141

11."...la radicalización izquierdista a partir del Frente Popular fue por esta causa y la beligerancia de los terratenientes se mostraba de igual modo en las conexiones y tráfico de armas que mantenían con los fascistas italianos aun

como por el protagonismo mantenido como apoyo civil de la conspiración militar".Antonio Miguel Bernal. Obra citada,p.302

12. Continuo fins al final d'aquest apartat l'argument que Josep Fontana esbossa a l'última part del seu treball "Transformaciones agrarias y crecimiento económico en la España Contemporánea", dins de Josep Fontana, Cambio económico y actitudes políticas en la España del siglo XIX . pp.191 a 213

13.íd.p.208

14.íd.pp.210 i 211

15.íd.p.212

16. Bernal, destaca com a aspecte que pot servir d'indicatiu per a l'estudi de la guerra civil a Andalusia, a més a més de la qüestió del camp, el fet que a la península, la guerra civil va començar i va acabar per Andalusia. Antonio Miguel Bernal.Obra citada.p.301

17. íd. pp.306 i 307

18. íd. p.315

19. Vegeu pàgina 1 i nota p.

20.La primera mobilització de quintes de veritat es va fer el febrer de 1937.M.Tuñon de Lara i M.C. García-Nieto,La guerra civil, dins Historia de España.Volum 9. p.332

21.Segons J.Antonio Alarcón Caballero, "Nivel de vida y condiciones de trabajo en el campo granadino entre 1931 y 1936", dins Actas III Coloquio Historia de Andalucía, Córdoba. Marzo 1983, "los salarios medios mínimos y máximos en el campo en ese mismo año (1933) eran de 4,41 y 7,15 pesetas...En Pedro Martínez, en 1933, el salario máximo en el campo se situaba en torno a las cuatro pesetas". S'ha de tenir en compte que el salari mínim agrícola establert pel Ministeri de Treball al 1931, per una jornada de 8 hores era de 5,50 pessetes, i que per tant, els anys de 1934 i 1935 van ser una etapa de clar retrocés dels salaris.p.131 a 135.

22."Soldats improvisats, quadres inexperimentats o suspectes, material rovellat, marina sense oficials, aviació fidel però sense equipament, és això una "força"?.Es pregunta P.Vilar. Obra citada.p.64

23.L.Garrido, Colectividades socialistas en la provincia de Jaén, 1933-1939, ACHA,XIX-XX, 2 vols

24. El decret d'arrendaments col·lectius del 19 de maig de 1931, elaborat per Largo Caballero, que no suposava expropiació de la terra per l'Estat i per tant canvi de propietat però que permetia l'explotació col·lectiva de la terra.

25.Aurora Bosch troba també en l'origen d'alguna col·lectivitat del País Valencià, la llei d'arrendament de l'any 1932. Aurora Bosch Sánchez,Ugetistas y libertarios. Guerra civil y Revolución en el País Valenciano, 1936-1939 Institució "Alfons el Magnànim". València 1983.p.214 i 215

A Toledo i a Ciutat Real, províncies de Castella-La Manxa que tenien un major nombre de latifundis de tota la regió, les primeres col·lectivitats agràries

s'iniciaren uns mesos abans de la guerra. Natividad Rodrigo González, Las colectividades agrarias en Castilla -La Mancha. Publicaciones de la Junta de Comunidades Castilla -La Mancha. Toledo. p.67-68

26. José Luis Gutiérrez, Reforma y revolución en el campo andaluz: Córdoba, 1930-1939, dins de Gerald Brey i altres, Seis estudios sobre el proletariado andaluz (1868-1939). Córdoba, Ayuntamiento de Córdoba, 1984.

27. Luis Garrido, Socialismo y guerra civil, p.272

28. Bollotten, Mintz, Broué i Témine etc

29. Són necessàries monografies locals i regionals o estudis de casos concrets, col·lectivitats agràries o industrials. Com per exemple, l'estudi de les historiadores A. Monjo i C.Vega, que analitzaren el funcionament de la col·lectivització d'una gran indústria de Catalunya, que ens permeten allunyar-nos una mica de la mitologia que envolta el moviment obrer i sindical i en la historiografia de la guerra civil. L'estudi permet diferenciar sectors de la classe treballadora. En primer lloc, la desigualtat entre treballadors manuals i mercantils, però a més, mesurar les tendències dins la militància en la CNT -central majoritària en aquesta fàbrica-, i mostrar la heterogeneïtat de la majoria afiliada. Prescindint de posicions ideològiques, tots els treballadors assenyalen el gran esforç realitzat i les transformacions portades a terme en les fàbriques i el despatx. L'empresa no va quedar paralitzada en cap moment i el treballador se n'enorgulleix perquè va demostrar que podia i sabia conservar i millorar el seu lloc de treball.

També mostra l'estudi la desconfiança, per part d'alguns treballadors, envers altres companys, de tota manera, cal subratllar que els acomiadaments ocorreguts a l'empresa al 1939 van demostrar que les represàlies més directes les van viure una gran majoria dels treballadors dels comitès. Els treballadors més radicals foren els primers en ser denunciats pels delators, persones que van romandre a l'empresa durant tot el període i que van estar en contacte permanent amb els empresaris, i que per això obtingueren la compensació de l'ascensió immediata en el seu càrrec.

Finalment, del treball es desprèn un paral·lelisme entre les diferents situacions polítiques que es plantegen a nivell de Catalunya i els acords i crisis de funcionament existents a les empreses, és a dir, una interdependència entre els esdeveniments polítics i les diferents etapes que es visqueren a l'empresa. Anna Monjo i Carme Vega :Els treballadors i la guerra civil. Història d'una indústria catalana col·lectivitzada. E. Empúries. Barcelona 1986.

30. L. Garrido. Obra citada. p.258

31. Idem. p.259

32. Pascual Carrión, Los latifundios en España. Su importancia. Origen. Consecuencias y solución. Ed. Ariel. Valencia, 1975. p.258

33.(bis) Era un dels termes municipals més extensos del Partit de Guadix, on pertanyia. El primer era el mateix Guadix amb 29.535 ha, el segon Gor amb 15.721 ha, i seguia Pedro Martínez. Tanmateix els percentatge que ocupaven les finques majors de 250 ha, en relació al total del terme, era superior en 12 poblacions del mateix partit. íd. p.258

34. No tinc notícies de que en aquest poble s'hagués dut a terme alguna col·lectivització a partir del decret d'arrendaments col·lectius del 19 de maig de 1931. A pesar que Granada junt amb Jaén van ser les províncies andaluses que

van aconseguir un major nombre d'autoritacions per realitzar arrendaments col·lectius. Segons el B.I.R.A el nombre de societats obreres que van ser autoritzades per concertar contractes d'arrendaments a Andalusia, va ser: Almeria 3; Cadis 6; Còrdova 23; Granada 53; Huelva 6; Jaén 46; Màlaga 3 i Sevilla 13. L. Garrido Colectividades agrarias en Andalucía: Jaén (1931-1939). p.15

35. Una descripció sumària dels decrets en N.Rodrigo González, obra citada. pp.56-57

36. El 23 de febrer de 1936, l'endemà d'haver posat en llibertat els 30.000 presos, dins del pla d'adequació de la Reforma Agrària, es va decretar la suspensió del pagament de les rendes dels arrendataris d'Andalusia i Extremadura.

37. Aurora Bosch. Obra citada. p.269

38. Luis Garrido. Socialismo y colectivizaciones en Andalucía, dins Socialismo y Guerra Civil V.2. Anales de Historia. Ed. Pablo Iglesia, Madrid, 1987. p.266-267

39. La frase d'en Garrido dóna a entendre que els anarquistes no fossin col·lectivistes anteriorment. De fet, tot i que a partir de 1876 va aparèixer el nom de "comunisme anarquista" en lloc del de col·lectivista, l'anarquisme espanyol, malgrat que va seguir el moviment internacional, va seguir fidel al col·lectivisme. Vegeu Frank Mintz, La autogestión en la España revolucionaria Las Ediciones de La Piqueta, Madrid, 1977. p.p.24 i 25

40. "La propiedad colectiva es un concepto ininteligible para las masas populares de esta Región". Díaz del Moral, p.61. El caràcter individualista oposat al col·lectivisme també era defensat per Marvaux i Gide. F.Mintz, obra citada. p.30.

Tuñon de Lara parlant de les rebel·lions de 1861 quan en alguns pobles andalusos els camperols es repartiren la terra, afirma "que era su principal aspiración". Citat per F.Mintz, obra citada. p.28

41. J. Martínez Alier, La estabilidad del latifundio Ediciones Ruedo Ibérico, 1968 p.73 i en general tot el capítol des de la p.53 a la 86.

42. Garrido sosté que ni tan sols el PCE defensor durant tota la guerra civil del respecte a la petita propietat i a l'explotació individual, es defineix clarament a favor de repartir les grans finques expropiades entre els camperols, sinó que no imposa la col·lectivització per la força i defensava que es deixés lliures als petits i mitjans camperols perquè elegeixin el mètode d'explotació col·lectiva o individual segons preferissin. Obra citada. p.268. El cas de Pedro Martínez corrobora aquesta apreciació.

43. Així que el procés a Pedro Martínez va ser dut a terme tal com manava la llei. Aurora Bosch. Obra citada. p.91

44. N.Rodrigo assenyala que a Castella-La Manxa, tampoc es produïren enfrontaments entre col·lectivistes i individualistes. Obra citada. p.88

45. P.Carrión ofereix un quadre de col·lectivitats reconegudes per l'Instituto de Reforma Agraria, la qual cosa fa pensar a M.Tuñon de Lara i a Ma. Carmen García-Nieto, que és una estadística posterior al Decret de 8 de juliol de 1937, probablement elaborada al 1938. En ella figuren 33 col·lectivitats a la província de Granada, d'organització mixtes -UGT, CNT- d'una extensió total en

hectàrees de 45.000 i nombre de famílies 20.000. I són incloses les de Pedro Martínez en aquest nombre?. En tot cas les col·lectivitats en aquest poble s'haurien de comptar entre les de la UGT i no mixtes donat que la CNT era una minoria insignificant. Historia de España.V.9.p.429

F. Mintz solament en comptabilitza 11, 3 de la CNT i 8 de la UGT. Obra citada, p.185

46. Vegeu nota núm.36

47. Vegeu p.114

48. La disputa sobre l'autoria de les col·lectivitats a Andalusia va tenint més elements de coneixement a mesura que es realitzen estudis de llocs concrets. Si bé en un principi semblava admès que la CNT predominava en el camp andalús les noves investigacions semblen indicar que tal vegada la UGT en la seva versió de Federación Nacional de Trabajadores de la Tierra, gaudia d'una alta implantació. A.M Bernal al pròleg que fa al llibre d'Antonio Rosado, presenta a aquest dirigent anarquista afirmant que des de la Secretaria de la Federación Regional de Campesinos de Andalucía, "era el hombre más directamente relacionado con la implantación, organización y control de las colectivizaciones del sur"(p.18), donant, per tant, per suposat que les col·lectivitzacions anarquistes eren, al menys, majoria. Tanmateix Antonio M. Calero afirma que "con la excepción de la importante Federación Regional de Sevilla, y parcialmente de la de Cádiz, el movimiento campesino andaluz estuvo organizado por los socialistas, en la importante F.N.de T.T., creada en 1930 como sección de la UGT" (p.85). Semblant opinió comparteix, J.Sisinio Pérez, Actes III Coloquio...p.278. Rafael Quiroga afirma que la UGT mantenia la supremacia a Almeria, on a l'agost de 1938 tenia 82.000 afiliats, i d'un total de 34 col·lectivitats existents, 17 eren ugetistes, 13 UGT-CNT i solament 4 cenetistes. Rafael Quirosa-Cheyrouze y Muñoz, Política y guerra civil en Almería Editorial Cajal, Almería 1986, p.96. César M.Lorenzo, assenyala que "una tenaz leyenda quiere que Andalucía haya sido un coto reservado del anarquismo", cosa que era veritat fins el 1936, pero "en las provincias de Córdoba, Jaén y Granada la UGT se equiparaba a la CNT desde la dictadura de Primo de Rivera que había permitido su expansión. Los anarquistas españoles y el poder. Ruedo Ibérico. Editions du Seuil, 1972. París. p.156.

J.Luis Gutiérrez, recollint xifres d'altres autors resumeix: pel juny de 1932 la UGT tenia 182.998 afiliats en tota Andalusia i la CNT 113.153. Obra citada. p216

A Pedro Martínez igualment dominava la UGT en la seva versió camperola.

Pel que fa a fora d'Andalusia N.Rodrigo sosté que a Castella-La Manxa els col·lectius eren els següents: 231 UGT, 186 CNT, 37 CNT-UGT i 1 CNT-PCE. Obra citada. p.96

49. No conec la tendència dels socialistes de Pedro Martínez, però es de suposar que serien caballeristes tendència majoritària en la FNTT i que potenciaven les col·lectivitats de la UGT

50. Malgrat que era de la CNT l'anomena comunista

51. Aurora Bosch. Obra citada. p.349

52. L.Garrido. Obra citada. p.264

53. Vegeu Verena Stolcke : Cafeicultura.Homens, mulheres e capital (1850-1980_. Editora brasiliense.Sao Paulo 1986.p.290

54. Antonio Rosado, Tierra y libertad.Memorias de un campesino

anarcosindicalista andaluz.Editorial Crítica.Grijalbo.Barcelona 1979.p 175

55. L.Garrido.Obra citada. p.275

56.Hombre Libres, Guadix, 2 de diciembre de 1936, órgano de la Federación de Sindicatos Unidos de Granada. Alianza UGT-CNT. Más tard afirmaren que l'any 1937 les col·lectivitats eren ja consolidades, Hombres Libres, Granada 22 de enero y 1 de octubre de 1937.

Memoria del Congreso de Constituciones de la Federación Regional del Campo de Andalucía, celebrado en Baza (Granada) en los días 15 y 16 de julio 1937. Citat per L. Garrido, Socialismo y colectivizaciones en Andalucía, p.273

57. Segons Garrido no totes les terres expropiades van ser confiscades i col·lectivitzades. Així a Andalusia el 1936 no estaven expropiades 36,7% de les terres i no estaven col·lectivitzades un 61,7%. Al 1937 va disminuir la superfície no col·lectivitzada a un 67,5%, el que suposa exactament que un 5,8% de les terres van deixar de ser col·lectives, segurament, per la dissolució de les col·lectivitats corresponents.

58. Vegeu Aurora Bosch, pel que fa a l'afiliació familiar a les col·lectivitats agrícoles. Obra citada. pp.356-357

59. Pel que fa a l'organització interna de les col·lectivitats portades per la FETT, vegeu N.Rodrigo, obra citada. pp.72,73,89,91. El funcionament intern d'aquestes col·lectivitats va anar marcat per un Reglament i unes normes de caràcter general. La FETT va elaborar un "Reglamento tipo" que va enviar a totes les col·lectivitats. Transcrit per N.Rodrigo a la p.151

60.Segons N.Rodrigo les col·lectivitats de la UGT es feien càrrec de tots aquest serveis. Obra citada, p.81

61.En Martínez Alier explica el següent:"Mientras duró (la revolución), los pueblos se organizaron en "comunismo libertario".Había, según se explica en varios pueblos, un comité de guerra que repartía lo que hacía falta a la gente; había varias oficinas, una por barrio, donde se retiraban los vales, y con esos vales se iba a los economatos a buscar la comida y otras cosas. Según se tuviera de familia, así era el número de vales. Si a alguno le daban más vales de los que necesitaba, y veía que sobraba pan, por ejemplo, lo decía en la oficina y al día siguiente le daban menos vales. Este experimento duró poco, y parece que no ha dejado muy buen recuerdo, bien sea porque acabó mal, bien porque, como a veces se oye contar, los que lo dirigieron fueron incapaces, o incluso corruptos. Después de tanto hablar de que no había gobierno, hubo un comité en cada pueblo, y los comités se portaron como todos los que mandan: ellos se comían el jamón."Obra citada. p.139

62.Reglamento de la colectividad campesina de la FETT. Art.33. Los afiliados a la Colectividad deben serlo también a la Cooperativa general y, por tanto, a su Sección de consumo, de donde se abasteceran. N.Rodrigo, obra citada.p.161

63. Aurora Bosch. Obra citada. p.248

64.Luis Garrido. Actas 1 Congreso Història de Andalucía. Diciembre 1976. Córdoba 1979. Tomo II.p.p328 i 329

65. Reglamento Colectividades UGT-FETT. Art.31. Terminado el año agrícola, se hará un arqueo o balance, vendiendo los productos o valorándolos, y se saldarán las deudas contraídas, y después de efectuados estos pagos, se pagará lo correspondiente a peonadas devengadas, y con el sobrante global (si existiera)

se harán cuatro partes: un 25% para pago de aportaciones hechas por los colectivistas (...);15% par el fondo de obras sociales, y el 25% restante, para repartir proporcionalmente entre los colectivitas, con arreglo al número de peonadas de cada año. Cuando no existan obligaciones de amortización, o si éstas se han cubierto de otra manera, se distribuirá entre los colectivistas el 50% del saldo favorable que arroje el balance. N.Rodrigo. p.161

66. Bernecker afirma "las colectividades de la CNT y de la UGT no se diferenciaban de manera muy definida en lo tocante a constitución, estructura y funcionamiento, pero donde más claramente parece que se distinguían era en los sistemas de remuneración puestos en práctica. Walther L. Bernecker, Colectividades y Revolución Social Ed. Crítica,Barcelona, 1982. p.186.. És a dir uns pagaven segons el lema "a cadascú segons el seu treball" i els altres "a cadascú segons les seves necessitats". Tanmateix com reconeixen el mateix autor les col·lectivitats anarquistes van acabar acceptant la primera formulació després de les males experiències dels primers mesos (p.187).

67.W.L.Bernecker. Obra citada. P. 191

68.Jaime Alarcón personatge de Mijas diu: "Hubo algunos que entraron en el comité para aprovecharse...creían que la revolución era comer y beber sin trabajar. Pero no eran muchos. La mayoría sabía que la revolución era trabajar más duro que antes para producir más. Y eso era lo que hacían".Ronald Fraser: Mijas. República, guerra, franquismo en un pueblo andaluz.Antoni Bosch, editor. Barcelona, 1985.p.68

69.Bernal ens diu que a la majoria dels pobles andalusos la guerra resultava llunyana, "salvo incidentes bélicos de escasa entidad, la región andaluza apenas fue teatro de guerra de trincheras siendo, en cambio, triste y sangriento ejemplo de la represión de retaguardia".Antonio Miguel Bernal. Obra citada.p.301

70. Es refereix a la dominació franquista local.

71.Conversa, gravada a Pedro Martínez el 26-8-84,entre el matrimoni Sebastián Martínez - Ma.Jesús García que viuen a Sabadell i que alguns anys van de vacances al poble i la parella dels "Porras" que mai han marxat del poble.

72.La família Cobos, com hem vist, era de dretes i rics propietaris. Un Cobos va ser alcalde de P.M a partir de les eleccions de 1933.En la conversa reproduïda, es suggereix que no hi hagué gaire diferència entre el comportament d'aquest personatge i els que després el succeïren.

73. Vegeu les funcions i organitzacions d'aquests òrgans en Bernacker, obra citada. pp.176 i ss

74. La integració dels comitès als ajuntaments, ja va ser observat per Borkenau primer a Talavera on "los ayuntamientos continúan su labor de administración, del brazo de los comités políticos. Sus esferas de autoridad no parecen estar definidas en lo más mínimo y sus trabajos, en la práctica, parecen confundirse continuamente. Es éste un ejemplo sorprendente de la diferencia entre las prácticas anarquistas y socialista" (p.11)), i més tard, més accentuadament a Andujar i Bailén,"...la vieja administración continúa en su puesto, pero fortalecida por la cooperación de representantes de la UGT, los partidos socialistas y comunista y la Juventud Socialista", i segueix observant que en tot l'extrem oriental d'Andalusia no hi ha anarquistes.p.122 Franz Borkenau El reñidero español Ediciones Ruedo Ibérico,Barcelona,1977

75. A Jaén no existia aquesta coordinació. L.Garrido.Obra citada.p.31
76. Pierre Vilar. Metodología histórica de la guerra y la revolución españolas. p.100
- 77.Vegeu nota núm.22. p.134
78. W.L.Bernecker. Obra citada. p.175
- 79.F.Mintz, obra citada
- 80.L. Garrido. Obra citada. p.264
- 81.Vegeu Aurora Bosch.Obra citada. p. 279-180
82. P.Broué, R.Fraser, P. Vilar, Metodología histórica de la guerra y la revolución españolas. Editorial fontamara. Barcelona,1982
83. Utilitzo el mot "corrent" donant-li el mateix significat que R.Fraser dóna a "ordinaria", és a dir "la gent a la que la historiografia tradicional se permite dejar de lado porque no han dejado ningún relato escrito ni figuran en ningún relato". Obra citada. p.53
84. L.Garrido. Obra citada. p.264
85. Al respecte, vegeu A.Bosch, la dramàtica situació que algunes col·lectivitats del País Valencià expressaven per manca de preparació dels seus afiliats i fins i tot dels seus dirigents.
- 86.Entre 1871-1874 ja existia a Pedro Martínez una societat afiliada a la A.I.T.Alhama, Calahonda, Granada, Loja, Molvízar, Motril i Rubite són les altres poblacions granadines que també tenien una societat en aquests anys. Antonio M.Calero, Movimientos sociales en Andalucía.(1820-1936).S.XXV editores.Madrid, 1976.p.154
- 87.Segons F.Sánchez i J.García, a les eleccions de 1931 el 50% dels escons de la província de Granada foren socialistes. Centrant-se en Jaén diuen "El predominio socialista era, a comienzos de la II República, aplastante sobre la otra organización obrera, la CNT. Y, todavía, la influencia de los socialistas en el campo crecerá de una manera imparable en los primeros años del régimen republicano." La actividad de los parlamentarios andaluces en las Cortes Constituyentes de la II República (1931-1933), dins Actas III Coloquio Historia de Andalucía, Córdoba, marzo 1983.p.291, tomo I. De la mateixa manera J.A.Alarcón Caballero, en "Los socialistas granadinos y las elecciones de 1933", dins la citada obra, escriu "Tras las elecciones municipales de 1931, el PSOE y la UGT entran en una etapa de expansión acelerada que convertirá al partido y a la organización sindical en la principal fuerza política y obrera en la provincia y, en consecuencia dentro de la alianza republicano-socialista".p.311
- 88.La implantació del socialisme andalús presenta un caràcter fluctuant, tot i amb això la seva difusió fou més important en el camp que la de la central sindical UGT, que havia nascut urbana i fins a 1918 no es va començar a preocupar dels problemes agraris. Fins a 1930 no es va articular dins del socialisme una organització sindical pròpia del camperolat, la Federación Nacional de Trabajadores de la Tierra. Juan Sisino Pérez Garzón.Obra citada.p.261

89. Podem donar com exemple d'aquesta tendència de simpatia política en la família del Número:ell anarquista convençut, els seus fills militants de les Joventuts Unificades, i en l'actualitat votants comunistes i amb fills militants del PSUC a Catalunya.

Sobre l'influència que comunistes o socialistes tenien sobre les Joventuts, vegeu: Ricard Viñas, La formación de las Juventudes Socialistas Unificadas (1934-1936). Siglo XXI. Madrid, 1978. p. 54

90.L'Antonia expressa sorpresa perquè els de les joventuts eren socialistes.

91.L'Antonio Alfaro, a Torre-romeu va formar clandestinament un grup socialista que es reunia en el seu pis.

92. Ronald Fraser, Recuérdalo tú y recuérdalo a otros. Crítica. Barcelona 1979. pp.28 i 107. Segons P.Vilar ens trobem en un moment d'"una politització de les masses que no havia tingut mai cap equivalent, ni el 1868". La guerra civil espanyola. Crítica, 1986.p.54

93. Maria Gloria Núñez comptabilitza per l'any 1936 l'afiliació a la UGT de 1.736 dones que entraren a militar a 39 societats mixtes i 5 de femenines. El maig de 1934 li consta la constitució de dos agrupacions de la UGT , a Granada: L'Organització Telefónica de Granada capital i l'Agrupació d'Oficis diversos de Guadahortuna, sense constar el cens de militants. Maria Gloria Núñez Perez, Trabajadoras en la Segunda República. Un estudio sobre la actividad económica extradoméstica (1931-1936). Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, Madrid, 1989. p. 613 i 624

94.Més endavant analitzaré la influència que la agrupació i les dones que la composaven van poder exercir dins els espais domèstics.

95. "Pero eran las mujeres de fuerte personalidad que se imponían por su capacidad tanto en el trabajo como en la política o en el sindicato, pues lo normal era dedicarlas a funciones subalternas". María Carmen García-Nieto, Unión de Muchachas, Un modelo metodológico, dins La mujer en la Historia de España (siglos XVI-XX). U.A.M. Madrid 1984

96.El " tío del pozo" era el pregoner. Totes les activitats i els actes de qualsevol organització o d'altres que es celebraven en el poble eran anunciades pel pregoner que anava pels carrers del poble cantant el programa.

97.Els homes que treballaven en els "cortijos" hi restaven uns quants dies i de tant en tant baixaven al poble a canviar-se , a veure la família ,els amics i a descansar.

98.Es a dir, quan a l'elegir per president un comunista, exigiren que estès al corrent del pagament de les quotes.

99.Calero que proposa una lectura crítica del mitificat Historia de las agitaciones de Díaz del Moral, pel que fa a la ideologia de les masses, diu que s'ha de relativitzar l'anarquisme, socialisme, republicanisme, i fins i tot el catolicisme, dels afiliats de base a les organitzacions obreres i camperoles. Mostra el paper "que la eficacia en la lucha y la orientación de la propaganda en la afiliación a una u otra tendencia, e incluso en el paso de una a otra por parte de los mismos afiliados...en conversaciones con viejos afiliados (de base) he creído comprobar que para ellos no había gran diferencia entre pertenecer a la CNT o a la UGT..".Antonio M.Calero, Movimientos sociales en Andalucía (1820-1936).S.XXI Editores. Madrid, 1976.p 78

Ara mateix, alguns militants del PSOE de Pedro Martínez, ens confessaren que

s'afiliaren al partit socialista perquè el van legalitzar abans que el partit comunista. Afirmaven que si haguessin sabut que el P.C també el legalitzarien s'haguessin fet d'aquest partit.

100. Togliatti a l'analitzar, el maig de 1939, els problemes que existiren i les causes que feren possible la derrota, es queixa de la poca democràcia en el funcionament dels sindicats (UGT) i la poca activitat dels afiliats de base. P. Togliatti. Obra citada.p.243

101. En Silverio és el fill d'en Porrás, un dels pocs joves, que queda al poble amb una trentena d'anys. Viu amb la seva muller i els seus fills a la casa de "Braulio", que havia estat dels més rics del poble -de la qual cosa estan molt orgullosos-. La casa està situada a l'indret que en l'època que estudiem constituïa el centre del poble, on hi havia l'antic ajuntament, l'antiga església, i la casa d'una de les altres famílies més riques: els Sánchez, des del balcó dels quals es va realitzar el primer míting republicà. La casa d'en Silverio durant la guerra va ser la seu de diverses organitzacions polítiques.

102. La Ma. Jesús barreja i confon una mica els dos moments, quan el seu pare va ser empresonat, i el moment de l'alliberament, el febrer de 1936. Vuit mesos més tard d'haver matat al guarda anomenat Ramito, en Juan García va ser jutjat a Granada. En aquells moments les autoritats del poble eren socialistes i en Número, pel que es comentava a Pedro Martínez, confiava amb l'absolució. Tanmateix va ser condemnat. Els mateixos dirigents socialistes del poble, entre ells dos cunyats d'en Juan, germans de la mare de la Ma. Jesús, van fer una recollida per pagar totes les despeses. Recolliren mil pessetes. La Ma Jesús afirma que 200 pessetes serviren per pagar l'advocat i que les altres s'esfumaren no se sap com. Conversa mantinguda a Sabadell el 31-8-86

103. Pierre Vilar. Obra citada.p.103

104. Vegeu P. Togliatti. Obra citada. Especialment els informes i resolucions, a partir de les pp.122 i ss

105. En Wenceslao Carrillo, era Director General de Seguretat, Consejero de Gobernación, al començar els fets de març i fou nomenat conseller de Governació en el Consejo de Defensa presidit per Miaja.

106. En Pierre Vilar assenyala que el 13 de febrer de 1939 Franco havia publicat la seva Ley de responsabilidades políticas, que permetia de perseguir tothom qui des de l'octubre de 1934 havia participat en la vida política republicana, o que des del febrer del 1936 s'havia oposat al Movimiento nacional, amb actes concrets o passivitat greu, per tant ni el Consejo de Casado ni els diplomàtics no podien ignorar en què consistia la "pau honorable". Pierre Vilar. Obra citada.p.89

107. Quan vam visitar Pedro Martínez l'any 1985, militants socialistes ens explicaren que mort en Franco al començar la "transició" es van afiliar al Partit Socialista perquè va ser el primer en legalitzar-se i creien que els comunistes no obtindrien la legalització, afirmant que si haguessin sabut que també legalitzarien el Partit Comunista s'haguessin esperat per afiliar-s'hi. Tanmateix segueixen estant en el P.S.

108. El 1933 es va crear la Organització de Dones contra la Guerra i el Feixisme (Dones Antifeixistes) depenent del Comitè Mundial de la organització amb seu a París, enquadrada dins del moviment antifeixista internacional proposat per la III Internacional després de la pujada de Hitler al poder. Maria Gloria Núñez, obra citada.p.561

109.Carmen García-Nieto, Mujer con las mujeres, Mundo Obrero, núm.4, desembre 1985.p.18

110.La informació sobre aquest tema és resultat de dues entrevistes fetes a l'Antonia.La primera del dia 14-3-85 i la segona del 29-5-86.Además d'aquestes dues entrevistes gravades, amb l'Antonia hi hem mantingut altres interessants converses i hem compartit amb ella alguna tranquil·la tarda, amb berenar inclòs, que no solament ens han permès passar unes bones estones , sinó, important per aquest treball, ens ha ajudat a entendre millor tot el procés històric que estudiem i les interrelacions entre la història general i les històries personals.

111. La qual cosa no ha d'estranyar-nos gaire si tenim en compte el context sociohistòric, la mateixa CNT, per exemple, en les col·lectivitats havia imposat el salari familiar "que más bien parecía dirigido a impedir la meta anarquista de la completa emancipación de la mujer...Las mujeres no casadas y residentes fuera de la casa de sus padres no eran tomadas en consideración...".Bernecker.p.185 i s.s. El mateix historiador a l'analitzar els sous de 98 col·lectivitats catalanes afirma que les diferències entre homes i dones eren molt considerables (p.189).Malgrat tímides crítiques que feien les "Mujeres Libres". Mary Nash.p.153. Un altre exemple proporcionat per Bernecker: a Alcoriza es va introduir un sistema de punts de racionament per assegurar provisionalment la manutenció de la població, segons la qual cada home podia adquirir setmanalment aliments fins 450 punts, una dona sola 375, una dona casada 362 i un nen 167 (p.191).

F.Mintz insereix en el seu llibre alguns documents, entre ells, articles de la Federación regional de campesinos de Andalucía, en l'art. 9, dedicats als sous, "diu a) un hombre que viva independientemente percibirá 35 pesetas semanales. La mujer de igual forma de vida percibirá 17,50 pesetas semanales. "(p.326).Al respecte, aquest autor, superlativament crític amb el que ell vol, despatxa l'escandalosa diferència de sou entre homes i dones de la següent manera:" el sentido común de los militantes que hacían la colectividad sin sectarismo ni ceguera teórica, haciendo concesiones sobre el problema del sueldo (es refereix que malgrat la teorització contra la jerarquia de sous, l'admeteren en algunes ocasions). A este respecto, hay que agregar que casi siempre se mantuvo cierta diferencia entre los sueldos de hombres y mujeres (lastre del catolicismo y de la tradición mediterránea)".Obra citada.p.345. El subratllat és meu.

112.Vegeu: Evelyne Sullèrot,Historia y sociologia del trabajo femenino. Ediciones Península, Barcelona 1970

113.L.Garrido exposa que a Jaén quan els col·lectius es van quedar sense prous homes amb el perill de no fer produir la terra, i els comunistes intentaren que les dones substituïssin als homes que s'incorporaven al front, els conflictes i les reticències que això generà. Obra citada.p.92

114.Evidentment es mereixen les afirmacions de Ma.Carmen García-Nieto:"Pero fue a través de sus organizaciones propias y unitarias donde las mujeres desarrollaron una labor importantísima en la retaguardia. Mujeres Antifascistas y Unión de Muchachas fueron organizaciones que, junto al Sindicato del Vestido de UGT, en el que militaban muchas mujeres comunistas, organizaron la mayor parte de los talleres de confección en conexión con el Ejército en los que trabajaron millares de mujeres, los servicios de evacuación y también los de fortificación, escuelas, etc.La guerra creó las condiciones que permitieron a las mujeres una toma de conciencia de su capacidad que en aquellos momentos pusieron al servicio del Partido y de la lucha por la democracia, conscientes de su responsabilidad y de sus derechos, venciendo muchas veces la oposición y resistencia de los compañeros".El partido comunista y la guerra civil, Mundo Obrero,núm,2, abril 1985

115.Malgrat la joventut de la majoria de les dones de l'Agrupación, va ser en aquesta organització i no en la Unión de Muchachas, on s'enquadraren. La causa segurament estarà en una qüestió de cronologia. Si bé no tinc informació concreta sobre la data de fundació de l'associació en el poble, hem de suposar que es va crear abans de l'esclat de la guerra, car l'Antonia conta que el primer "donatiu" l'enviaren a Granada, per ajudar a frenar les forces dels militars revoltats. En canvi la Unión de Muchachas es va fundar uns mesos després i com a conseqüència de la Conferencia Nacional de la Juventud organitzada per la JSU a València els dies 15,16 i 17 de gener de 1937.

116.Y.Lequin i J.Metral, "A la recherche d'une mémoire collective:Les métallurgistes retratés de givors", dins Archives Orales:Une autre histoire?.Annales, gener-febrer 1980

117.Citat per Y.Lequin i J.Matral.Obra citada.p.152

118. L'amiga i professora Amparo Moreno em fa notar críticament i provocativa "que los profesionales de la historia maximalizan".

119. Philippe Joutard, El tratamiento del documento oral. Debats, núm.10. València, 1984. p.79

120. Amparo Moreno, Propuesta (no-androcéntrica) para una renovación del estudio del mundo contemporáneo: de las historias familiares a la cultura de masas. Article mecanoscrit.p.4 Departament de Periodisme. U.A.B. 1989

121.Idem.p.10

122.Cal ni més ni menys que disposar de temps i diners

123.Entrevista realitzada a Ca N'Oriac el 25-4-87

124. Enrique Luque Baena, Estudio antropológico social de un pueblo del Sur. Editorial Tecnos. Madrid, 1974. p.149

125.Mary Nash, Las mujeres en la guerra civil. Ministerio de Cultura. Salamanca, 1989.p.24. Les diverses comunicacions presentades al Congrés del mateix nom, celebrat a Salamanca l'octubre de 1989, subratllaven aquesta qüestió, tanmateix algunes dones protagonistes dels fets històrics estudiats assenyalaven amb força l'avenç que representà per a elles aquella situació política-social i com haguessin pogut evolucionar cap un camí més feminista si el resultat de la guerra hagués estat un altre.

126.R.Fraser subratlla també que en aquest aspecte la revolució el millor que portà fou una nova camaraderia entre homes i dones i que en canvi no va alterar els papers tradicionals d'unes i altres. Ronald Fraser,Recuérdalo tú y recuérdalo a otros p.p 400 i 401

127. A aquest convenciment ha arribat igualment la professora Maria Carmen García-Nieto i el seu equip de treball, pel que fa a Madrid. Arribant a la conclusió que la historiografia posterior ha expressat tal vegada, aquesta participació amb més força que la que realment tingué, no tant pel seu volum sinó per la forta activitat d'aquesta minoria i pel que representava de novetat.

128. Natividad Rodrigo, obra citada, p.78

129. Vegeu Annex 1. Carta de presentació que va fer la mateixa Antonia a l'ingressar al PSUC a Sabadell.

130. De tota manera a Pedro Martínez no existí el sistema de remuneració familiar. Pel que fa al sou de les dones el reglament de les col·lectivitats ugetistes deia: Art. 29. Los menores de dieciséis años, las mujeres y los ancianos percibirán una retribución proporcional al trabajo que realicen, sin que nunca pueda ser menor al 50% del señalado a los obreros normales. Cuando se rinda un trabajo igual a éstos, se les abonará un anticipo igual al corriente. En el empleo de estos brazos se dará siempre la preferencia a las familias de los colectivistas más necesitados. N.Rodrigo, obra citada. pp.160 i 161

131. A semblants conclusions arriben altres autors. Així Maria Carmen Garcia-Nieto, en l'obra ja citada, afirma: "hay que tener presente que persistió la estructura patriarcal que, al perpetuar los distintos roles sexuales, es decir, diferenciación de trabajos y valores, actuó de freno ante los cambios y mantuvo en muchos aspectos la subordinación de las mujeres a los hombres. Este factor junto con la derrota militar y la represión abortó este incipiente despertar de la "conciencia feminista" en las mujeres y retrasó en muchos años su presencia real en la sociedad." (p.314)

Mary Nash subratlla les dificultats de les dones polititzades en un context d'hostilitat o d'indiferència dels partits polítics i de les institucions de l'Estat, i el fet que moltes dones es mantingueren al marge de la lluita antifeixista per dedicar-se a la supervivència quotidiana de llurs famílies. La qual cosa va fer possible que malgrat un cert grau de transformació en la seva condició social, la mentalitat tradicional entorn de la dona fos molt lenta de canviar i que moltes dones continuessin interioritzant les pautes de conducta i els sistemes de valors tradicionals. Mary Nash, Les dones a la Segona República i a la Guerra Civil dins de Més enllà del silenci Barcelona, 1988. p.256

132. A. Moreno. La replica de las mujeres al franquismo, dins El feminismo en España... p.85. L'Amparo em suggereix igualment les idees següents que intento desenvolupar.

133. Les úniques fonts que tinc al respecte són els testimonis orals de les persones entrevistades per aquesta recerca, penso que el nombre de morts serien en la realitat superior.

134. El cens de 1930 donava la xifra de 3184 persones i el de 1940 de 3952. Manuel Garzon Pareja, Historia de Granada V.II.Excma. Diputación provincial de Granada, 1981

135. Es pertinent reproduir, al respecte, la cita següent: "Els comunistes, tant a Catalunya com a escala de tot Espanya, ens virem equivocar en identificar descontent -o sentiment antifranquista- amb desig de ruptura i en subestimar la profunditat de la despolitització resultant de més de trenta anys de dictadura. Tampoc no varem apreciar degudament el tarannà conservador desenvolupat en la manera de pensar de molta gent pel record de la guerra civil i de la postguerra i per la por a perdre les millores assolides en la seva seguretat i el seu nivell de vida en relació a situacions anteriors, tarannà conservador que encara avui ens sol jugar males passades". G. López Raimundo, Alguns moments de la trajectòria del PSUC, dins La nostra utopia. PSUC. Cinquanta anys d'història de Catalunya. E.Planeta.Barcelona, 1986. p.218.

136. Opinió de Pierre Vilar. Obra citada. p.67

137. G. Brenan, El laberinto español, Ruedo Ibérico 1977. pp.390 i s.s

CAPÍTOL 4

MEMÒRIA DE RECLUSIÓ. 1939-1950 (presons,
camps de concentració, batallons de càstig
i servei militar...)

"...Supremo Caudillo del Movimiento... (...). Como autor de la Era Histórica donde España adquiere las posibilidades de realizar su Destino, y con él los anhelos del Movimiento, el Jefe asume en su entera plenitud la más absoluta autoridad. El Jefe responde ante Dios y ante la Historia..."

"Pero, cuando el proceso es regresivo, cuando el cambio, en lugar de reevolutivo, es involutivo, los elementos de la cotidianidad se alternan: la represión, la pérdida de la libertad, empiezan a marcar las pautas de una conducta diferente, que responde a una situación diferente, impuesta por una realidad diferente; es claro que el individuo tratará de adaptarse, adecuarse, e incluso de construir una nueva cotidianidad como forma de sobrevivencia (...). Aquí el rescate biográfico se concibe como denuncia y como experiencia que influye y determina el proceso de transformación grupal.

(Eugenia Meyer, 1989)

1. FINAL DE LA GUERRA CIVIL. LA REPRESSIÓ FRANQUISTA

La caiguda de Barcelona, el 21 de gener de 1939, va ser per a molts la confirmació que la guerra havia acabat amb la victòria dels militars feixistes.

El 27 de març les tropes de Franco ocupaven Madrid. El 29 queien Jaén, Ciudad Real, Conca i Albacete. El dia 30 els italians entraven a Alacant i queia València. El 31 de març de 1939 els franquistes entraven a Múrcia, Cartagena i Almeria. La guerra havia finalitzat.

Havia arribat l'hora, un cop acabada la guerra, d'apartar de la vida cívica els que s'havien oposat als militars rebels i als qui podien oposar-s'hi. "Aquest apartament tingué un caràcter doble; a) el lligat directament amb els fets bèl·lics, això és, les unitats militars o les tropes republicanes fetes presoneres; b) el que s'origina de la personalitat política del vençut.

En el primer cas, els centres on es reclogué els presoners foren llocs temporals, uns camps de concentració que acolliren per un període divers de temps unitats republicanes derrotades per l'aixecament militar. Després foren sotmesos a un procés de classificació i, en el cas de la personalitat política, l'aplicació de les lleis dictades dugué a la reclusió permanent en presons i penals escampats per tot l'Estat" ¹.

Entre gener i febrer de 1939 començaren les detencions que van continuar "al final de la guerra a tot l'Estat, quan la repressió ideològica i política del nou Règim s'estabilitzà amb l'aplicació de les lleis promulgades amb la finalitat d'assegurar la permanència del nou poder" ².

"En aquest primer període inicial, els qui omplien les presons provenien de sectors molt diferents, detinguts a causa d'una denúncia directa i gairebé sempre a conseqüència de l'avanç militar: persones significades de la vida cívica (presidents d'entitats, de centres socials, escriptors, advocats, músics, actors...) o bé polítics (alcaldes, presidents de Comitès...)" ³.

Pedro Martínez no va ser una excepció. Els homes que eren a la guerra van ser tancats en camps de concentració tot esperant

els avals que els permetessin tornar al poble. Alguns, ja a Pedro Martínez, van ser jutjats i condemnats a presó o a batallons de càstig. Altres foren incorporats a l'exèrcit de Franco per realitzar el Servei Militar.

Les persones, homes i dones, que al llarg de la guerra havien restat al poble amb càrrecs polítics o simplement participant en les experiències socials d'aquells anys, foren, quasi sempre després d'una denúncia, apartats i reclosos. El resultat final d'aquesta repressió i segons el testimoni de la Ma. Jesús ⁴ va ser de 16 morts : 9 morts a la presó, 3 afusellats, 1 desaparegut al "cerro", i 2 persones mortes que no sabem com , ni a on. Afusellats moriren: En "Barbero" el pare de la Trini, en Juanico "el de los Morenos" i Maximiliano Céspedes. El "Chineo" es va rendir a Guadix, però no sabem on ni com va morir. L'home desaparegut al puig del poble era Diego Toragno. L'Angelito "de los gusanos" i "el follador" el marit de la Dolores de la "Predica" que tampoc sabem on ni com.

A la presó hi deixaren la vida ⁵: En Vílchez, l'últim alcalde del poble, a la presó de Granada, i en José un familiar seu. El "Tío del pozo" i la seva dona, la Virginia. La María, la dona del "Tribucio", i el mateix "Tribucio". Per últim, també moriren en Manuel Alfaro, familiar de la Ma. Jesús, a la presó de València i el seu germà Juan, empresonat a Guadix.

Un dels nostres testimonis ens informa que al batalló de càstig de Tetuán també van morir homes de Pedro Martínez , però no concreten el nombre ni el nom.

També es produïren delacions a Pedro Martínez. Acusacions i denúncies de veïns, d'antics companys...Les dones de l'Agrupación de Mujeres Antifascistas sabien que, al menys les dirigents, haurien de pagar cara la seva dedicació social. Sabien, també, que en un poble petit no podien passar desapercebudes, tothom les coneixia i per tant estaven exposades a qualsevol denúncia.

2. DONES DE PEDRO MARTINEZ A LES PRESONS FRANQUISTES. UNA PENA RESERVADA A LES DONES

"¡Es la historia tan larga! - afirma l'Antonia- Pues ya en poco

tiempo, como te digo, como te he dicho antes, pues nos meten en la cárcel⁶.

Cuando entraron los nacionales, pues yo dije: "¡Malo!". Habían unos policías de Madrid, que eran también del Partido Comunista, y querían que me fuera con ellos. ¡Cómo ya habían visto mi actuación! Pues yo, pues eso yo he sido, pues ¡qué yo he sido una mujer revolucionaria! Yo no he sido una mujer pasiva, no, yo he sido revolucionaria. Yo he sido, no he tenido miedo. Yo así he tenido que hacer cosas de peligro, yo he ido. Y hay que hacerlo, y hay que hacerlo.

Y dijeron a mis padres [els policies del P.C.]: "Mire usted, la Antonia tendríamos que llevárnosla con nosotros". Y yo, estaba, yo decía: "sí ¡desde luego, no me van a matar!, digo: ¡pero por lo menos en la cárcel me van a meter!". Porque ya estábamos en el pueblo y había unos, no sé si eran los más cabecillas, ¡los más sinvergüenzas!, aquellos me tenían el ojo "echao". Y yo, ¡yo sabía que nos metían en la cárcel! ¡Qué nos denunciaban! Pero claro, no nos denunciaron por haber "actuaao" en una organización, por haber sido de izquierdas, sino que nos denunciaron de una manera ¡muy traidora! Porque nos pusieron en el "atestao", cuando fuimos, cuando nos llevaron a ¡la cárcel! Cuando ya fuimos a declarar, pues, nos pusieron en el "atestao" que habíamos alentado a los asaltantes, en registros y saqueos, que molestábamos a las personas de la Iglesia, que participábamos en la discusión de la Iglesia. ¡En fin! ¡"Pa" que quieres que te diga! ¡Todo lo más malo! Y todo eso fue mentir.

Pues claro, cuando llegamos había allí un tal Molinero, un civil que se llamaba Molinero. ¡Eso era lo más malo que había en Pedro Martínez! Pues claro, nos toma declaración...nos van a tomar la declaración, pues ¡vaya!, yo a lo primero quise leer lo que había allí, para yo firmarlo. Y me quitan de las manos y dicen que yo no puedo leer aquello. Que yo firme. Y yo dije, que si yo no lo leo, pues que no lo firmo. ¿Y sabes quien estaba allí delante? ¡Ahora que quiere ser muy socialista él! El de Mariano "del médico": Rafaelito " el de Tarabita". ¡Sabes? ¡El del "abogao"!..Este estaba allí también!

¡Y claro, cómo ese lo tuvimos en el partido comunista!En la

casa de María Ramona [la casa del Niño de Braulio, que hem vist que era la seu del P.C i d'altres organitzacions], ¡ese daba allí clase a los analfabetos. ¿Sabes? Cuando, porque su familia se pasaron a Franco, o sea a Granada. ¡Se pasaron con los fascistas! ¡Pues claro! Este durante toda la guerra estuvo allí, porque era primo o sobrino de Don Rafael Casares, y al muchacho no se le molestó ni ¡ni mucho menos! Y él era, ya digo, el maestro que daba clase a los, a la gentes que quería aprender a leer y a escribir, y a otra gente que también querían saber más ¿no? ⁷. Y estaba este muchacho allí, cuando nosotros, cuando nos pidió declaración el Molinero. Y yo cuando le dije que no firmaba aquello, dijo, alzó un brazo y dijo que si no firmábamos por las buenas que lo tendríamos que firmar por las malas. Entonces le llamó el Molinero al Rafaelito Tarabita, y dijo: "¿es que usted no conoce a ésta? -no dijo ni señora ni señorita-".Entonces tendría yo unos diecinueve o dieciocho años. Dice: "yo no la conozco para nada". Y yo digo: "¿Pues tienes valor de decir que no me conoces para nada? ¿No nos conoces para nada? ¿Entonces durante el tiempo que estuviste dando clases a los analfabetos del partido comunista? ¿Entonces es que no nos conoces? ¿Tú no eres hijo del pueblo?" Digo: "yo me pensé que eras más caballero de lo que eres, "pa" la cultura que tienes. No sé de qué te ha servido la cultura".

¡Pues niña que tuve que firmar! Que lo tuve que firmar porque aquel era un asesino. Y digo: si no lo firmamos nos van a hartar de palos y al final lo vamos a tener que firmar. ¡Pues lo firmamos!: ¡lo que les dio la gana! ⁸.

Entonces un montón de mujeres: la Josefa, la Trini, la "Tía del pozo", la Dolores "la Pradica", la Toredera, la María "del Platanico"-la "Tetúa" por más señas, que era muy gorda ella, y le decían la "Tetúa"-, la Enriqueta la "del Tribucio" y yo. ¡Pues firmar y a la cárcel!".

Detinguda el 5 d'abril de 1939, va ser jutjada juntament amb 12 dones més en un Consell de Guerra, el 27 de gener de 1940, que les condemnà a cadena perpètua⁹.

Anaren a la presó però abans hagueren de sofrir les humiliacions suplementàries, car no solament eren adversàries polítiques per eliminar sinó que més a més eren dones, i aquestes havien que pagar, de forma especial la seva gosadia d'haver-se atrevit a desafiar una moral i uns costums que reduïen la raó de ser de les dones a la realització d'unes tasques lligades estretament i estrictament a la família. Per això, foren castigades per partida doble: per la seva elecció ideològica i per raó de sexe.

Pelades al zero van ser obligades a passejar-se pel poble mostrant el cap pelat. Evidentment, aquest, és un càstig que es pot i s'ha d'historiar utilitzant el gènere com a concepte d'anàlisi. No solament perquè era una pena especialment reservada a les dones ¹⁰, que s'afegia a la que els homes de la seva classe havien de pagar: presó i mort; sinó per la natura de la mateixa pena de diàfana connotació sexista.

Efectivament, el cabell, la forma de pentinar-lo, té una importància vital en la configuració del físic i la personalitat femenina, així com amb l'ideal tradicional de bellesa femenina ¹¹. Tallar el cabell a una dona, a noies joves, prenia tot el sentit d'arrabassament dels atributs femenins ¹².

Encara més, no solament, significava llevar la bellesa de les castigades sinó, tal vegada, una cosa tant o més significativa, donat el context històric i social, es penetrava en la intimitat de les dones, tocant el seu cap, els cabells i rapant-les. A més, al mostrar-les públicament pel carrer, en una cultura on la reclusió de la dona dins de casa era quasi mítica, es consumava la humiliació, atès que quedaven assimilades a les dones públiques, a les prostitutes.

Perquè els historiadors de la guerra civil es limiten a constatar aquest càstig, i no s'interroguen sobre la naturalesa del mateix?. Per què el descriuen com molt humiliant però no es pregunten el perquè d'aquesta modalitat de càstig?.

Va ser una pena establerta i manada de forma regular amb lleis escrites per les autoritats franquistes?. Es produí de forma espontània i va ser copiada mimèticament contagiant tots els repressors? ¹³.

Tant si fou resultat d'un odi instintiu, com si fou

premeditadament legislat, el costum s'estengué per tota la península ¹⁴, juntament a les purgues amb oli de ricí, i, no van ser "pelades" solament per ser les dones de "los rojos" ¹⁵ o les filles de "los rojos", com sovint s'escriu, sinó també com a resultat d'una actitud i una activitat pròpia ¹⁶, per això la finalitat del càstig era contundent, pena per a les valentes, avís i prevenció per aquelles i aquells que les miraven.

La Ma. Jesús, amb més dignitat que altres persones del poble, explica que no va voler participar en l'espectacle de veure-les passejar pel poble, fent el joc a les noves autoritats en el seu propòsit.

"...las metieron a la cárcel. ¡Las pelaron! Cuando se acabó la guerra, las pelaron y las pasearon por el pueblo. Yo no me asomé, pero había gente que se asomaba, pero yo no. Las metieron en la cárcel: la Virginia, "la del barbero" también estuvo en la cárcel. La pelaron también. ¡Era muy guapetona! Otra le decían la "del Frasquillo", la Josefa "del Frasquillo de Guadix", que luego la metieron en la cárcel. La Antoñica "de la Estoquia", era una de las más "señalá". Todas las que metieron en la cárcel, eran las más "señalá" ".

Dels records de la Ma. Jesús i de la mateixa Antonia ens surten el nom de nou dones empresonades a l'acabar la contesa:

L'Antonia Valle "de la Estoquia"
La Josefa "del Frasquillo de Guadix"
La María "del Platanico"
La Enriqueta "del Tribucio"
La Trini Espínola "del barbero"
La Virginia
La "Tía del pozo"
La Dolores "la Pradica"
La Toredera

Tres d'elles moriren a la presó sense haver recobrat la llibertat. Aquest va ser l'alt preu que pagaren, en la seva pròpia pell, les dones de Pedro Martínez lluitant per una

societat que somiaven més justa i solidària ¹⁷.

Les lleis penals republicanes van ser anul·lades pel decret del 22 de novembre de 1936, que restablí el reglament de presons anterior a la II República (reglament de 14-XI-1930). El 7 d'octubre de 1938 es crea el "Patronato Central para la Redención de Penas por el Trabajo", que amb data del 27 d'abril de 1939 va ser posat sota l'advocació de Nuestra Señora de la Merced com a patrona dels captius. La redempció de pena pel treball, suposava un dia de llibertat per cada dos de treball, i al principi va arribar a cinc de llibertat per cada un de treball ¹⁸.

L'Antonia, que va ser condemnada , com hem vist, a cadena perpètua li van rebaixar la pena a dotze anys i un dia i en va complir quatre reduint la pena a través del treball. Quatre anys que transcorregueren, malgrat tot, força de pressa, primer a Granada després a Màlaga. Intentant organitzar-se, l'Antonia i altres noies, gràcies a la seva joventut i a uns ideals que ni les calamitats ni els sofriments marciren, van passar aquells anys sense llibertat de la millor manera que pogueren.

"Y allí estuvimos, pues ¡cuatro años!, casi. A mí me faltó poco, yo ya redimía penas por el trabajo y cuatro años fue. Ahora que aquella cárcel estábamos organizadas igual. ¡Allí estaba en la cárcel: la flor y nata de la juventud comunista! Que yo soy comunista. De hombres y mujeres en Granada. Y luego de Granada nos trasladaron a Málaga. ¡Pero es que allí, pues mira! ¡Es que éramos! Los centinelas, había cuatro garitas que daban al patio de la cárcel, y...siempre estaban "asomaos" ¡Centinela alerta! ¡Alerta!. Así dando señal de vida. Había una (chica) de Granada, se llamaba Lidia Monleón, hizo...era de Albaicín. ¡Eso era canela en rama! Y salíamos al patio, entonces jugábamos a la rueda. Jugábamos a la rueda y decíamos:

¡El corro chirimbolo que bonito es,
Con un pie, otro pie, con un codo, otro codo...!

Y alzábamos así el puño!".

L'Antonia canta la cançó i acaba alçant el puny, tal com ho feien a la presó. Tota múrria recorda anècdotes demostrant que la manca de llibertat no va fer perdre l'humor i l'alegria d'aquelles noies lluitadores.

"Y dijo un militar, dice. ¡Me señaló con la bayoneta!, que a los de éstos [aixecant el puny enlaire], que nos iban a cortar a "toos" el cuello. Y salta ella -la Lidia Monleón-, y dice: "¡Pero chiquillo! ¿Qué te crees tú? ¡En la calle mandareis los fascistas pero en la cárcel, mandamos los rojos!".

Y liábamos otra vez los corros del coro Chirimbolo. ¡Vaya!".

La vigilància exterior de les presons anava a càrrec de l'exèrcit, i la interior, de funcionaris del cos de presons i uns de provisionals, l'Antonia, tanmateix, els anomena sempre "militars".

El Patronato Central para la redención de Penas por el Trabajo, era constituït per un president: el director general de Prisiones; un secretari: un funcionari de la Direcció , i vocals: un inspector de Prisiones, un nombre de la Secretaría Técnica de la Dirección, un delegat del Servicio Nacional de Prensa y Propaganda, un sacerdot o religiós nomenat a proposta del cardenal primat; un auditor general de l'exèrcit, un auditor general de l'armada, un auditor general de l'aire i dues representants femenines.

Les juntes locals les formaven tres membres: un president, un delegat de l'alcalde afiliat a FET y de las JONS; una secretària: una dona de "reconocida caridad y celo"; i un vocal: el rector o el sacerdot delegat per aquest. La seva funció es concretava en l'actuació sobre: a)llibertat condicional dels reclusos, b)redempció de les penes pel treball, i c)guarda moral i espiritual dels reclusos i llurs famílies ¹⁹.

"Algunos militares eran muy buenos, y otros eran unos canallas. ¡Uno tiró un tiro en la ventana! Sí, porque ¡claro, ya hablábamos cosas, decíamos que eran los fascistas. Que si él

era, le decíamos, así a señas. Decía yo: "¡Tú de éste!" [aixecant el braç saludant de forma feixista]. "¡Pues tu así!" [deia el guàrdia senyalant com si els hi tallés el coll].

¡Claro sí éramos jóvenes!. No pensábamos en las consecuencias que podían traer eso. ¡Pues niña!, dieron un parte al director, y a las, serían las once de la noche, las diez o por ahí de la noche, cuando echaron a todas al patio a formar. ¡Mira aquella noche, con todas al patio a ver quien había sido, quienes le habían dicho eso a los militares y quien le había dicho a los militares que en la cárcel mandaban los rojos, y quienes éramos de Negrín, y todo aquello!. ¡Y allí, nadie, nadie dijo, ni fulana ni la zutana!

Nosotras es que nos poníamos, habíamos un grupo, pues ya ves ¡un grupo de mujeres revolucionarias! ¡Pero todas comunistas! Nos ponían a la parte de abajo, y claro nosotras pues, cuando cantaban el Cara el Sol, nosotras lo cantábamos a viceversa, y con la mano así [saludant amb el puny alçat], ¡claro no así! [salutació feixista]. Cuando cantábamos el Cara el Sol, nosotras lo cantábamos a la contra".

L'Antonia amb el puny fermat i alçat, ens canta la tonada del Cara el Sol, amb la nova lletra:

"Cara al sol con la camisa rota
estamos presos y sin comer
hallaras la muerte si me llega
pero roja he de ser.

Lucharé ante mis compañeras
que están luchando en el extranjero.

¡Arriba rojos a vencer
que Negrín vuelve
a España otra vez!

¡Y yo que sé, la pila de cosas, de coblas que nos sacábamos! Y luego las coplas que teníamos de cantar en el recuento, antes de ¿cómo te diría yo?, antes de romper filas. Pues primeramente

teníamos que cantar: "Nace el día que no muere". Y nosotras cuando llegábamos, la cantábamos, decíamos:

Nace el día que no muere,
brilla de nuevo nuestro sol,
resucita Dios lo quiere
el pueblo español.
En la patria que me... (...)
siempre tus hijos a llorar
todos los pesares que sufrir me hicieron
hasta su Redención.
¡Españoles por la Patria vamos a luchar!
¡Españoles firmes con las armas a triunfar!
Siempre por Azaña lucharemos hasta el morir,
grande ha de ser la dicha
cuando regrese Negrín.
Alza la bandera, la del Frente Popular.
¡Qué viva el comunismo que en todo el
mundo ha de triunfar!

Ese era el estribillo que nosotras siempre cantábamos. ¡Qué sé yo! ¡Aquello era, yo que sé, yo esto es que había allí! Ya digo: ¡jóvenes! Y luego mira: ¡muy adentro que teníamos las ideas comunistas! Porque yo había leído muchas cosas de Lenin, un libro que me dio el novio aquel que yo tuve, que murió a lo primero, lo hirieron en Guadix. En la toma de Guadix lo hirieron y murió también. ¡Lo dejaron sangrar! ¡Porque también era muy comunista!

Y hija mía, allí las que habíamos no ¡teníamos miedo! Una noche, cuando el aniversario de la Revolución de Octubre, me pongo en la baranda a echar ¡cómo un mitin! Y vienen "toas" ¡a media noche! ¡No se sentía una mosca! Y las que habían acostá allí abajo en los soportes, subimos arriba. Estábamos arriba en el corredor y dormíamos en el... ¡coño en el recinto!: un tejadillo bien pequeño, porque aquello tenía, era un espacio muy pequeño. Y cómo era la revolución de Octubre, digo: "aquí nos vamos a echar nosotras..."

Habló una que se llamaba, era de Jaén, aquella si era buena

también, se llamaba Prudencia Chico Barrio y no le decíamos ¡"na" más que la Pasionaria! Y aquella dio su discurso. Y yo, pues eché otro también allí. Y estaban los dos centinelas, no un guardia, de los que había para la comunicación. En la comunicación, dentro había un guardia para ver si algún preso se salía con la comunicación o algo. Y aquel, pues se metió allí y les dijo a las monjas que qué pasaba que las mujeres estaban "sublevá".

Y también teníamos algunas monjas que eran buenas. Entonces ya aquello del mitin, yo seguí. Entonces digo: "¡no! ¡Si nosotras no damos mítines! ¡Si lo que estamos cantando!".

Por encima de nosotras había una ventana que daba al patio locutorio, donde estaban los presos. Y digo, "no nosotras, yo les he "estao" cantando unas coplas aquí a los presos". Dice: "¿qué coplas has "estao" cantando?". Digo: "¡Pues coplas! Pues he "cantao" un fandanguillo". ¡Y le canté un fandanguillo y todo!

Y ya aquello lo cambiamos que aquello no era lo que ellos se pensaban. ¡Y era lo que ellos se pensaban! ¡En fin!, que nosotras allí éramos el número uno. ¡El número uno éramos en la prisión, tanto los hombres como las mujeres!".

Homes i dones empresonats a la mateixa presó en compartiments diferents però aconseguint establir comunicació entre ells, mantenint, malgrat la situació de manca de llibertat, una relació fruit del grau de camaraderia que noies i nois conqueriren al llarg dels anys revolucionaris de la guerra civil.

"Nos mandaban las cartas, los hombres del departamento. Las tiraban...Las ligaban en una piedra y las tiraban a fuera al patio porque como los separaba ¡solamente la verja y las paredes! Estábamos dentro de la misma cárcel los hombres y las mujeres pero en distintos departamentos. Y no...¡Mira hacíamos muchas cosas, y en fin!;Qué nos escribíamos con ellos! Ahora que había una monja, la hermanita Angustias, aquella era una santa, y para mí era una ¡bellísima persona! ²⁰. Venía allí y... ¡porque yo me escribía con uno, también del partido comunista,

aqueel era médico, se llamaba Don Gaspar. Se ve que por oídas, por los paisanos que había allí de Pedro Martínez: los Cañeras, Manolico Cañeras, en fin, Manolito "el de barriga", muchos paisanos que había allí, ¡claro le hablaban de las mujeres que allí habíamos del partido y le hablaban de mí! Y uno me escribió una nota felicitándome por la Navidad, que ponía que aunque no me conocía, pero que me conocía a través de Manolico, y decía que si no me sabía mal de que nos escribiésemos para que nos entretuviéramos y que se nos hiciera la prisión más llevadera. Y en fin, que nos alentáramos, pues los unos a los otros dentro del sistema que vivíamos. Y yo dije que sí, que yo no tenía ningún inconveniente, que siendo camaradas, y ande más, y aunque hubiera sido otro, aunque no hubiera sido del mismo partido, porque un hombre que estuviera sufriendo por lo mismo que yo, por la causa, que sí.

Y este Rafaelito "del médico", que hemos dicho antes que es "magistrao" en el Supremo de Madrid [el fill de Rafael Casares], pues, este también pidió comunicación para verlo, para varios presos también de la Modelo. Y ya comunicábamos como si fuéramos primos hermanos. Se apellidaba Antonio Casares Valle. Su apellido era igual. Bueno no sé como decirte, que nos apellidábamos un apellido de él con el mío y el mío con el de él. Y nos comunicábamos por la comunicación como si hubiéramos sido familia. Porque si no hubiera sido familia no nos dejaban."

L'Antonia que a diferència de la major part de les noies de la seva d'edat de Pedro Martínez, no era analfabeta, va aprofitar els anys de presó per formar-se; especialment dedicà temps a escriure poemes i cançons. Amb la poesia expressà l'amistat i l'amor que un temperament viu i els anys joves permeteren preservar malgrat la seva captivitat.

"...me tiraba la inclinación el saber y leer y escribir. Yo en la cárcel también aprendí. Yo tenía, hacía mis escritos. Que quiero decir que casi me "enseñao" yo sola. Porque a la escuela iba un día sí otro no. Algo aprendería también, pero yo mayormente donde he aprendido fue fuera de la escuela. Sí, en

la cárcel fue donde yo mayormente aprendí.

¿Quieres que te diga un recital de amor, que yo compuse?
También es bonita. Dice:

Donde una lumbre se enciende
ceniza queda
En nuestro corazón noble
amor queda.
La fatalidad lo manda
las circunstancias ordenan
pero dejar de quererte
¡No!, no hay quien pueda.

Hoy oculto nuestro amor
Hace la vida que
sea oculto: ¡sí!
Más no muerto.

Morir no puede un amor
cuando es noble y es sincero,
lo han forjado los martirios
y las penas y el sufrimiento.
¡Qué grandes son los obstáculos
que hoy encuentro en mi camino!
Más, todo lo llevo con gusto
confío tanto en tu cariño.

Cuando triste y solo estés
acaríciame en tus brazos
pues bien sabes
que mi espíritu no se aparta
de tu lado.

Y si alguna vez en tus labios
sientes un contacto frío
son besos llenos de penas
que depositan los míos.

¡Ni por nada ni por nadie
dejaré de amarte!.
Un momento me bastó para quererte
y una felicidad eterna
no sería lo suficiente para olvidarte.

¡Romper nuestro cariño! ¡No!
no hay quien lo pueda.
Donde una lumbre se enciende
ceniza queda.

...y él me quería. Sí, sí que era cierto. Por eso digo que
tiene de ser una cosa, era también del partido comunista.
¡Madre mía! Sí. ¡Me escribía unos versos! Antes de conocerme
por mediación de los paisanos, me escribía unos versos. Me
escribió dos versos que decían, no recuerdo...que me veía
blanca como el marfil. ¡Yo qué sé! Y mi frente parecida al
trono de la inteligencia. Y cuando se enteró que yo era del P.C
como él... ¡Desde luego que tíos más buenos había allí en la
cárcel! ¡Qué buenos ideales! ¡Qué buenos sentimientos y buenas
personas! Pero si ahora, si es que ¡tantas cosas tengo metidas
en el cerebro! Veras tú, aún no me conocía y dice:

Desde el pie de este recinto
contemplando estoy la voz
pronunciada por tus labios
al cantar una canción.
Las notas que tu garganta
lanzaban al aire esparcidas
llenaban mi corazón
de ternura y alegría
dejando como en el olvido
cosas que me entristecían.

Yo alzaba por completo la mirada
al sitio donde salían
las letras de tu cantar

a pesar de la expresión
sonora y clara que dabas
se marchaban de mi mente
las palabras pronunciadas
¡Por labios que no conozco !
y me figuro de grana.

Ha de ser el llamativo
y color de su cara.
De tanta como cantaste
sólo pude comprender
esta frase que tan llena
¡de dulce la embalsamaste!:
"por un beso de tus labios
no sé que daría yo".
¡Qué felicidad infundía
estas palabras de amor,
si al que iban dirigidas
hubiera estado como yo,
con la vista fija al cielo
y el oído en tu canción.

Cual tus palabras fueran
estrellas, luna y el sol.
¡Cuánto daría por verte y
tenerte un rato a mi lado!
Y como si fueras flor
cogerte yo entre mis manos,
aspirar de aquel perfume
embriagador y tan sano
que brotara del jardín
entre claveles y nardos.

¡Cuando más emocionado
de alegría me encontraba
vino a mis oídos una voz,
la de la triste campana

espantando las palomas
que a mi lado se encontraban!

Esa poesía se refería a una vez que dicen: "que han "llamao" a la rubia de Pedro Martínez". A mí me decían la rubia de Pedro Martínez. Cuando siento una voz (y era éste), que dice: "a petición de tus paisanos y demás compañeros, ¡cántanos un fandanguillo!".

Y claro, yo les canté ese fandanguillo, como una canción que dice:

Yo te quiero con locura
y te adoro con pasión
por un beso de tus labios
no se que daría yo.

Por eso dice [el poema que composà el noi]: ¡Que felicidad infundían esas palabras de amor!

Pues luego les canté un fandanguillo, ¡hay que bien rima!:

No te fíes de mujeres
que aunque las veas llorar
hacen muy bien los papeles...

Y en fin ¡yo que sé! Pero a todo esto, se ponían así "agachá" [les companyes de la presó] y yo me subía en lo alto de ellas, para yo llegar un poco en las ventanas, porque la ventana estaba baja, para que de allí lo sintieran. ¡Desde luego! ¡Sí es que la juventud! ¡Es que somos! ¡Bueno éramos! De verdad. Y cuando hay un ardor, bueno revolucionario, contra eso no hay "na"...Y cuando nos poníamos, nos subíamos a las ventanas y si había algún centinela decíamos: "¡que fascista y que malo!". Me ponía, ahora es que ya se me ha ido la gracia y se me ha ido el tono, pero mira, me ponía en frente de la ventana, del centinela ¡pero cantándole!, le decía:

Si os queréis casar con las chicas de aquí
os tenéis que afiliar a los que hacen así ".

L'Antonia riu tot cantant en tonada de xotis i alçant el puny en l'acabar la cançó ²¹i ens reconeix, que solament la joventut i la fe revolucionària feia possible conservar l'alegria en moments com aquells. No obstant, òbviament no era l'alegria i la festa la nota dominant de la presó (Ja he dit que del grup de dones de Pedro Martínez empresonades tres moriren abans de gaudir de llibertat). Un règim de manca de llibertat caracteritzat per una arbitrària disciplina, pel treball dur, per una deficient alimentació, per unes relacions sempre jeràrquiques, amb condicions embrutidores, requeria una vigilància permanent i severa per part de les preses per no deixar-se embrutir "per no sucumbir físicament, psicològicament i sensorial, a la alienació mental que la permanència" ²² a la presó podia portar a terme.

L'Antonia forta i dura, sense deixar de comportar-se alegre i tendrament en moments adients, habituada com estava a l'ordre revolucionari propi de la militància d'una organització amb disciplina rígida; acostumada, també, a dirigir, va assumir davant les companyes, de forma espontània i natural, la tasca de mantenir aquesta necessària fortalesa. D'aquesta manera, va dirigir les tasques per ordenar i netejar les habitacions, va posar pau entre elles quan sorgia algun conflicte..Fins el punt que en passar els dies foren les mateixes jerarquies de la presó les que l'hi atorgaren la responsabilitat sobre la brigada a la qual pertanyia.

"Yo estaba en la Brigada no.6, y la verdad a mí me ha "gustao" el orden, porque yo he "pensao" que estaba recluida y que yo que estaba allí por algo más, tenía que cumplir. Pero yo siempre me ha "gustao" el orden aunque he sido revolucionaria pero yo he "estao" sometida a unas leyes en una prisión y hay que acatarlas ¿no comprendes?

¡Hija mía había una mujer que era espiritista! Y la echaron en libertad, que era la encargada de la Brigada no.6, y ¡ves

por donde!, Sor Matilde, le dice, que yo le gusto y ¿que tal me portaba yo en la brigada? Pues la encargada le dijo que yo me comportaba muy bien, que yo a la hora de echar mi petate ¡ya ves tú! un trocito así que teníamos de meter el colchón. Y había unas peleas, porque, ¡tú yo no puedo meter aquí, la otra no puedo meter allí! Y yo siempre procuraba decir:"¡Bueno pues ya lo apañaremos! Pero no nos jaleemos que luego vienen las monjas y nos ponen como un guiñapo. Nos dicen rojas y malas. ¡Vamos a que se queden con las ganas de que nos digan esas cosas! Y vamos, que somos todas mayores ya, y somos todas personas para saber lo que... ¡En fin! Y yo no quería jaleos. ¿A ver si me comprendes? Total que le dieron buenos informes y que me pusieron de delegada de la brigada de mujeres, allí en la oficina. Yo tengo fotografías, de todas las muchachas de la oficina, eran dos oficinas.

Cuando me llaman y me dicen que me llama el director. Y me dijo que me redimía, que me pasaban dos días por uno.

Allí me presentó el director [a les companyes de presidi] y la monja: que yo era una autoridad allí en la prisión con...y que a mí me habían de respetar como a una hermana²³."

L'Antonia conta que una cunyada d'en Queipo de LLano estava empresonada en aquella presó acusada de realitzar avortaments²⁴. Ens produeix estranyesa aquest testimoni; tanmateix el lligam familiar d'aquesta dona amb el destacat feixista era bastant allunyat i per línia indirecta, la qual cosa el fa més comprensible. A més, en Queipo de Llano, que s'havia mostrat massa independent a Sevilla, se'l va nomenar cap de la missió militar espanyola a Roma, de manera que la seva influència dins d'Espanya havia minvat considerablement²⁵. La dona de qui ens parla l'Antonia, es comportava com una veritable feixista mantenint una difícil relació amb les companyes que l'envoltaven, totes elles mancades de llibertat justament per les seves activitats antifeixistes. Ella, en canvi, tot i estar tancada, estava completament d'acord amb el nou règim polític. És, aquest un fet que sembla paradoxal, car podríem considerar, des d'una perspectiva feminista, que era una presa

política. L'activitat per la qual estava empresonada era considerada delictiva per les lleis d'aquell moment ²⁶. Explica l'Antonia que en la intervenció havien mort tant la dona com el fill, per tant el cas sobrepassava l'avortament, però la pena segurament que hagués estat la mateixa, car les penes per delictes d'avortament "estrageo causado en tiempos anteriores como consecuencia de un sentido materialista de la vida, que adquirió caracteres de escándalo durante el régimen republicano", segons l'exposició de motius de la llei del 24 de gener de 1941, podien arribar fins a 14 anys i 8 mesos. Les penes amenaçaven a metges, llevadores, practicants, farmacèutics i naturalment la dona que avortava ²⁷.

"¡Pero niña tenía un hueso dentro de mi brigada! Tenía la hermana de la mujer de Queipo de Llano! Que estaba allí por infanticidio: era comadróna. ¡Pero conmigo se le acabó. La otra encargada que había, pues claro, cuando era el recuento, por la mañana temprano salían las brigadas. Íbamos a recontar, y claro, salíamos todas como "militarizá"!, de dos en dos. Y la mujer aquella nunca salía y se ponía la compañera que le hacía la limpieza. Ella no, nunca barría ¡una presa de allí le barría! ¡Por un plato de comida! Y se lo hacía todo a aquella buena señora, porque le traían comida buena de la calle, y allá se quedaba en su cama bien "acostá". Y la compañera y todas teníamos de salir al patio, hiciera frío o no hiciera, y la que le hacía la faena tenía que salir y la contaban en dos, como si la otra estuviera puesta detrás.

Pero que conmigo se le acabó. Esto sí yo a los fascistas les he "tirao" a rajatabla en lo que he "podío". ¡Pero no así de palabra! ¡Sino de hechos! Cuando yo he tenido que hacer una cosa que tiene de pasar por el tubo, tenía de pasar.

Le dije: "amiga aquí, tú serás todo lo que seas, pero tú eres una reclusa y tú vas a salir a la calle igual que todas". ¡Bueno, pues le digo!: "Doña María, mañana usted cuando toquen al recuento, usted saldrá a la calle como las demás". "¡Ay yo no!". ¡Una tía palestra! Digo: "¿usted no? ¡Que se equivoca, aquí en la cárcel señora María (¡Doña María, que era!)". Digo:

"usted se equivoca, aquí en la cárcel, usted aquí es una reclusa y usted tiene que salir al recuento y mientras esté en el recuento todos los petates tienen que estar arriba, para cuando, mientras se pasean en el patio hacer la limpieza de la habitación".

¡Bueno!. A la otra mañana, yo ya lo consulto con las que más... y digo, "mañana tenemos que pintar eso". ¡Porque estaba la brigada negra!. Teníamos unos estantes de madera que también estaban negros. Pues los fregamos bien fregados en el patio y a la hermana le pedí yo, a la hermana de arriba le pedí cal. Armé unos bidones de cal. Pues allí estuvo "blanquea" la habitación. Ya veras, una por un "lao", otra por otro, una hacía esto, otra fregaban lo otro. "Ara" yo también ayudándoles a fregar lo que podía. Pero le dije [a la senyora Maria] "aquí el petate, porque sino aquí se pisoteará. ¡Vamos a hacer limpieza de la brigada y vamos a blanquear y todos los cacharros estos vamos a salir para limpiarlos, "pa" fregar. Y usted tiene que levantarse ya".

¡Y que la tía! Es que la tía, claro, ya contaba ¡se pensaría que el director, porque era fascista, que el director la iba a amparar!

Era comadrona que le hizo abortar a una mujer y mató a la mujer y a la criatura ¡infanticidio ¡era eso.

¡Pues nada que la tía! ¡Claro que salió con el petate! Yo cogí el petate y se lo metí en la mitad del patio y dije: "aquí no hay más orden, aquí en la prisión, que yo soy aquí una autoridad y yo mando que usted tiene que ir al recuento y cuando sea la hora de levantar los petates usted lo tiene de levantar, que hay que hacer la limpieza y usted tiene que hacer aquí lo ¡que hacen todas! ¡Usted será fascista, será comadrona, será lo que quiera pero en la cárcel es usted una reclusa! Y estamos sometidas todas a las órdenes de la cárcel, y ¡aquí no hay privilegio para nadie! ¡Se acabó! ¡Bueno!".

¡Uy la tía, me quería, me...! ¡Pero "cucha"!, luego quedó amiga mía! Fíjate luego, cuando se fue me regaló un libro de estos de ¡como era comadrona!, de como se cría el feto, de cuando iba a nacer el crío, de cuando los críos se hacen más

grandes, en fin.

Otra vez ¡a una mujer le mataron el marido! Y claro pobre mujer se puso: "¡sois unos canallas, judíos, que mi marido no ha hecho "na"!". Cuando le trajeron las botas. Y claro acudieron allí las paisanas y las vecinas a llorar que, que pasaba. Y entonces empezó la tía a echar la gente a la calle. Digo: "Doña María, la primera que va ir a la calle va ser usted. Esta mujer le han "matao" el marido y vienen a darle un rato de consuelo sus paisanas y sus amigas y usted no es quien para tirarlas a la calle".

Se fue diciendo de allí que estábamos tirando a Franco y que estábamos tirándole, cuando vino la monja, vino un poco furiosa porque la Sor Matilde ¡era más fascista! ¡Uf!. No nos decía "na" más que rojas y malas, cuando salía, rojas y malas, cuando cualquier cosa había, éramos ¡rojas y malas!. Y cuando yo le conté a Sor Matilde lo que había, pues entonces la llamó el director a ella y se ve que le echó una buena regañá, porque ya vino más calmada.

¡Y esto es lo que quería decir ¡que bueno que yo cuando he tenido que comportarme! ¡Claro con los míos pues siempre!

Luego a lo último ya no nos daban recuento. Ya venían a buscarnos la llave [del compartiment on dormien]. Ya estábamos allí, pues claro, la una decía una cosa, la otra... y yo decía: "mirar mientras que están las monjas aquí, cuando pasan al recuento nosotras un poquito de silencio que vean orden, cuando se vayan como ya no van a venir más hasta mañana y no nos van a ver, pues hacer un poquito de broma hasta la hora que veamos para no molestarnos las unas a las otras". Y claro cuando venía la monja se sentía por otras brigadas un jaleo y se ponía la monja: "¡tomar escuela de la brigada no.6! ¡Tomar ejemplo de la brigada no.6!". Pero claro cuando ella se iba pues hacíamos...había algunas que salían en cueros vivos para hacer algo de reír. Se ponían una tapadera, tapándose en..."

L'Antonia riu, es posa dreta, amb una mà es tapa per darrera amb l'altra es tapa per davant, i mig es posa a ballar imitant el que feien les xicotes més divertides de la presó.

"Y hacíamos ¡miles de cosas! ¡Miles de bromas! Y ya cuando ya veíamos que ya es hora de dormir, ya no hay que molestar, las unas a las otras. La que quiera dormir que duerma y la que no, pues leía, otra hacía ganchillo, otra se acostaba, pero ya sin ruido. Y yo ya las dejaba un rato grande, de que se expansionaran y que rieran y que dijeran."

Quan l'Antonia va fer memòria dels seus anys de la presó ho va fer seguint solament el fil dels seus records, del que ella volia recordar, car, nosaltres en aquest aspecte no li van fer preguntes, i per tant no dirigíem la conversa. No va explicar les atrocitats que es produïren a les presons franquistes. No explica que a elles se'ls apliques tortures i brutalitats. Manca de memòria? Oblit voluntari del més penós? Pudor d'explicar humiliacions? O les presons oferiren diferents graus de violència i repressió?. Dels records de l'Antonia, en algunes ocasions s'endevinen forts sofriments, per exemple a partir del tracte que algunes monges els donaven, o sobretot quan a una de les seves companyes li porten la bota del marit, senyal i única informació del seu afusellament.

Com assegura J.Solé, la vida militaritzada de les presons franquistes tenien esquerdes, perquè el mateix lloc que els presos ocupaven podia alleugerir la pròpia situació. "La raó és molt simple: els càrrecs que ocupa i la solidaritat general entre els vençuts permeten transgredir moltes normes que la massificació general i la manca de funcionaris fan impossible de complir. Els presos presenten una resistència interna general gairebé a tot: darrera d'això hi ha una organització seva que guanya en eficàcia pel fet de ser els intermediaris entre les ordres directives i els que les han d'executar ²⁸".

Sempre saberen trobar moments per transcendir l'empresonament. Les mateixes dones que la T.Cuevas va entrevistar també expliquen els moments de bromes i de valenties, com ara la celebració del 14 d'abril o de el Primer de maig ²⁹. Això no vol dir, òbviament, que aquestes institucions constituïssin un paradís. Les morts que s'hi

produïren en són una tràgica prova.

De Pedro Martínez, hem vist que van deixar la vida a les presons franquistes de la postguerra almenys nou persones.

3. HOMES DE PEDRO MARTÍNEZ A CAMPS DE CONCENTRACIÓ I BATALLONS DE CÀSTIG

La guerra, és a dir, el foc de les trinxeres i el front va acabar el primer trimestre de 1939. Havia provocat la mort d'onze homes de Pedro Martínez (segons la memòria de la Ma.Jesús) ³⁰:

L'Antoñico "el del hornero"

El "niño de la Faustina"

El "de la Gíngola"

El fill del "Torcuato" (nascut a Guadix)

Claudico "el de Monito", a Colomeras, el front de Granada.

Un germà del "Diente"

Un fillastre de "la melliza"

Un fill de la Maria "la Gorafeña"

En Paco, fill de la Dolores "del crio"

Un fill de Pepe el "Músico" i

En Wenceslao, el fill de la Manuela, que el va matar, segons els testimonis orals, gent del mateix Pedro Martínez, perquè volia desertar.

Els supervivents del sagnant conflicte, homes i nois que van lluitar en el bàndol republicà, no havien assolit, encara, amb el final de la guerra, ni la meitat del seu calvari.

Havien de conèixer els camps de concentració, treballar de mala manera en batallons de càstig, i en acabar com si d'una broma de mal gust es tractés, havien de malgastar quatre anys més fent el servei militar com a soldats de Franco.

Moltes batalles van acabar amb la improvisació de camps de concentració ³¹. En aquests camps es realitzaren els primers afusellaments, mentre la resta de soldats esperaven els avals

de la llibertat o passaven a presons o als batallons de treballadors.

Sebastián Martínez, nascut l'any 1916, va anar a la guerra quan van cridar la seva lleva. El viatge va ser llarg: d'Alemedilla, lloc de partida, cap a València, de València a Puerto Candón, a prop de Terol. La batalla de l'Ebre, d'allà a Barcelona fins la caiguda de la capital catalana. De Barcelona a Bilbao...presoner al camp de concentració de Deusto ³².

"En la retirada de Barcelona me cogieron prisionero. Y entonces fue cuando me enteré yo lo que eran los fascistas, bien "enterao", porque tanto mujeres, como niños, como ancianos, como todo lo que iban pillando por delante... Era una mano negra, porque esto no es "pa" contarlo es "pa" pasarlo.

Me cogieron prisionero de la forma esa: íbamos en un ataque, nos dieron un corte y me pillaron a mí y a otro en una vaguada. Y le digo: "Ramón -que es el compañero que llevaba- ¡Ya los tenemos aquí!". Digo: "vamos a arreglar las bombas ¡y salvase quien pueda!, que no nos acechen más". Y...no lo he visto más. Y me llevaron a Bilbao. Me llevaron a la prisión de Bilbao. Y todas las noches, sobre las nueve, las diez, las diez y media, lo más tardar a las once, venían con una lista en un papel, sacando a los que les parecía a ellos. Y ya media hora o un cuarto de hora sentíamos el "afusilamiento" de los compañeros que nos lo habían "sacao" de allí de la prisión. Y no serían muy buenos... porque verdaderamente, ya, a lo primero salíamos muchos, porque no lo sabían. Cuando nos oímos que los que nos sacaban era "pa" matarlos, pues no salíamos. Y luego después hicieron un asalto en el campo donde estábamos metidos, Deusto que le llaman aquello".

Segons Solé i Sabaté, els primers batallons es van crear en el curs de la guerra i foren normalment el resultat de la transformació de presoners de guerra en treballadors que feien fortificacions o en auxiliars diversos per a infraestructura de les activitats bèl·liques. Eren manats per oficials que estaven en situació de reserva i que havien estat reclamats.

Acabada la contesa bèl·lica, els batallons procedien de reclusos que els faltava poca pena per complir. En casos perillosos se'n crearen uns d'especials, sobretot amb gent en edat militar o que no havia complert el servei a l'Espanya "nacional". S'anomenaven Batallón Disciplinario de Soldados Trabajadores i n'hi hagué a dues zones de l'Estat: Andalusia, amb comandaments a Algesires i Àfrica, on es coordinaven des de Ceuta i també des de Melilla. De batallons de soldats penats (uniforme, gris, gorra rodona i una P damunt el cor i a la gorra) n'hi hagué pertot arreu; principalment treballadors en pedreres i a fer balast per a ferrocarril. Molts eren resultat de la classificació de soldats efectuada a cada població per la Comisión Clasificadora de Quintos, formada per l'alcalde, cap local de FET i de las JONS, i el Comandante de Puesto de la Guardia Civil. També el Servicio Militar de Construcciones utilitzava aquesta ma d'obra per construir instal·lacions militars, d'ordre públic o habitatges militars.

Finalment, els Batallons Disciplinarios de Trabajadores, que eren el resultat de presoners de guerra, reclusos amb poca pena per complir i barreja dels casos citats anteriorment, i que es dedicaren a tasques més diverses: construcció, reconstrucció o aplanament dels camins, treballs a esglésies, buidats de terra per a canals, reparació de ponts, recuperació de material divers, reparació de maquinària, etc.

Cal veure que l'òptica del seu funcionament és estatal, la qual cosa explica la gran quantitat de treballadors d'aquests batallons que són aliens absolutament al lloc on es troben. La qual cosa no seria estrany que fos una part del propi càstig: el distanciament del lloc d'origen de cadascú no solament augmentaria la sensació d'estranyament, sinó que dificultaria la possibilitat de rebre visites o presents dels familiars i amics, o fins i tot la possibilitat de compartir les penes de reclutament amb companys del mateix poble o pobles veïns ³³.

En Sebastián, del camp de concentració de Deusto el traslladaren al camp de concentració de Burgos: Miranda de Ebro; i dels camps de concentració el portaren a un batalló de treballadors.

"...desde allí, pues ya me sacaron en un batallón, me sacaron a Miranda de Ebro, y de allí me sacaron en un batallón de trabajadores y vine a Casetes. Y en Casetes nos tenían allí a pico y a pala. Y cargando trenes "pal" frente. Así me tuvieron allí un pilón de meses hasta que se cansaron de tenerme allí. Y yo mandaba, me mandaban de casa avales del cura, del sacristán ¡de todos! ¡Del alcalde y "to"!, por no haberme metido con nadie. Pero ninguno valía. Tanto así que hablé una pila de veces con el capitán que llevábamos -que era del tercio- no me sirvió de "na".

Cojo [el capità], una pata de palo y ¡se la tuvo de poner de goma bien puesta con lo que nos quitaba! Nos echaba, como las ovejas a robar a toda la vega de Lérida. "Pa" traer patatas, pimientos, tomates, sandias, de todo suministro. Mientras él se metía todo el dinero que le daban ¡"pa" quedárselo! Y si no traías te metían otra vez. ¡Y que no nos pillaran los pageses!, porque si nos pillaban y nos presentaban allí: nos fusilaban.

Y eso me ha "pasao" a mí ¿eh? Y no "sus" cuento historias, es la verdad ¿eh? Y luego cuando ya se cansaron me licenciaron. Y llegué al pueblo. Y estuve allí un poquito de tiempo y enseguida me cogieron otra vez y me llevaron a "Graná". Ya como buen soldado y me pusieron ya a jurar bandera. Y al jurar bandera allí ya fueron tres años que me tiré en San Roque, cuartel de Diego Salinas, que es el segundo de España. ¡"U" era! Si hoy no es ¡antes era! ¿Sabe? Y ya cuando me licenciaron ya de una vez ya de una vez fue cuando ya vine y me casé".

J.Ramón Valle, nascut el divuit de juliol de 1917, va celebrar el seu dinovè natalici anant voluntari a la guerra. Abans que la contesa acabés J.Ramón es va casar amb l'Angeles González Peralta, onze mesos més jove que ell.

"Yo me casé en la guerra, yo me casé en el 38 en el mes de mayo. Yo a pesar de todo, yo vivía bien..."

Tres mesos després d'acabar la guerra se l'emportaren cap a

la presó. En sortí l'any 1943, abans que nasqués el segon fill. Mentre estava empresonat l'Ángeles el visitava i li portava el pa que havia anat guardant gelosament. Pa aconseguit amb veritables sacrificis, atès que en el poble "ganaba un duro y un kilo de pan valía de catorce a veinte pesetas. Eso el día que ganabas algo. Salía al campo a comer hierba y el pan que tenía lo guardaba para él, que estaba en la cárcel. Comíamos guijas [herba cultivada com a aliment de bestiar, de llegums semblants al pèsol]".

L'any 1944 la sentència d'un consell de guerra el condemnava a desterrament. Se l'endugueren fora d'Andalusia i l'Ángeles es quedà sola a Pedro Martínez i sense possibilitat de visitar el seu home. El 1945 cridaven la seva lleva per fer el servei militar. Els reclutes d'aquell any els llicenciaren molt aviat; la causa no és aliena a la victòria aliada i sobretot a la penúria i a la misèria de l'economia espanyola. Coincideix a més, amb el fet que Espanya, per primera vegada després de la guerra, obtingué comandes i proveïments de l'exterior i amb una suavització del vocabulari totalitari.

Apartat de Pedro Martínez per la sentències de bandejament, no pogué retornar fins a les acaballes de 1947. Finalment podia intentar reprendre la vida amb l'Ángeles i en Manolo, el seu fill, un nen que ja havia complert els quatre anys.

"...estalló la guerra, me fui voluntario a la guerra ¿eh? Luego se acabó la guerra. A los tres meses me metieron a la cárcel, hasta el año 43, del día tres de marzo del año 43 que salí en libertad. Luego en el mes...del 44, salió el juicio y me desterraron. En el 45 me llevaron en un batallón de "penaos" a Murcia. En la provincia de Murcia a un pueblo que le dicen el Almendrico, y tenía de presentarme en Lorca ¿eh? Y luego de ahí al año me recogieron "pa" ir a la mili en el batallón de "penaos" y estuve ocho meses. A los ocho meses me licenciaron y luego me tuve que ir a recuperar otra vez a donde tenía el destierro y a los cinco meses de estar allí me levantaron el destierro y me fui al pueblo. Esto fue en el año..., porque la quinta del 45 me "arrecogieron" a mí "pa" hacer la mili y

estuve ocho meses y en el 47 me levantaron el destierro y me fui otra vez al pueblo..."

En Joaquín Pardo havia nascut a finals de 1918, feia més d'un any que durava la guerra quan va ser cridada la seva lleva. L'enviaren a Almeria, i a la caserna de Viator va passar la primera part de la seva vida de soldat. Després marxaren cap a la Manxa, a Moral de Calatrava, d'allà a Hinojosa del Duque on va combatre per primera vegada i on va perdre els primers companys, "allí quedaron ya varios paisanos". Corregué per tota Extremadura i després cap a Terol. "Allí estuve con el Campesino, también y Lister, estuvimos, pues ¿no sé cuanto estaríamos?, pero casi medio año y de allí nos terminó la guerra".

Havia acabat la guerra, però en Joaquín encara no podia tornar a Pedro Martínez. Atrapat a València on els trens ja estaven col·lapsats, el tancaren a la plaça de braus habilitada com a camp de concentració. Per acabar finalment en un altre camp, probablement el de Santa Eulàlia del Campo de Terol. Al cap d'uns mesos va retornar finalment a Pedro Martínez, però per poc temps, perquè, com d'altres nois d'aquella generació, havia de fer encara el servei militar a les files de Franco en un batalló de treballadors.

"Me vine, no me dejaron venir. Estuve a coger el tren. Cogíamos el tren, llegamos a Valencia, pero de Valencia los trenes no salían ya. Ya estaban, ya no comunicaban. Y lo que hicieron fue recogernos, meternos a la plaza de toros³⁴, a estar allí toda una semana sin comer ni nada. Nos sacaron de allí y nos llevaron a otra vez "pa tras", "pa" el frente, y nos metieron en un campo de concentración que daba a la línea de fuego que habíamos tenido antes. Porque estaban, seguían allí los cañones y las ametralladoras, todo allí tirados en los campos aquellos. Ya después los "arrecogieron". Yo allí estuve, no sé cuanto tiempo, estuve tres o cuatro meses. Me mandaron a mi casa. Y al poco de estar en mi casa me llamaron otra vez. Y

me cogió Franco otra vez. Entonces me mandaron al servicio a hacer la mili. Entre medio de los dos pueblos teníamos el campamento, entre Jerez y Alcalá de los Agullanos. Allí estuve casi dos años. Casi dos años y pico. Montando los cañones que hay, grandes, que están en el mismo estrecho de Gibraltar. Unos cañones del 38 ¡como mucho! Que puede entrar por la boca de carga, puede entrar uno de pie, entra un hombre de pie, ¡fenómeno! Y allí en el 42, ya a último del 42, cuando la guerra mundial de Alemania, una tarde cuando, cuando cogieron, cuando estaba en un túnel, el desembarco que estuvo allí en el estrecho. Aquella tarde nos encerraron a todos porque no viéramos lo que estuvo allí en el estrecho. Aquella tarde nos encerraron a todos porque no viéramos lo que había. Y a poco, cuando empezaron ya las fuerzas, que empezaron ya los rusos y americanos y ingleses y...esta gente y, que vio, que Franco vio la cosa perdía, de Alemania, disolvió los batallones en casi en un mes o mes y medio. Disolvió todos los batallones que habíamos de trabajadores. Y entonces me mandaron a Artillería."

Havia canviat el panorama internacional, Franco guardava les aparences dissolvent els batallons de càstig, tanmateix l'exèrcit de Franco, el servei militar a les files "nacionals", per un soldat republicà vençut podia ser encara més terrible que els propis batallons.

"Llegué a un sitio que le llaman el Peñón, encima de la Línea de la Concepción, que está pegando a la Sierra Carbonera, pero allí con un capitán que era peor que Franco. ¡Ya lo creo! ¡Uf que tío más malo! ¡Claro cómo yo tenía, yo venía de los rojos! Que venía de haber "estao" ya dos años en un batallón de trabajadores, pues la ropa que traía... me dijo que aquella ropa no la podía tener. Digo: "mientras no me den otra mi Capitán, pues yo tengo ésta". Lo cual, que cuando vino la ropa pues yo no sabía que hacer [amb la que tenia del batalló], si mandarla a mi casa. ¡Venderla no podía! ¡Y tirarla! ¿Cómo iba a tirarla? ¡Era ropa buena! Era ropa italiana ¿sabes? ¡Pero buena! Pues venía mi primo a verme, (el "Pime" de sobrenombre)

y venía con permiso. Y estaba allí en otro pueblo que le dicen el Guadiano. Y digo: "¿sabes qué? Te vas a llevar esta ropa". ¡Qué le iba a mi hermano! Que como no era militar sólo tenía una P, así de prisionero, en el bolsillo y en el gorro tenía la T, trabajador. Total, todo eso que era ropa distinta, ¡pero era ropa buena! ¡Era ropa! Y yo pues la envié a mi casa. En aquellos tiempos no creas que estaba la ropa como ahora que la venden los gitanos y la vende todo el mundo. ¡No!. Entonces no tenía ropa todo el mundo no. Y cuando el tío se enteró ¡claro! Mi hermano me mandó decir que había recibido la ropa que le mandé y el tío me cogía todas las cartas de mi casa. Cuando leía la carta me llamaba. ¡Uf! me cogió por delante y el hombre ¡yo estaba allí "amargao"!. Hubiera querido estar en el batallón de trabajadores. ¡Mejor allí! ¡Mejor que allí claro! ¡Trabajo sí, pero por los menos no se metían conmigo!

A mi no me pegaron, desde luego, pegar no me pegaron, un cabo se empeñó en pegarme ¡me puse! Y le digo: "a mí no me pega ni el que lava el suelo. ¡A mí no me pega nadie!". Me pegó un cabo, casi "equivocao", sí porque, un muchacho que había allí, tenía, había allí muchos que tenían colitis, sí porqué había mucho paludismo, ¡y claro! ¡Estaba al lado mío. En una chabola habíamos diez, con los pies "cruzaos" así. Los pies descalzos y pum, pum, y pum, pum, pegado a mí. Le cogí arrastrando y lo saqué a la puerta y digo: "¡hombre que aquí no podemos estar hombre!".

El avisó al cabo y el cabo vino y me echó una "guantá", que me quedé mirándolo... Y dijo: "¡Pardo no me mire así!". Digo: "si estuviéramos en otro sitio, le pegaba un (...)" ¡Catalán era! ¡Bueno... Así pasó y de allí entonces el tío, cuando vino, se ve que me vino la trimestral, no sé porqué en vez de darme permiso del trimestral me dio dos. Me metió a Cádiz al Puerto de Santa María, sin saber ni cómo, ni qué, ni cuando, me dijo que iba "pa" Canarias. Me tuvieron allí en el Puerto de Santa María, allí estuve con otra gente me sacaron de allí a unos cuantos nos metieron en un barco y arreando "pa" Canarias. Estuve en el Guardarcone en Gran Canaria, y allí estuve, en Fuerteventura. Me tiré un año y pico también. Un año o...más de

un año y medio, que fue el único tiempo que estuve bien. Estuve a gusto ¡vaya! Allí me recuperé de todo. De toda la miseria que llevaba de la península, del hambre que había "pasao", de todo. Sí allí lo pasé bien.

Cuando me licencié me vine a Cádiz. De Cádiz pasé a Murcia y de Murcia pues "pa" licenciarme tuve que, tuvimos que estar no sé cuánto tiempo. Porque nos teníamos de poner ropa y entregar la que teníamos. Si no tenías ropa de paisano no podías salir. Y pedí permiso una tarde y salíamos todas las tardes a ver si... ¿Cómo ibas a comprar ropa si no tenías ni un real? ¡Ni un real, ni "na"! Y mira, empezamos a salir "pa" fuera y vino un cordobés conmigo, y dijo: "mira Pardo yo voy contigo que tú tienes mucha conversación". Y digo: "si yo tengo mucha conversación pero si vamos dos no es igual que si vamos uno".

Total el muchacho se vino conmigo. Salimos allí fuera y llegamos a una casa, era una casa de lujo. Una señora, y nos atendió bien. Y digo: "mire nos pasa esto, si usted quiere agradecido y si no, pues, no podemos salir de aquí del cuartel, no nos licencian. Ya llevamos una pila de días licenciados pero no nos dejan salir si no entregamos la ropa".

Y tenía allí en una percha "colgao" dos pares de pantalones. ¡De los hijos serían! ¡Claro!. Dice: "mire esos con que están trabajando y estos pantalones son los que tienen "pa" las tardes". Remendó allí dos pares de calcetines, unos calzoncillos y los pantalones y una camisa. ¡Como era verano ya! Si ya era verano. Pues, y ya de allí me puse a trabajar en mi pueblo.

¿Esto ya fue en el año 43, ya había terminado la guerra mundial ¡claro! En el 42 estaba terminándose ya, en el 43 yo estuve en Canarias con los del 43 y ya llevaban, ya eran veteranos. Y me llevaban... a mi muchos me decían que era quinto. Y a un sargento tuve que llamarle y decirle que había "estao" en un batallón de trabajadores. ¡Que me tenían de decir quinto ni puñetas! Y estaban los del 43 que eran ya veteranos, que sería en el verano del 43 principio del 44 ¡claro!, cuando yo ya me fui a mi casa.

En Manolo Alfaro Martínez "el de l'anis". Voluntari en acabar

la guerra, també parà a un camp de concentració i, més tard, va fer el servei militar a un batalló de treballadors a Tetuan d'on explica els maltractes que sofrien els soldats fins ocasionar-los en més d'una ocasió la mort.

"Hecho un chiquillo me fui voluntario a la guerra. Luego después de la guerra, "pos" pasé por un campo de concentración, me echaron del campo de concentración. Llegué al pueblo, me metieron a la parcela de Benalúa de Guadix... "dende" allí volví a salir. Me echaron en un batallón disciplinario "ande" cumplí un año. Íbamos descalzos, trabajo forzoso. Y cuando íbamos a orinar teníamos que pedir permiso y tenía que venir dos guardias con nosotros. Y para no morirnos de hambre, salíamos de noche por un arroyo metidos por el agua y íbamos a quitar higos a los moros. Y si hacía algo, "pos" te cogían y te daban dos picos y tenían allí un campo de mucha gravilla y ibas andando ;que muchas personas perdieron hasta los codos! Otras se quedaron mancos (...) a otros les ponían por los pies "colgaos" con tirantes, de las barracas. En unos barracones que había de madera. Y se les ponían los pies tirando sangre por todo el sitio y luego los "abajaban" y cogían un caldero de... y se lo echaban encima. ;Y así nos tenían siempre! Así ha sido toda la vía mía.

Eso era en Tetúan ;durante la guerra no! Ha sido después de la guerra incluso allí le vino la muerte a unos del pueblo. Traían una harina de habichuelas. La harina ya estaba muy añeja y "too" el que cató siquiera una "cuchará" de aquello, se le hizo en el estómago...y murieron por esto.

Y los domingos, festivos, nos hacían paellas y íbamos de tres en tres y cuando nos juntábamos nos peleábamos porque tocábamos, partíamos la comida y tocábamos a dos cucharadas de paella cada uno. A ver quien podía y cuando no era paella, pues a base de cardo, de verdeo y "na". Si te hubieran "dao" carne, siquiera pudiera calentar el cuello, pero era rabiar de hambre, y trabajo forzoso. Se ponían los pies hasta reventarlos.

Con eso me acuerdo un día que había dos chicos que llevaban una tina de madera, unos toneles y hacía un frío que se helaba

la piel. Cogió (el cap militar) a uno y lo subió a lo alto del camión y al otro lo puso debajo ;Y claro! ¿Como se iba a beber una cuba de agua de esas? "Pos" toda el agua se le cayó encima y entonces bajó a ese y subió al otro y hizo lo mismo. Pues al mes se habían muerto los dos. ¡Claro todos chorreando "desmaicos" y sin ropas que no tenían ropa, "na" más la miejilla de pantaloncillo "cortao" por la ingle, sin más camisa y sin más "na" y descalzos completamente. Pues al mes cogieron una pulmonía y así...Las canalladas de las más gordas del mundo. Una canallá de las más gordas del mundo. Me acuerdo que me pillaron a lo menos unas diez veces, me pillaron ;"pos" quitando higos a los moros! Y se avinieron y nos pusieron toda la santa noche saludando al palo de la bandera y de vez en cuando pues dándonos palos, hasta que ya me harté y empecé a decirle al que había al "lao" mío; cuando vengan pegándonos los dientes, les damos una "patá" con fuerzas y nos vamos. Cómo allí los presos no salíamos "na" más del batallón "na" más que allí no eran capaces de meterse pues así fue. Y al primero que le tocó fue a mí, y fue a pegarme y le dí una "patá". Y entonces cayó y salimos corriendo. Y toda la noche se tiraron buscándonos, "na" más si sentían en alguna chabola hablar. Chabola de estas pequeñas y en cada chabola éramos cuatro, que muchas noches teníamos que levantarnos y que ¡el monte que teníamos "pa" acostarnos! "Pa" que el agua saliera. Que caía el agua cuando llovía y estábamos ¡pues durmiendo en medio de un charco de agua!

Y eso ha sido ya un año entero de mi historia en un batallón. Ya te digo, si yo te fuera a contar toda la vida des del primero hasta el último, pues, estaríamos hasta "pasao" mañana y no escribirías todo lo que hemos padecido".

Quan dissolgueren els batallons de treball, el traslladaren al cos d'Artilleria.

3.1 Resultat de la violència

Morts en el front; afusellaments en acabar la guerra; presons,

confinaments, camps de concentració i batallons de treballadors; treball forçat, poca i dolenta alimentació, desnutrició, manca absoluta d'higiene i sanitat, malalties, humiliacions, maltractaments...morts. Morts que s'han de sumar a les que es produïren en esclatar la guerra a mercè del fervor revolucionari. Quantes morts?.

Segons J.Nadal, entre 1936-1939, per a tota Espanya, l'augment del nombre de morts va arribar a un volum de 246 milers i mig, que representa un augment del 17,1% sobre el milió i mig de morts que s'haurien produït en aquests 4 anys ³⁵.

Tanmateix, per què serveixen les xifres?. Pierre Vilar, ens avisa de la possible inutilitat d'una batalla de xifres i adverteix: és bo mesurar i definir alhora ³⁶. No obstant, cal conèixer prèviament els "fets" per poder mesurar i definir.

La xifra de morts, durant la guerra i la postguerra, segueix sent font de polèmica, tot i que s'ha avançat en aquest camí.

F.Moreno, a la seva exhaustiva obra sobre la guerra civil i la postguerra a la província de Còrdova, afirma que les xifres de Salas Larrazábal són errònies i que utilitzar-les ha induït a error a Cuenca Toribio en la seva història d'Andalusia, així com a Hug Thomas. La causa de l'error segons l'historiador cordovès, és que Salas Larrazábal defensa la tesi de l'absoluta validesa dels Registres Civils per a l'estudi quantitatiu de les víctimes de la guerra i F. Moreno en dissenteix profundament; admet que poden ser fonts fidedignes a partir de 1939 i bastant fiables en la segona meitat de la guerra, però que els Jutjats són enormement incomplets i parcials els primers mesos de la guerra, és a dir, el 1936.

Antonio Hernández García en un estudi sobre Logroño sembla estar d'acord amb les conclusions anteriors, així com també Gibson per Granada i Juan Ortiz Villalba per Sevilla. Globalment, A.Reig Tapia ³⁷ rebut amb rigor metodològic les conclusions precipitades de Salas Larrazábal sobre les víctimes de la guerra civil.

Tanmateix J.Solé afirma que la Secció de defuncions del Registre Civil coincideix absolutament amb els Registres de cementiris; tot i que la seva tesi també invalida testimonis

tinguts per crucials (com els de Ciano o Charles Folz) i arracona les xifres donades per Thomas, Tamames i Jackson. Coincideix substancialment, però, amb Salas Larrazábal. La diferent apreciació de Solé i Moreno pot recaure en el fet que l'estudi de Solé comença amb l'ocupació de Catalunya per les tropes feixistes, és a dir, finals de 1938 i començament 1939, quan Moreno admet, també, que les xifres del Registre Civil són fiables. La magnitud de les xifres, a més, pot variar segons que el territori s'hagi o no mantingut lleial a la república. A més, la repressió franquista dels primers dies del 1939, en territoris fronterers, com Catalunya, és menor, pel simple fet que els que esperen represàlies tenen més facilitat per fugir.

A Pedro Martínez, amb una població el 1930 de 3.168 habitants, la guerra, segons els testimonis orals, va ocasionar la mort d'una quarantena de persones. Hem de tenir en compte que totes les informacions provenen de fonts orals que no han estat comprovades i més a més la recerca no indagava aquest tema en concret. Les informacions han anat sortint espontàniament en mig de les converses. La qual cosa em fa pensar que més aviat han de contenir errors per defecte. Aquestes són les xifres:

Cinc o sis persones mortes per republicans en començar la guerra, i dos morts defensant la república, també, el 1936. Onze soldats morts al front i almenys disset o divuit persones mortes, entre afusellats, morts a la presó i morts en batallons per mala alimentació o tortures, per l'exèrcit i les autoritats feixistes triomfants. Per tant, la guerra hauria minvat l'1,1% dels habitants de Pedro Martínez. Quant als afusellats per Franco, els percentatges coincideixen amb els d'en Solé per a Catalunya: 2,1 %. ³⁸.

4. CAUSES DE L'EMIGRACIÓ DELS ANYS CINQUANTA. UNA PRIMERA REFLEXIÓ

Narrar la història bèl·lica dels homes de Pedro Martínez i

totes les penalitats que van passar fins culminar amb els anys de servei militar com a soldats de Franco, o la vida de les dones empresonades a diferents penals franquistes, no ha estat un exercici gratuït per allargar aquest, ja prou extens treball, ni una manca de resistència davant d'un records i relats que ajuden a donar a la recerca un caire quasi novel·lesc. Ben al contrari, l'experiència d'aquest nois és crucial per entendre un dels fenòmens sociològics més importants de la història d'aquest segle, i els mecanismes mentals que possibilitaren el seu desencadenament. Més endavant haurem de tractar el tema detingudament (de fet és el nus de la investigació). Vagin ara, solament, les primeres reflexions.

La província de Granada fins a la meitat del segle XX es caracteritzà per una feble emigració ¹. Solament causes econòmiques poden explicar el gran viratge d'un comportament col·lectiu?. L'allau migratori de les dècades del 50-60, s'expliquen per la manca de treball i la misèria que havien de suportar els obrers del camp i les seves famílies?. Essent a més, aquesta una situació gens nova en la història d'aquesta societat, que mai, de forma generalitzada, havia buscat en l'emigració la solució d'aquestes problemes seculars?.

Dels relats d'en Manuel, en Joaquín, en Sebastián, en Ramón...de l'Antonia, de la Maria Jesús, n'hem de retenir dues qüestions, que crec que són essencials per entendre un dels mecanismes mentals ³⁹ que feren possible que anys a venir creguessin en la necessitat de marxar del poble per buscar la solució als seus problemes, i viure.

1) Els "viatges" que es veieren obligats a realitzar pagesos i pastors que quasi mai, o moltes poques vegades, havien marxat més enllà dels pobles veïns, a molt estirar fins a Guadix separat per trenta quilòmetres del poble. Sempre a peu o amb mula. Alguns no havien sortit mai del poble, ni ells, ni els

¹. Pel que fa a l'emigració de la regió andalusa en el seu conjunt vegeu l'últim capítol de conclusions.

seus pares, ni els seus avis...

En incorporar-se a l'exèrcit o a les milícies conegueren moltes penalitats, totes les pors i els sofriments que poden generar una guerra, però també conegueren nous paisatges, noves gents, ciutats, noves ciutats. Estaven en plena guerra, les ciutats eren brutes, enrunades, pobres, bombardejades, sí, però ¡quina diferència entre, per exemple, Barcelona i Pedro Martínez!.

S'obriren, encara que en aquells moments ni ells mateixos podien ser-ne conscients, noves possibilitats, nous horitzons...⁴⁰.

De fet alguna de les dones de l'Agrupación, ja no varen retornar a Pedro Martínez. Així ho recorda la María Jesús:

"..No me acuerdo yo si volvieron todas juntas o fueron "salpicá". ¡Cómo alguna no ha ido "pal" pueblo siquiera! Alguna se vino "pa" aquí (a Catalunya). Cuando la echaron se vinieron "pa" aquí. La Trini, me parece a mí que no fue al pueblo. Sí fue, estuvo muy poco".

2) La cronologia. Aquesta gent després de la guerra no s'integraren a la vida quotidiana del poble fins a la meitat dels anys quaranta. Tres, quatre, cinc anys després començaven els primers tímids passos del més gran èxode del poble andalús.

Es fa més fàcil d'entendre vista així, la decisió de marxar del poble i buscar feina i casa molt més enllà d'on nasqueren i havien viscut al llarg de generacions. Eren persones que ja estaven "desarrelades". Per quedar-se a casa havien de trobar unes condicions per viure, un treball, un lloc per curar els sofriments passats, per refer-se de la terrible fam, de les bestialitats que havien vist, sofert... i fet. En definitiva curar-se les ferides del cos i de l'ànima. I què trobaren?.

1. Josep Ma.Solé i Sabaté, La repressió franquista a Catalunya, 1938-1953, Edicions 62.Barcelona, 1985.p.43

2. íd.p.4

3. íd. p.48. Josep Ma. Solé afirma que a Catalunya, les denúncies anònimes i individuals anaven acompanyades de la detenció global de tots els membres d'entitats culturals, socials o cíviques diverses. Hi hagué tanta quantitat de gent que fou detinguda perquè estava involucrada en alguna de les lleis decretades a partir de la guerra, que la xifra de detinguts minvà la població adulta autòctona encara més del que la guerra havia ocasionat. íd.p.60

4. Aquest testimoni no està contrastat amb cap font oficial, per tant en el cas que la xifra no sigui exacta, ho serà per defecte, car és fàcil acceptar que la memòria de la Ma. Jesús oblidí alguna persona.

5. Moreno Gómez assenyala el dramatisme de la situació de les presons franquistes en general. La de Còrdova va ser especialment greu. Entre 1939-1950 s'afusellaren a la capital 585 persones i dins la seva presó en van morir 756, de les quals 502 van morir el tràgic any de 1941. Moreno Gómez, Còrdoba en la posguerra.p.276

6.Sobre les presons de dones vegeu l'emocionant obra de Tomasa Cuevas, Cárceles de Mujeres; de Consuelo García, Las cárceles de Soledad real: Una vida i la novel·la autobiogràfica de Juana Doña.

7. Aquest testimoni no solament proporciona informació sobre les acusacions i traïcions que es produïren aquells dies, sinó que prova com també a Pedro Martínez la guerra esdevingué, tal com explica Pierre Vilar, a més de un fet polític, un fet cultural molt important, "fet cultural intern, primer, naturalment...i també no oblidar que molts soldats del front i moltes dones de la reraguarda no sabien de llegir. Tanmateix, hom alfabetitzà a les fàbriques, les trinxeres, els hospitals". Pierre Vilar, La guerra Civil Espanyola , Crítica, Barcelona 1986.p.141

8.Moreno ens ofereix nombrosos testimonis de les falsedats de les acusacions i les brutals maneres que feren servir per arrancar les confessions.

9.Vegeu Annex núm.1. p.

10. Als presoners i als soldats sempre se'ls ha pelat al zero, tanmateix, pelar a les dones és percebut per tots els testimonis i per tots els relats històrics d'aquesta època, com una pena exclusiva per a les dones, entre d'altres coses perquè elles històricament, llevat de poques excepcionals, no han estat soldats. També pel mateix fet de passejar-les pels pobles mostrant-les d'aquesta manera. I per sobre de tot perquè era indubtable el caràcter vexatori. De tota manera el franquisme no va escatimar penes per a ningú i en alguna ocasió la pelada també va servir per castigar homes. Segons Matías Gómez, un testimoni de Moreno Gómez, en una agafada feta l'any 1946, tots els detinguts van ser torturats menys algun mestre d'escola present en el grup i les dones. "Pero estas no se libraron del pelado de cabeza ni de otros insultos y vejaciones". Després portaren al grup a l'Ajuntament a on "llegó un barbero y nos peló la cabeza haciéndonos una cruz. Antes de salir de Córdoba, nos acabaron de pelar del todo".Obra citada.p.336.

Cal assenyalar també que malgrat el caràcter sexista de la pena, aquesta no sempre va ser portada a terme per homes, el mateix historiador ens proporciona una informació al respecte. Es tracta de dones falangistes, entre les que destacava Conchita Costa, cap de la presó de dones de Còrdova, així com María Campos i Carmelita "Caraquemá", delegades de Falange, que manaven les seves centúries pels carrers de la ciutat i detenien a les dones dels barris, les portaven a les casernes de la falange, els pelaven el

cabell i les purgaven amb oli de ricí. Moreno Gómez, p.254

11.C.Martín Gaité, en el seu interessant llibre sobre els usos amorosos de la postguerra diu, "Con relación al pelo, primer reclamo erótico y tentación de caricia, aún no pecaminosa aunque sí fuente de desorden, las normas aconsejan recogerlo o disponerlo en bucles bien colocaditos. C.Martín Gaité, Usos amorosos ,p.132

12. Cal recordar que no és fins els anys 60 que les dones comencen a tallar-se al cabell a la moda "garçon", és a dir, com els nois. També, que les monges, aquestes dones consagrades a Déu i no als homes, han de portar els cabells curs i tapats. A Agustina Sánchez Sariñena, un testimoni de Tomasa Cuevas, mentre estava detinguda, uns falangistes li pelaren, a més a més del cabell, les celles, que mai més no li han tornat a créixer. Tomasa Cuevas, op.cit.p.209

13.G.Di Febo reproduceix una circular, que apareix en el llibre de Lola Iturbe, La Mujer en la lucha social, que va ser trobada a un oficial fet presoner al Front de Guadalajara, on es dicten les directius de l'ocupació. Es tracta de "ejecutar saludables y definitivos escarmientos en las autoridades que puedan ser halladas". Si aquestes no es troben es procedirà amb els seus familiars. "Al hecho se procurará revestirlo de los caracteres más públicos e impresionantes, haciendo saber que se procederá del mismo modo contra cualquiera que se revele contra nosotros". Giuliana Di Febo, Resistencia y Movimiento de Mujeres en España 1936-1976, p.18 i 19

14."..muchas mujeres, sobre todo jóvenes tenían la cabeza rapada; venían así ya de los pueblos; las de Guadalajara todas teníamos nuestra cabellera". Testimoni d'una dona de la presó de Guadalajara. Tomasa Cuevas, Cárceles de mujeres.p.91

15."Los hijos de "los rojos" no podían estudiar, a las mujeres de "los rojos" se les rapaba la cabeza en las plazas de los pueblos." M.Tuñón de Lara, pròleg al volum 19 de Historia de España. p.14. Amb tot el respecte que em mereix el professor Tuñón de Lara, crec que puc fer-li aquest retret, car és ben trist que fins i tot en situacions tan tràgiques s'arrabassi, per culpa del llenguatge, el protagonisme de les dones. Perquè, entre d'altres coses, allò que justament aquelles noies començaren a guanyar va ser el poder ser pensades i anomenades per a elles mateixes , i, no com a filles de... o dones de... ,.

16. Tot i que també foren castigades moltes dones , amb la mort o la presó, perquè el company o el fill militants de partits d'esquerres o militars de la república, en acabar la guerra, no foren trobats i com a represàlia i per venjança, van fer pagar la pena a les seves dones. Vegeu Tomasa Cuevas, op.cit. p.67 i 94.

17. "L'únic privilegi de les dones era el de ser afusellades i estar excloses del garrot o de ser penjades, reservats, per el contrari, a aquells homes que se'ls volia castigar de forma exemplar". G.Di Febo, obra citada, p.32

18. Sobre el món penal de la postguerra, vegeu, el ja citat, Solé i Sabaté. pp.67 a 72

19. Josep Ma. Solé i Sabaté. Obra citada. p.71

20. En Solé i Sabaté assenyala una característica comuna : a totes les presons hi hagué algun religiós o alguna religiosa que ajudà els presos segons les seves possibilitats. id.p.81

21. Soledad García, a través del llibre de G.Di Febo, ens conta també les formes de diversió que eludien la vigilància. Les commemoracions de dates importants, l'invent de "cobles", etc. Giuliana Di Febo, obra citada,p.52 i 53

22.G.Di Febo, es refereix al penal de Ventas però la resistència "que les dones aconseguiren desenvolupar a través d'activitats recreatives i culturals, organitzant propaganda i lluita política, afrontant la condemna amb dignitat i valor", es pot generalitzar a totes les presons. íd. p.47 i ss.

23. Les testimonis de Tomasa Cuevas anomenen aquesta figura "la mandata de sala".

24. La Llei del 24 de gener de 1941 establia penes de fins 6 anys de presó i 12 pels que realitzaven l'avortament.

25. Max Gallo afirma que al 1939 es realitzaren alguns nomenaments que en realitat eren destitucions. Entre elles la de Queipo de Llano a Roma. Max Gallo, Historia de la España franquista. Ruedo Ibérico. Paris 1971.p.81

26. A Catalunya, per exemple, el 25-XII-36 la Generalitat permeté l'avortament i en decretà la despenalització.

27.Citat per D. Sueiro i B. Díaz, Un imperio en ruinas...p.346

28. Josep Ma. Solé i Sabaté. Obra citada.p.81

29. Teresa Cuevas, op.cit.pp.108-109

30. En Manolo explica que en el batalló de treballadors moriren soldats de Pedro Martínez. No en dóna el nom, però crec que no són cap dels que menciona la Ma.Jesús. És evident que el que s'ha dit a la nota núm.4, s'ha de repetir aquí. Vegeu p.182

31. F.Moreno ens explica com la cloenda de la batalla de Valsequillo fou la improvisació dels camps de concentració, abarrotats de presoners, a La Granjuela, a Valsequillo i a Los Blázquez, amb condicions infrahumanes. Entre els tres, en acabar la guerra sumaven més de 21.000 presoners, i s'organitzà un altre a Cerro Murciano amb 15.000 excombatents més. A la província de Còrdova el Batalló de Treballadors núm.130 tenia una companyia a prop d'Espiel i una altra a Peñarroya-Pueblonuevo. F.Moreno Gomez, La guerra civil en Còrdova (1936-1939), Editorial Alpuerto.S.A.1985

32. Solé i Sabaté esmenta seguint J.LLarch, Campos de concentración en la España de Franco, (producciones editoriales, 1978,p.38): Deusto (Bilbao), Miranda de Ebro (Burgos); de càstig: Burgo de Osuna (Sòria), Corbán (Santander), Iruche (Navarra), Estella (Navarra), Cortijo (Cáceres), Picadero (LLeó), Santa Ana (LLeó), Portaceli (València), Albaterra (Alacant), Almendros (València), Moncoba (València), la plaça de braus de València, la caserna d'Artilleria de Santander, el Seminari dels pares escolapis de Santander, Caserna Figuerido (Pontevedra), Santana (Astorga) i la Rinconada (Sevilla).

A partir de la premsa i d'informació oral, esmenta l'existència d'altres no citats per LLarch:

Plaça de braus de Logronyo, La Puebla de Caramiñal (La Corunya), Màlaga, Camposancos (Pontevedra), Santa María de Huerta (Sòria), Santa María de Oya (Poriño), Santa Eulalia del Campo (Terol), Valsequillo (Còrdova), Manuel (València), Castellò i Càdis, Merced, San Juan i Frontés (Pamplona), Miguel de Unamuno (Madrid) i Santa Espina (Valladolid). Solé i Sabaté, obra citada,p.44

33. Solé i Sabaté. íd. pp. 73,74 i 75

34. Vegeu nota núm.32 a on s'anomenen tots els camps de concentració que funcionaren en acabar la guerra, entre ells la plaça de braus de València

35. El còmput, fet amb rigor estadístic, es deu a J.Villar Salinas, del Cos Metge de Sanitat nacional, que va publicar-ho al 1942, en Repercusiones demográficas de la última guerra civil española. Problemas que plantean y soluciones posibles.pp.45-76. Citat per Jordi Nadal, La población española.. edició corregida 1988, que mostra la seva sorpresa pel fet que "esta obra, galardonada con el Premio del Conde de Toreno, de la Real Academia de Ciencias Morales y Políticas, no se cite en la mayoría de libros, e incluso bibliografías, relativas a la guerra civil".p.220

36. També penso en el cas en què és important completar el "relat dels fets" (no oblidem que el mot "fet" és d'una imprecisió perillosa) amb la mesura dels fenòmens. Ja se sap que el càlcul de les pèrdues catalanes, civils i militars, entre 1936 i 1939, l'estudia, localitat per localitat, un destacable grup d'investigadors. Termes ens en comunica els resultats, i marca el límit provisional dels nostres coneixements. I jo sé bé que, en aquest terreny, l'historiador de Catalunya sent, en petit, els escrúpols de l'historiador d'Europa i del món a l'hora dels genocidis. D'una banda, "un mort és un mort", què importen les batalles de xifres?. I els terrors alternats, arran de terra o caiguts del cel, els uns no disculpen els altres!.Tanmateix, quan els homes s'enfronten, el contingut (i l'estil i tot, si se'm permet dir-ho) de la violència no és per força el mateix a tots dos camps. Es bo mesurar i definir alhora. Pierre Vilar, pròleg del Volum VI, de la Història de Catalunya dirigida per P.Vilar i coordinada per Josep Termes. p.11

37. Alberto Reig Tapia, Ideología e historia sobre la represi3n franquista y la guerra civil, Akal, Madrid 1984

38. Segons Solé i Sabaté el tant per mil d'afusellaments en poblacions de més de 20.000 h. va ser de 0,6%. En poblacions de 5.000 a 19.999 h. de 1,2%.En les de 3.000 a 4.9999 h. de 1,8% .I en les poblacions de 2.000 a 2.9999 h. de 2%.

39.Utilitzo l'expressió "mecanismes mentals" en el sentit que penso que li dóna en Pierre Vilar, La guerra civil.p.147. Manuel Garz3n assenyalatambé aquest canvi de tendència en el comportament migratori del camperolat andalús, i en concret granadí, i també l'atribueix a un canvi de mentalitat i no pas a la saturació demogràfica de les zones rurals. Manuel Garz3n Pareja, Historia de Granada.Volum II. Diputaci3n provincial de Granada, 1981. p.549

40.Antonio Domínguez Ortiz, Andalucía ayer y hoy. El presente andaluz visto a través de su evolución histórica. Ed. Planeta. Barcelona, 1983. "Las causas de este fenómeno (canvi de la tendència emigrat3ria) son complejas: en el fondo está, la caída relativa de la economía andaluza; pero hay también factores mentales; la guerra, con sus desarraigos y trasiegos, arrancó a las masas campesinas de su inmovilidad, les animó a recorrer las rutas de España y de Europa".p.29

CAPÍTOL 5

MEMÒRIA DELS ANYS DE LA FAM. 1939-1950

"...pero vino la paz: y era un olivo
de interminable sangre por el campo".

(Rafael Alberti)

"Andalucía sería en sus propietarios
indefectiblemente franquista".

(Antonio Bernal, 1981)

"el andaluz lleva unos cuatro mil años de
holgazán y no le va mal..."

(Ortega y Gasset)

1.HISTÒRIA VIVA: LES FONTS ORALS

L'any 1936 la classe econòmicament dominant, però que havia perdut momentàniament el seu poder polític, va intentar solucionar la crisi orgànica pel camí de la violència, reconquerint el poder polític, destruint les expressions orgàniques i ideològiques de les classes subordinades i intentant també reconquerir l'hegemonia ideològica. A partir de 1939 a través d'un sistema de partit únic, i de monopoli, sense cap fre, dels aparells de l'Estat, aquesta classe aconsegueix, al final, els seus objectius i tanca, amb la força de la violència, un llarg període de crisi orgànica.

Els anys que anaren de 1939 a 1950, foren anys de dificultats climatològiques i collites variables, de fam i de misèria camperoles, que van ser capitalitzats amb profit pels propietaris agrícoles; i el Ministeri d'Agricultura, més que una política agrària, propicià una política familiar agrària, i en aquesta família els més conspicus membres eren andalusos¹.

Però les dificultats i la misèria no provenien exclusivament de les condicions meteorològiques i agrícoles, sinó especialment de la forta repressió franquista que F.Moreno no dubta en qualificar de "Principio Fundamental del Movimiento"². "Terminada la guerra civil,- diu Bernal- la represión sobre el campesinado fue bárbara; tal vez nadie como ellos haya sufrido tan duramente la prolongada postguerra española"³. Les fonts orals confirmen aquestes paraules.

Les fonts orals: els testimonis de les persones que sofriren i visqueren aquells anys, constitueixen un document imprescindible per aproximar-nos a la possibilitat de copsar la magnitud de la tragèdia. Si per copsar la vida quotidiana els documents orals són imprescindibles; quan aquesta quotidianitat es traspasa profundament, i cada minut constitueix un miracle de supervivència i un testimoniatge de la força d'aguant dels humans, la font oral esdevé l'eina immillorable i única per assolir l'estudi del període⁴.

Però la història viva, a més de donar a conèixer el període

que es recorda ,ens proporciona unes pistes molt valuoses per entendre processos socials posteriors. Es pot parlar del nombre de morts per carència d'aliments, del nombre de calories que mancaven a la dieta del jornaler andalús per assolir el nivell mínim estimat per sobreviure. Podem comparar les xifres amb altres temps i amb altres llocs, podem discutir si són minimitzades o exagerades. Però quan els números es transformen en persones de carn i os que recorden aquells anys de misèria se'ns obren els ulls per comprendre certes coses: 1) perquè, trencant amb una tradició de segles, famílies senceres es van lligar la manta al cap i van abandonar la terra natal, ja que, entre altres coses, la manta era l'únic bé que posseïen. 2) com es pogué tenir tanta vitalitat i capacitat d'adaptació (de sofriment i de treball) a la nova terra d'assentament. 3) com , i malgrat les circumstàncies, la difícil aventura de l'emigració és percebuda com una millora. 4) fins i tot, aquests testimonis donen lliçons que fan comprendre certs comportaments de la societat espanyola de l'anomenada "transició democràtica", després de la mort del dictador. Perquè els sofriments i la repressió de la postguerra tingueren uns efectes de llarga durada.

2. EL RETORN DELS PROPIETARIS.

2.1 Fam i repressió

A Pedro Martínez, com en tots els pobles andalusos que havien quedat a la zona republicana, la repressió directa o indirecta en forma d'atur o de salaris molt baixos va ser gran; i consegüentment la fam amb totes les seves seqüeles, va ser terrible.

Acabada la guerra els propietaris que havien fugit retornaren al poble amb la profunda intenció de fer pagar les pors i les pèrdues que sofriren durant la guerra. Recuperaren les finques; i els treballadors que les havien conreades

durant aquells anys, amb prou feines tingueren temps de fugir amb algun cap de bestiar escanyolit per poder sobreviure els primers dies. La magnitud de la repressió econòmica a la que foren sotmesos els vençuts (al marge de la repressió física i els afusellaments) va ser enorme. Els vencedors "son los dueños de vidas y haciendas de los vencidos, en el sentido literal de la expresión. La Ley de Responsabilidades Políticas se encargó de institucionalizar esta represión económica, a manera de botín de guerra"⁵. Aquest és el testimoni d'en Joaquín:

"En cuanto terminó la guerra: vino el hambre. Porque en seguida recogieron todo lo que teníamos, todo lo que habíamos "juntao" nosotros. ¡Claro!. Y ya no pudiste sacar nada. Echaron mano de todo lo que había. ¡Claro la finca era suya! ⁶. Nos echaron. ¡Cómo no habían cobrado nada en los años que estuvieron fuera! Pues le echaron mano y...nosotros a pasar el hambre. A los dos meses ¡claro! si lo que tenías allí se quedó allí. ¡Claro! porque nosotros...mi padre estaba todavía sembrando garbanzos, con eso que llega mi tío: "¡Hombre! ¿Qué haces? ¿Qué haces vas a sembrar, le vas a dejar "sembrao" al tío? ¡A ese hombre! ¡No ves que, no ves que...".

¡Menos mal que pudo sacar los animales corriendo! Porque llevaron un carro y cargaron todo lo que había, sino ¡hasta eso se queda allí! ¡Vaya! ¡Sí! así que..."

Els pobres que havien perdut la guerra sofriren fam però fins i tot algun ric, de pobles petits com Pedro Martínez, aïllats i sense tenir poder polític, passaren les seves penúries, car les autoritats franquistes en entrar al poble el deixaren buit de menjar. Anaren a les sitges de les finques i arrabassaren tot el gra que s'hi guardava, el qual va servir per abastar les grans ciutats, com Madrid o Barcelona, mortes de fam, ja durant la guerra, i que les noves autoritats intentaven "comprar" amb aliments. Així que durant els primers anys no foren solament els jornalers els que patiren la misèria de la postguerra, sinó també les classes que els nostres testimonis anomenen "rics" i que són la petita

burguesia que viu al mateix poble: els comerciants i els professionals (botiguers, el metge, el mestre, el secretari de l'ajuntament...). No es tracta dels terratinents propietaris dels "cortijos". I tanmateix, una i altra burgesia, van fer possible amb el seu reforçament el feixisme del nou règim i són coresponsables de la barbàrie que es produí.

En Ramón i l'Ángeles, ara que el dictador ja és mort ⁷ no tenen por d'expressar els seus pensaments al recordar aquells dies.

"...porque Franco era un canalla que mató a la mitad de España. Y al obrero lo tenía agarrado de un yugo y los capitalistas eran los que ganaban y nosotros en la miseria, no nos daban trabajo para a los socialistas matarlos de hambre. Esto era lo que pasaba".

La seva dona assenteix i confirma: "Braulio el rico decía que teníamos que acechar las cucarachas "pa" comerlas. Ponernos a los agujeros y acechar las cucarachas "pa" comerlas, las curianas.

No te daban ni un día de trabajo y si te lo daban te daban un duro y tenías que andar diez kilómetros.

Cuando vinieron los nacionales se apoderaron los ricos del trigo y de la "cebá" y se lo llevaban y no te daban "na". No dejaron ni piedras en la calle. No te daban "na". Se lo llevaron "tó". Lo dejaron todo barrido.

La Eustaquia (la mare d'en Ramón) estava de labradora en Pierres (una de les finques del poble) cuando la República, pero cuando llegaron los otros la echaron y pasó tanta hambre, más que Matusalem (!). Se lo apropiaron "tó". Y no daban trabajo ni daban "na". Durante la guerra trabajamos todos y se repartía todo y comía todo el mundo y lo manejaban bien.

Fui "hacer" la matanza a Bernadino el rico, que tenía su niña que no se le había muerto aún ¡y en el brasero cocían un pan! ¡Eso los ricos, ricos!".

J.Ramón- es que llegaron y se lo llevaron "tó"

Ángeles- llegaron los camiones y se lo llevaron "tó" para las capitales, "pa" Madrid, "pa" Barcelona.

J.Ramón- lo recogieron ellos que era suyo de ellos⁸, de los ricos, porque estalló la guerra, pues los expropiaron y los metieron a la cárcel a los ricos. Que tenían de haberlos "afusilao" a todos, lo mismo que Franco hizo con todos los obreros. En la zona roja habían de haber hecho igual y matarlos a todos y entonces no hubieran ellos hecho "ná"

Ángeles- ¡cállate, cállate, que a ver si viene Fraga y te va a matar a ti!

J.Ramón- a mí no me mata nadie ya. ¡Mira los "cozones!".

De tota manera la misèria dels rics era relativa perquè al menys ells no passaren fam, com recorda en Joaquín que es va casar amb una dona d'una família de dretes i explica que ella no va passar mai gana. Aquestes famílies, exceptuant-ne alguna, amb poc temps, a base de pagar jornals molt baixos i sovint amb l'estraperlo, acabaren sent molt més riques que abans de la guerra.

".Ella no pasó hambre. No pasó hambre porque su familia es que tenían, ¡cómo era gente de derechas! ¡Pues no le pasó "na"".

La fam anà acompanyada de repressió política i laboral, o més ben dit, la fam era la conseqüència de la situació laboral i la situació laboral es mantenia com i per la repressió política. Repressió que significava arrests arbitraris que podien durar dies i anaven acompanyats d'intimidacions per part de la guàrdia civil. La Luisa Delgado Cazorla recorda perfectament el tracte que la guàrdia civil va donar al seu pare en Rafael Cazorla Olmo.

En Rafael, abans de la guerra, treballava de paleta i no li faltava la feina, per això la seva família era de les que no els mancava l'essencial per viure. Però la història es capgirà, com per a la majoria de les famílies treballadores del poble, al finalitzar la guerra. Justament en Braulio, que quan els nostres testimonis l'anomenen afegeixen al seu nom l'adjectiu "rico", com si es tractés del seu cognom, va

començar a fer córrer la brama que en Rafael era molt d'esquerres, tot i que havien mantingut relacions bastant estretes, car l'home amb els seus fills i les seves filles li havien construït la casa.

"¡Ay, mi pápa como trabajaba pobrecito mío! En las obras. Llegaba el verano y se ponía a trabajar con Braulio, con los Sánchez, estaban uno o dos meses de verano con ellos, con dos zagales. Y cuando pasaba el verano se montaba las obras con ellos. Y nosotros "fartas, fartas" no pasábamos. Eso fue después, ya casada, es cuando ya hemos pasado "fartas", pero antes no. Que el pobrecito trabajaba mucho. Que hasta incluso le metieron en la cárcel y "tó". Por que estuvo echando dos meses con el Braulio, que fue cuando se acabó la guerra, que Braulio empezó a decir: "éste es muy rojo que lo sé: muy rojo". ¡Pobrecito mío! Y dice: "¿Y vosotros que sois tan malos?". Y entonces el canalla, pues pilló y dijo: "¡Ven! Vámonos a comer y esto se "acabao"". Y el pobrecito, pues no se acabó de llegar a mi casa y ponerle la mesa, cuando se presentó el Molinero (un guardia civil) en busca de él. "Entonces ¿tú eres rojo?". Y dice él: "pues mira sí". ¡Puf!.Bofetada. "¿Entonces qué?". "Pues rojo". ¡Pum!. Tantas veces como dijo que era rojo, tantas bofetadas le pegó en toda la cara. El Molinero un civil que había allí. Y ya no le dio más por la chacha Josefa (la germana de la dona d'en Rafael), por que su marido era de derechas. Pues ya encontró desde su casa, o vio que estaba allá en la entrada dándole, pues ya fue y dijo : "¡Ay Don Manuel no pegue más a mi "cuñao" delante de mí". Y ya no le pegó más. Pero le metieron en la cárcel y le tuvieron 12 o 14 días metido en la cárcel, por estos motivos.

Pues la historia si contara toda la historia. Toda la historia es muy larga ¡Es bien larga y bien dura!"

Les històries de les vides d'aquestes dones i homes de Pedro Martínez durant de la postguerra són una mostra "del odio vociferante y "desenfadado" de unos y el odio callado, refrenado, de otros"⁹. Històries cruels, miserables, injustes,

i elles i ells en són, avui, completament conscients¹⁰. Tant de temor que havien passat i amb motius obvis, i en canvi ara, època desmemoriada i inconscient, tot sembla exagerat i poc creïble!¹¹ Quan ben a l'inrevés, aquella experiència hauria de servir per recordar què és el feixisme, car un règim de les seves característiques es manté gràcies al suport que les classes altes i mig altes li proporcionen. Per Moreno el feixisme i el militarisme del règim de la postguerra expliquen en gran mesura la cruel i sagnant repressió. Franco i el seu Exèrcit -amb la Guàrdia Civil inclosa- foren, segons l'historiador, els artífexs d'aquesta desproporcionada repressió, però afegeix que no s'ha d'oblidar la decisiva col·laboració de certes burgesies, sobretot, l'agrària de l'Espanya meridional¹², a més a més, de la Falange i l'Església Catòlica¹³. El comportament inhumà d'alguns rics de Pedro Martínez, que el testimoniatge dels nostres entrevistats ens proporciona, és una trista mostra de l'actitud de la burgesia: un profund menyspreu envers les persones de la classe obrera. Després de la declarada guerra de classes que va representar la guerra civil, s'havia esborrat del tot qualsevol símptoma de paternalisme o patrocini que mitigués la brutalitat de la vida quotidiana d'unes classe socials enfrontades que s'odiaven i havien de conviure estretament¹⁴.

L'home de la Manuela González era d'esquerreres però la seva activitat política s'havia limitat -segons la seva dona- a treballar durant la guerra a la col·lectivitat de la finca d'Olivares, i no obstant, fou perseguit i la seva família va ser una de les més castigades. Per què era socialista? o sobretot per fer-li pagar la insolència de no haver fet cas del seu sogre, home de dretes, i votat segons els seus ideals?

"Mi padre era de derechas y nosotros de izquierdas. Todos los que vivíamos en aquel barrio, todos, todos. En la guerra estuvimos muy bien. Pero pasó la guerra, mi marido era de izquierdas. Si salía de casa le pegaban y si no salía no podía ganar "pa" comer. Como no tenía con quien ir al campo, pues tenía que estar dentro de casa. Pasamos muchas penas.

Y dice mi padre: "para que no pases esto te vas a venir aquí". Y le dijo un tío mío: "no seas tonto y no le digas a tu Manuela que se vaya, que entonces es cuando van a encerrar a su marido". ¡De manera que no fuimos a pasar las Navidades siquiera! Ten en cuenta que la historia ¡mucho, mucho, mucho que he pasado mucho! Muchísimas "fartas". Mis hijos no se me han muerto de hambre porque el Señor no ha querido, pero han "pasao" muchísimo. Los cuatro primeros los saqué...se iban a la era a comer los panecillos de las malvas, como si hubieran sido burros "pa" comer. Y yo me iba a trabajar y ellos... En tiempo de las espigas de la "cebá", pelaban y las comían. Eso comían.

Yo crié a mis hijos con muchísimas "fartas". Muchas, muchas "fartas". Incluso una vez uno, si no estoy lista, pues se ahorca. Porque le acosté sin cenar y sin almorzar y no tenía "pa" darles y teníamos otra vez sin comer. Porque estaba pasando mucha hambre y cuando yo iba a trabajar digo: "¡Ay Señor!, pon una soga al cuello de mi hijo "pa" que no pase más hambre". Tenía cinco años. Esa edad y esta cosa se le puso en la cabeza. Y cuando fue mi hermana sintió como roncaba, y dijo: "¿Qué pasa?". Se subió arriba ¿eh? a lo alto, que decíamos, a las cámaras. Pues vio del espadal de la cama, ¡suerte que cayó "pal lao" que estaba el colchón y no se...que si cae "pa l'otro lao", cuando llega mi hermana está muerto! ¡Pues estas son las penas mías!

Somos los que más hemos "pasao" en el pueblo. Porque mi marido era socialista. Que éramos de izquierdas, pero nada hizo, ni mató, ni robó, ni "na". "Na" más que sus ideas eran socialistas. Que mi padre dice: "mira Enrique podrías darnos tu voto". Y él dijo: "me hace más falta a mí que a usted. ¿A usted por qué le falta mi voto? ¿"pa" ser más rico? Pues démelo usted a mí a ver si yo pudiera que mis hijos que no pasaran hambre". Y luego vino lo que pasamos pero por ¡el voto de mi marido! Y yo por mi padre...que me decía: "Manuela". Pero yo digo: "yo me voy donde mi marido. Si me muero que me muera pero yo voy donde vaya mi marido". Yo era lo que era él. Y mi padre era de derechas. ¡Pero muy de derechas no te vayas

a creerte que no!".

2.2 Qui forma la població activa o el treball de les dones

La divisió entre població activa i no activa és controvertida pel fet que dins la primera categoria s'hi emmarquen no solament les persones que treballen sinó també les que estan en atur¹⁵, i en la segona les mestresses de casa, els estudiants, els homes que fan el servei militar, i els treballadors i treballadores que treballen en l'economia submergida (especialment del camp o del servei domèstic). Persones, que és més que discutible que se les pugui considerar "no actives".

En la mesura que una societat s'industrialitza i es modernitza aquestes categories poden representar menys feblement una realitat i, per tant, ser útils per comprendre i analitzar les relacions laborals i socials. En aquesta situació la població femenina tendeix a treballar més fora de casa per un salari, i per tant, s'incrementa la taxa d'activitat femenina, fent menys discutible o disminuint la diferència entre població femenina considerada activa i població femenina que realment treballa, encara que no estigui remunerada oficialment, o que no estigui registrada com a aturada. Tot això em serveix d'introducció per afirmar seguidament que no és procedent, segons la meua opinió, servir-se de conceptes que no ajuden a entendre la realitat. Parlar de taxes d'activitat en segons quina conjuntura no té sentit ¹⁶, i encara és menys útil quan es tracta de conèixer la realitat laboral de les dones. Així parlar de població activa femenina o de taxa d'activitat femenina per regions com Andalusia, i en concret per Granada i les seves comarques, els anys posteriors a la guerra civil fins, al menys, els anys 50 (que són els anys que abracen aquest capítol) no informa gaire de la societat d'aquell moment.

Quin sentit té parlar de població activa quan homes i dones cada dia es llevaven sense saber si algú els donaria feina per aquell mateix dia? Quan, a més a més, d'aquella feina en

depenia, amb tota seguretat, la possibilitat de menjar, ells i els seus fills? Contràriament, com molts dels testimonis afirmen, haurien de "acostarse sin comer". A més a més, quan es treballava, qui comptabilitzava aquests jornals?.

Per tot això , les raons segons les quals Carmen Carvajal explica perquè la taxa d'activitat a Granada estava per sota de la mitjana espanyola, apareixen com insuficients. El motiu, segons aquesta autora, residia per "una parte a la gran proporción de niños dependientes de que la ha dotado su fuerte natalidad, por otra a la poquísima cantidad de mujeres que trabajan, y finalmente porque la emigración ha seleccionado precisamente a los adultos en edad activa" ¹⁷.

Les taxes d'activitat femenina que Carvajal proporciona per Granada (% actives/dones 15-64 anys), per l'any 1930= 4,87%; pel 1940= 6,33% i pel 1950= 10,17% ¹⁸, probablement indiquen una tendència. Però aquestes xifres, no coincideixen amb els testimonis que les dones de Pedro Martínez ofereixen de la seva activitat per aquests anys ¹⁹. Vegem la realitat:

La Manuela com totes les dones, com tots els homes, sortia cada matí de casa seva amb l'esperança, o tal vegada ja amb la desesperança, de trobar algun ric que l'hi donés feina. El dia que la sort estava del seu cantó i n'hi donaven feia de tot:

"...allí estaba espigando. Y yo estaba lavando, luego ya a trabajar en el campo, iba a espigar, me cargaba el saco auestas cogía espigas, tenía de machacarlas, el trigo a ventarlo como se ventaba. Con todo esto compraba el pan y a comer. Mientras que no hacías eso no podías comer. Y...a la aceituna, a la remolacha, en todo lo que había de trabajar yo he trabajado. Menos arrancar esparto y segar lo hice "to". Todos los trabajos menos arrancar esparto y segar, todos estos trabajos he hecho".

Quan es va acabar la guerra la Rosa Sánchez "la de Vilchez" feia quinze anys que vivia amb el seu home i ja tenien vuit fills. El marit, com hem vist en capítols anteriors, durant la guerra havia estat alcalde de Pedro Martínez, en acabar la

contesa va ser pres i va morir a la presó de Granada. Tanmateix, la seva dona no creu que fos aquesta la raó del seu empresonament, ja que creu que les detencions eren més arbitràries, i que no calia ser dirigent perquè els franquistes et llevessin la llibertat i la vida. Solament, segons la Rosa, havies de ser d'esquerres:

"¿Que si tuvo que ver que luego lo pusieron a la cárcel? ¿Y los que no habían sido "ná" y los metieron? ¿Mis hermanos no les pusieron? ¡A cuatro! ¡Porque eran de izquierda! Y a la cárcel, y del pueblo ¡afusilaron unos cuantos!"

Durant els quinze anys que la Rosa i el seu home van viure junts ella no va treballar fora de casa perquè amb tanta colla tenia feina de sobres, i, a més, perquè amb el que el seu home guanyava fent de ferreter, en tenien prou per viure. A l'empresonar al marit i quedar-se vídua la Rosa hagué de responsabilitzar-se de l'economia familiar, car els fills encara eren massa joves. Al sofriment de la pèrdua del seu home hagué de sumar les penes per trobar treball i el cansament i les fatigues de quan en tenia: anar a fer les matances, blanquejar cases de rics, rentar roba a les dones dels patrons... començava un període de la seva vida en què els dies es presentaven encara més durs del que havien estat els ja dolents anys anteriors:

"Allí sí que teníamos casa. La casa de mis suegros. En una casa de mis suegros vivíamos, que la hizo "pa" nosotros. Mis suegros vivían al lado y el corral era muy grande y hizo una casa y nosotros vivíamos allí. Cuando yo me casé y hasta que nos fuimos aquí (a Sabadell) estuvimos allí.

Yo me casé con 23 años. Estuve "casá" 15 años y tuve 10 hijos. Tuve cuatro chicas y cuatro chicos, se murieron dos. Se me murieron dos niñas pequeñas y ocho que tengo aquí. "Toos" estamos aquí (Sabadell).

Allí en el pueblo cuando me casé ya no hacía "na". ¡Si tenía, si en 15 años tuve 10 hijos! Pues se me juntaban "toos"

chicos, chiquitillos, "toos" chicos. El mayor tenía 14 años cuando mi marido murió, que murió cuando... se murió en la cárcel...y yo allí, lavar, blanquear, hacer matanzas y "too" eso. Mi marido antes de morir, antes de meterlo en la cárcel ¡que lo metieron! Allí se murió. "Pos" teníamos dos o tres, tres burros y se dedicaba a la herrería. Los hijos no servían "pa" trabajar cuando él se murió. Tenía mi Francisco 14 años y no hacía "na"".

El treball no era pas un desconegut per la Rosa, per ella, com per totes les dones que anem descobrint a través de la investigació, el treball era una part íntimament lligada a les seves vides. La Rosa als 14 anys va començar a fer de "minyona" a casa d'uns rics del poble, quan ja feia temps que coneixia totes les ocupacions d'una casa, car la mare havia tingut tretze fills i necessitava molta ajuda per tirar endavant tota la tropa. En casar-se va continuar amb l'ofici de tota la vida: netejar i ordenar la vida dels altres, però ara a la pròpia llar , i per tant sense jornal.

Quan li empresonaren l'home, els fills hagueren de començar també la seva trajectòria laboral. En Francisco, el cap de la colla, va anar a fer de pagès a La Caldera i les nenes i els més petits van espavilar-se per anar a espigolar, i més tard, també les noies, a servir de "minyones":

"Cuando pequeña, entonces a servir, estaba allí en mi casa y con mis hermanos y mi padre. Mi padre era pastor, mi madre no trabajaba ¡con tantos hijos! ¿Cómo iba a trabajar? Tuvo trece. Y cuando mi madre se murió, pues "na" más se había muerto una, pues quedábamos doce. Y cuando mi padre se murió, pues todavía quedábamos once. Que son once los que han muerto ya aquí (a Sabadell). Ahora, ya en "na" de tiempo han muerto¹.

Cuando empecé a servir en el pueblo tenía 14 o 15 años. Estaba de día allí -en casa de los ricos-, y cuando anocheía en casa de mis padres. ¡En mi casa! Estuve en una casa nueve

¹. La Rosa tenia 84 anys al moment de la entrevista

años, en una misma casa, de los...ella era hija, hermana de Casares, y él era hijo de ¿cómo voy a decir? ¡Rafael Martínez que se llama!, de los Tarabita²⁰. ¡Ya ves tú, nueve años! Que su madre estaba enferma y yo fui la que lo cuidaba. Y así que me ve me abraza y me besa (en una visita que va fer al poble) y dice -él ya estaba casado, y tenía dos hijos solteros-, y dice: "¡Esta la de Sánchez ¡ésta es mi segunda madre! Que mi madre estaba enferma y ésta era la que nos cuidaba".

Allí en aquella casa estuve nueve años sirviendo. Tenía mi Francisco catorce años cuando se murió mi marido y no hacía "na". Ya luego se fue a un cortijo y estuvo allí ¡hasta que se vino! (a Sabadell). Estuvo allí en un cortijo que le llaman La Caldera, estuvo de labrador de Guadix. Y mi hija pronto ¡servir y trabajar en el campo!. Estaba en una casa sirviendo como una criada, haciendo las cosas de la casa, la comida, lavando. Y a la noche se venía a mi casa y por la mañana se iba a la casa".

La Rosa, a Sabadell, viu amb un dels seus fills i la seva jove. Quan vam fer-li l'entrevista la jove li feia companyia i al cap d'una estona s'hi va afegir la filla, que en arribat aquest punt de la conversa va intervenir per explicar ella mateixa el que feia en el poble.

"Iba a la casa de los Charcones. Cuando iba a los Charcones ¿cómo iba a venir a casa? Iba y venía de vez en cuando. Porque como estábamos en los cortijos... Y hacíamos, pues lo de aquí, guisar, lavar, blanquear. Lavábamos en el río, allí en un riachuelo, allí de río no hay, por Pedro Martínez no pasa un río ¡ni nos quieren!".

Un altre testimoni de l'absurditat del concepte de població activa femenina el constitueix l'Ángeles. Tenint l'home empresonat al penal de Guadix, havia de sofrir aquesta penalitat alhora que realitzava grans esforços per trobar feina o un mos per posar a la boca dels seus fills. No sempre va aconseguir-ho:

"¡Y mi niña²¹ pequeña que se murió. Con trece meses y con los ojillos abiertos y con la boquita...y no tener "pa" darle ni una gota de agua caliente.

A mi hermana se le perdió la cabeza del hambre. A la Virtudes se la tuvo que coger mi hermano y llevársela tres meses. Iba por el pueblo con una cebolla y la iba escupiendo y diciendo:"¡estamos arreglados cómo Negrín no vuelva!".

Luego ya llegó el verano, ya había trigos y se arregló un poco. Fueron años muy malos. Fue del 40 al 46. Mi crío tenía dos años. El que no pasó la guerra ¡el que no ha "pasao" aquellos tiempos! Hoy no pasa faltas nadie. Compraba un pan y lo cortaba en cinco partes, para el crío y lo guardaba para írselo dando como si fuera un canario. Y yo me iba a escardar a Ulailas Altas²², y cuando llegaba al mediodía que hacían el cigarro nos pagaban y iba a comprar medio kilo de algarrobas y aquello era lo que comíamos en todo el día ¡claro! Y si cogíamos cardillos o collejas... Esto pasó después de la guerra. Durante la guerra no, todo eso fue después..."

Quan en Ramón va sortir de la presó i fins que altra vegada els separaren quan el bandejaren a un batalló de càstig, va estar treballant de forner, a jornal a casa d'en Bernadino. L'Àngeles estava molt avançada del segon embaràs i també hi treballava.

"¿Tú crees que trabajando dos años desde las cinco de la mañana hasta la una o las dos de la tarde, digo de la noche ¡Y quedar entrampado con él! ¡Porque no me daba ni "pa" comer! Ángeles- se echaba dos hornadas y ganaba cuatro duros. J.Ramón- ¡trabajar más de doce horas y tener que estar "entrampao" con él! Me ponía el kilo de pan a 20 pesetas. Y luego lo tuve que denunciar y me tuvo que pagar y decía que era un canalla. Cuando un día fui al pueblo de vacaciones (quan ja residien a Sabadell) le dije: "el canalla lo serás tú. ¡Me cago la hostia!". Digo: "vete que te voy a matar a ti y a tu hijo". Estaba allí su hijo con él, uno que le metieron

un tiro por la boca. ¡Me cago la puta que los parió a "to"!

Ángeles- iba yo y la de la panadería me dijo que fuera a darle teta a su hijo. Cuando yo ya tenía a mi Manolo. Me hacía ir a que yo le diera teta a su niño. ¡Si me hubiera dado de comer! Porque yo soy de vida y tenía leche que me hubiera "hartá" de comer aquel día, al llegar a la noche hubiera tenido leche "pal" suyo y leche "pal" mío. Pero no le iba a dar teta a su niño haciéndole falta al mío. Y me hacía de ir y de dos a tres días me daba un huevo. Decía: "toma". Y con aquello ya tenía yo que hacer teta "pal" suyo y "pal" mío. Y con eso que llegó una noche y yo le digo a éste (assenyala el seu home), "¡ay cómo voy a dar teta si yo estoy más débil?, ¡qué yo no tendré más teta!". Y dijo: "no vayas hija mía". Y a las diez de la noche llamó ella y me tuve de levantar de la cama y ir a darle teta a su niño y no fue capaz de echarme ni un vaso de leche. ¡Pero así han muerto! Ella en Granada y él "castigao" tuvo un accidente y han quedado en la miseria. ¡Es que fueron muy malos! ¡Muy malos! Porque yo iba a dar teta a su niño dos o tres veces al día, y con un plato de comida o pan, un trozo de tocino o un par de huevos cocidos ¡algo de comer! "¡Pero cómo quieres que dé teta a tú hijo si no me echas de comer?".

Pues él ganaba diez pesetas y estando yo embarazada del niño que trabajaba en el horno y tenía no sé que a qui dentro y digo "¡niño que yo ya no puedo tirar!" ¡Qué ya estaba muy "adelantá"!. ¡Que el niño se ponía de pie! ¡El hambre que tenía! .Y Ramón con trocitos de masa cogida de las maderas me hizo una tortilla de pan así de chiquitilla. Y vino "¿no tenéis trabajo o qué?". J.Ramón- no quería que hiciese una torta. Ángeles- pues sí, y ahora eso lo cuentas aquí ¡no se lo creen y eso es muy cierto! ¡Muy cierto! J.Ramón- han sido unos canallas y muy malos. Ángeles- al terminar la guerra ¡aquello fue una herejía!. Luego ya se fueron pasando los rencores, arreglando algunas cosas, había más trabajo y fueron poniéndose las cosas en su sitio. ¡Las cosas como son!"

Però abans de que les coses anessin prenent un altre caire

encara van passar anys. L'Ángeles per segona vegada va quedar sense marit i ara estava acompanyada del seu filllet. Si era difícil criar-lo essent-hi tots dos, com s'ho faria tota sola?.

"...y mi niño todos los días ¡angelito!, tenía yo que blanquear las cuadras, la casa y ¡oye! y el servicio de la casa y mi niño con dos añillos no me lo dejaban entrar a la casa. Y todo el día estaba en la puerta de la casa. El chiquitillo, allí sentadillo en el tramo, mirando a ver si me veía por la casa ¡qué animales! ¿Eh? Ahora voy al pueblo ¡jódete! Ahora tiene de trabajar y blanquear como los demás²³. Y yo voy con dinero ¡oye! Que han sido gente muy mala, muy mala. Al terminar la guerra y entrar ellos, aquello...

J.Ramón- igual que ahora, como eche la derecha a Felipe González y pongan a Fraga, "pos" tenemos la misma dictadura que con Franco, tenemos otra igual..."

Quan no es tenia feina en el mateix poble i el treball era en els camps, o quan tampoc es tenia treball en el camp, però les dones anaven a espigolar per vendre el que podien collir i amb els diners immediatament comprar una mica de pa, havien de deixar les criatures petites al poble. Confiaven en alguna àvia o en les criatures més grans perquè en tinguessin cura, però tot sovint els petits quedaven a les mans de Déu. L'Ángeles recorda un dia que va perdre d'aquesta manera el seu nen. És, com una mena de malson, una barreja de l'angoixa de no poder menjar i l'angoixa de la recerca desesperada del nen. Encara ara, quan ho recorda, lliga els fils del seu record amb frases dites no del tot coherentment. És un ofec que s'intercala en el record i que expressa tota la desesperació i desolació d'aquells instants:

"...estuve una vez veinticuatro horas sin comer. ¡El hambre que pasamos! ¡Y perdimos una noche el niño! Fui a espigar, de aquella zorollona y por la tarde mi hermano me llevó un plato de cocido y quedó al día siguiente volver. Y toda la tarde

corriendo y bueno. Y me fui, me llevé un saco, y las tres, las cuatro de la tarde y sin "na". Y mi hermano no venía, que "pa" qué, cómo no venía y estaba ¡sin agua, sin comida! Cogí el saco a cuesta y fui al pueblo, cogí la "cebá", la molí y la fui a vender y no encontré a nadie que me la comprara... y yo sin comer.

El niño estaría en casa la de la Niña Bonita, o en casa con la abuela. Y llego a casa y digo "¿y mi niño?". Y dice: "¿es que no estaba contigo?". Y digo:"no". Y ya era las diez de la noche ¡a oscuras! ¡Yo loquilla "perdía"! Y voy a... y digo: "¿tú has visto a mi Manolo?". "Sí pero ya se fue".

¿Pues sabes donde lo encontramos muy al final? En un hoyo. Se había tirado y se había quedado dormido en medio de un hoyo de "parvas". Por ahí donde hay la molinera, allí. Total que voy y al otro día, "dende" el día antes que no había comido. Desde lo que mi hermano me llevó, que no comí nada y tuve de acostarme sin comer porque ni me compraron la "cebá" ni pude molerla. Aquello fue, unos años muy malos, si tengo que contar la historia de la vida, aquello fue porque ninguna de las mujeres tenía para darme mi...miseria..."

Evidentment, el testimoniatge d'aquestes dones, serveix per demostrar que no té sentit parlar de població activa en aquestes circumstàncies. Dones i homes havien de treballar per poder menjar; i treballaven sota una extremada explotació, solament quan els donaven feina.

2.3 Sobremortalitat, desnutrició i malalties

Salas Larrazábal fixa el nombre de pèrdues per supermortalitat, és a dir, per desnutrició i malalties en 630.500 sofertes des del 1937 a la zona republicana i fins al 1943 a tot Espanya. Al marge de la polèmica sobre si la xifra és alta o baixa la realitat és macabra perquè les xifres que poden semblar abstractes són el nombre d'homes, de dones i de criatures que la van sofrir. Les fonts orals serveixen, una

vegada més, per descobrir aquesta veritat, les fisonomies, els noms i els cognoms de les persones: aquest pare, aquesta mare, un espòs, una esposa, uns fills...

En les poblacions com ara Pedro Martínez, en què els anys de la guerra no van suposar anys de penúria sinó, ben al contrari, anys de treball i aliments, el contrast encara és més colpidor, per què quan es parla de fam no és cap metàfora, literalment la gent es moria de fam, o de les seves conseqüències. Per això s'entén que les mateixes persones que quan recordaven els "latifundis" col·lectivitzats, expressaven algunes queixes i crítiques, quan la memòria els porta a la postguerra parlen dels anys anteriors amb satisfacció, perquè es treballava, es menjava i els organitzadors -diuen ara- no ho feien tan malament.

Els nostres entrevistats han fet memòria dels morts de gana i donen quatre noms: la filla de l'Ángeles, el fill del Tartaja, un home que anomenen el Viñedo i un germà de la Luisa Cazorla Delgado.

Aquesta misèria infame, a la fi, era la demostració del fracàs econòmic d'un govern que no va tenir més remei que arbitrar algunes mesures, per amainar aquella fam de la població. Per exemple, el muntatge de menjadors populars. A Pedro Martínez van organitzar un menjador de beneficència a la Caserna de la Guàrdia Civil, on, segons l'Ángeles, repartien "potaje" fet de llenties, que no arribaven sempre als plats dels indigents perquè algun dels guàrdies se les quedaven per vendre-les d'estraperlo:

"La guardia civil había montado unos comedores que hacían potaje de lentejas, pero se las llevaba el Porlas para vender de estraperlo. Y uno se murió, el hijo del tartaja, "na" más salir. Salía del comedor que estaba en el cuartel de la guardia civil. Y el Viñedo también se murió de falta de comida."

La gana, la brutícia, la misèria, les pèssimes condicions de vida, tot ajudava a agafar malalties, especialment

digestives i dermatològiques ²⁴. Les poques defenses que es tenien feien que una malaltia que en altres condicions no hauria representat cap perill, aleshores acabés fins i tot amb la vida del que la patia. La família de la Manuela no es va escapar, tampoc, d'aquesta plaga. Els nens amb sarna, el marit malalt...

"...sarna, cogió un sarnazo. Cuando pasó la guerra una sarna...Me tuve, por poco nos morimos, se me mueren mis hijos y mi hija. ¡Qué lastima! ¡Más piojos! ¡Si nos lavábamos con esparto, que no teníamos agua! Si iba a lavar a la rambla y me llevaba a mi niño el mayor y decía: "Enrique prenda mía, con un par de rastrillos a sacar la brea" -le decíamos brea a la tierra blanca- ¡Con aquello lavábamos! Y un poquito de jabón "pa" lavar lo blanco y así nos apañábamos. Con tierra lavábamos la ropa y luego con el poquillo de jabón que llevábamos la ropilla blanca. Porque a la ropa blanca no podía echarle tierra, le echábamos jabón, pero todo lo otro ¡con tierra!

Venía de trabajar tenía de acostarles. Ves ese ¿va marrano? (i la Manuela assenyala un dels néts que ara ella cuida, completament net i polit). ¡Por eso! allí en el pueblo no podía como los cristianos ²⁵ porque por ser marrano lo sería aquí también²⁶, y aquí tengo a mis nietos como una patena y voy sacando una pila de casas a flote (es refereix a la casa del seu gendre, vidu, la seva pròpia casa i cases de "senyores" on hi va a fer feines), y allí no podía ni lavarlos. ¡Es que no tenía! ¡Si tenía de coser a luz del candil porque hasta me cortaron la luz! ¡Porque no pagaba la luz! "Pos" a la luz del candil. El candil puesto "achina" y así me lo cosía y me lo gobernaba. Y es la verdad.

Y venía de trabajar, los lavaba con trapos, los ponía así, los acostaba. Menos cuando no me los llevaba a la rambla a lavar, y si hacía un buen día llevaba una colcha que tenía, los liaba a todos, los llevaba allí y luego así que se secaban los trapos se los ponía y me venía. Si más historia que la mía no encontrareis que ésta. Pero verás como no te pueden contar

que me pillaron robando ni que me pillaron haciendo... ¡qué el hambre es muy cobarde! Esto ni yo ni mi marido.

Mi marido como se murió de hambre, porque como enfermó del hígado de tantas hierbas como comió, de tantas "marranás" como comió, de tanta harina de "cebá", de tanta harina de centeno, de tantas cosas, enfermó del hígado y se murió. Porque era un hombre que no ganaba "na" más que para el pan y no lo probaba, pues así se murió.

Y el canalla de Don Antonio, el médico, "pos" no quiso ni que me pusieran a la "beneficencia" que le decíamos entonces allí, que no teníamos seguro ni teníamos "na". Mi hijo el Juan cuando nos mandaba una receta el médico decía: "máma no padezca que nosotros nos pasaremos sin comer hoy. Y con lo que gane, le compra a pápa la medicina porque si pápa se muere que no se muera con el regomello de que no hemos comprado las medicinas". Y entonces le comprábamos las medicinas.

Y el tío canalla aquel, le picó porque como era tan rico y tan de derechas y mi marido era de izquierdas "pos" no quería y todo lo que le mandaba era "pa" matarlo como, lo mató. ¡Todo eso es lo que he "pasao"! Todo lo que te estoy diciendo."To" lo he "pasao". Lo que te digo ¡todo lo que te digo es el evangelio! ¡Y porque no me acuerdo de tanto que sino con toda la vida y con todo lo que he "pasao"! "Na" más calamidades, todo lo que he pasado calamidades del infierno. Porque hay personas que han "pasao" pero no han "pasao" lo que yo. Que la falta, el hambre, lo hemos pasado todo el mundo, pero que tantas como yo no...Porque mi marido era más "pegao" -como decían en el pueblo-no por nada que mi marido era muy trabajador, pero a escardar no lo querían a ningún lado. Cuando recién venidas las fuerzas esas, plantó a uno que le dicen el Falfa y lo tiró por la baranda de las escaleras que el susto que pilló lo puso mal, mal.

Hasta que se murió lo tuve cuatro años enfermo ¡cuatro años enfermo! sin poder salir de mi casa, pidiendo de puerta en puerta yo y mi hija. Mi hija que un día, yo no tenía ganas de ir a pedir, y le dice a su padre: "pápa, se va a llegar la Semana Santa y no tenemos que comer y la máma "na" más que

trabajar "pa" juntar un potaje siquiera". Y agarró un cesto y se fue a los cortijos. Y cuando yo llegué dice (el seu home): "mira Manuela que Petronila se ha ido a pedir y quien sabe cuando vendrá". Estaba ya que tenía quince o dieciséis años ¡los cortijos tan lejos como estaban! Y ella vino con el cesto "achina" de lleno. ¡Cómo no habíamos pedido, ella no había pedido nunca y sabían que era mi hija. ¡Hay que ver la pobre lo que estaba pasando! Pues trajo un cesto que pasamos la Semana Santa tanto bien.

Otra vez era Pascua y no teníamos "pa" matar. Y digo: "si no tengo para matar yo me voy a trabajar". Me fui a escardar ¡a la Pascua! Dice mi hija: "pápa, la máma se ha ido a trabajar y no ha preparado para hacer pastas. ¡Los niños tan chicos angelicos! Todos tienen y nosotros no vamos hacer".

Allí amasaban "nochebuenos" mantecados y todo eso. Salió... Cuando fui ya estaban los "nochebuenos" amasados. ¡Para que veas si era!

Otra vez estaba mi marido que se moría de hambre. Mi marido malo y que nos moríamos y dice mi hermana, mi Antonia: "¡Manuela que a mí no me dan, vente que vamos a la Caldera a pedir las dos!, porque ¿cómo voy a ir si tengo a mi marido trabajando? ¡A mí no me dan!". Entonces me fui sola sin mi hermana, cuando me encontré a la Pirinea en el camino y dice: "¡Ay Manuela más vale que te vuelvas porque he estado yo y Pedro "el Niño" me ha "echao" a la calle". Y digo: "¡vale que más nos da!" y seguí y llegué y cuando salió pregunté que quien era Pedro "el Niño" a ver donde vivía que no sabía donde vivía. Digo: "mira Pedro te voy a decir la verdad yo estaba temblando de encontrarme contigo". Dice "¡ay! ¿Y por qué?". "Pues mira porque me ha dicho la Pirinea que no venga que la has echado a la calle". Dice: "¡Porqué es una perra! estaba escardando y a la mitad de escardar lo ha dejado y se ha venido a pedir! ¡Estamos hasta los sesos de ella! ¡Pero a ti que no has pedido en la vida y la falta que te hace y tu marido enfermo!. ¡Encarnación sácale!". ¡Ya no tenía donde echar más! Cuando me vine por la parte de atrás, ya estaban acostados esperando lo que llevaba "pa" comer. ¡Si tú

hubieras visto el baile que liaron los niños que estaban allí esperando! ¡Si hubieras visto el baile que liaron cuando vieron que llevaba comida! Se pusieron y se inflaron de comer!;Y yo lo que lloré con mi marido muriéndose que estaba!.La última lata que le dieron de leche condensada la pilló mi hija a Manolito el de Claudio, mi hija Petronila no hacía más que pedir "pa" sacarlo.

Lo sacamos, no porque murió, pero fue porque Dios quiso, pero por falta no murió porqué mi hija pedía mucho por él ¡y todo el mundo le daba!

Cuando cayó malo tenía yo tres pesetas en el bolsillo. Salió mi hermana le mandaron 15 botes de penicilina! el canalla aquel! Ya ves tú "pa" lo que tenía, que era del hígado, que había cogido de tanta hierba como había comido. Tuvo una hepatitis que allí se llama ictericia y no se la curó. Y salió mi hija...Y mi hija lo sacó pidiendo. Y ya te digo, mi hermana salió a pedir que yo no sabía pedir y juntó "pa" la penicilina. ¡15 botes que le mandó el tío canalla hacer! ¡Qué malo el médico! Que voy a decir porqué era de derechas y mi marido de izquierdas y a mi marido no quería ni verlo. ¡De Don Antonio el médico cualquier cosa! ¡Vaya a preguntar a quien queráis y ya veras quien era Don Antonio, médico del pueblo. No era del pueblo, era de Alamedilla. ¡Qué han pasado en el pueblo muchísimas faltas, que no había comida "pa" vivir! "Na" más te puedo decir que hemos sido los más pobres! La más pobre del pueblo quizás he sido yo!.;Pero la más "honrá" también he sido yo!".

2.4 Escassetat però sense fam.

Els relats anteriors els feien les persones més pobres de Pedro Martínez, perquè les desigualtats en un règim de vida com el descrit emergeixen fins i tot dins la misèria. La diferència provenia fonamentalment de ser jornalер sense terra i per tant dependre del treball assalariat, o tenir un ofici sense dependre tant d'altres, o fins i tot, de tenir una

petita parcel·la on poder conrear una mica de cereal que podia fer-se servir com a moneda de canvi. Per això, l'Ascensión Vaca Vaca i el seu home en José Valero, tot i ser d'esquerres poden recordar que d'altres van passar moltes més penalitats car ells almenys, no van passar gana:

"Entonces mi padre tenía unos cuantos olivos y luego tuvo que venderlo todo y se quedó sin "na". Cuando entraron tuvo que vender los olivos y todo lo embargaron. Nosotros nos apañábamos. Yo hacía antes, aunque hemos sido de izquierdas yo tenía una miajilla de tierra y mientras mi marido ha "estao" hecho un negro²⁷ trabajando en un cortijo que le llaman Ulailas Altas, con las dos cosas, pues no estábamos mal.

Cuando votamos a las izquierdas lo echaron. Pero después de la guerra lo llamaron. Y él dijo que quería para él y para sus hijos, pan. "Yo sí me dan pan macizo estoy". Porque era un hombre que entendía mucho de la labor. Dice: "y si no, no estoy".

Y entonces le dieron una cartilla matilera y le sembraron un piojar de garbanzos y de aquí ya sacó "pa" la harina. Pero otros pasaron hambre. Una que le dicen Petronila, que está por cierto viviendo aquí la madre (a Sabadell), no tenían para comer y tenía a su padre enfermo y dice "mi padre se ha "echao" sin comer". Y yo había cambiado un jamón por harina para hacer pan y lo cocía en la brasa de un brasero y todas las aspas las echaba allí y cocía. Y le dí. Y digo: "¡toma! un plato de aceitunas, un trozo de tocino y pan".

Yo tenía un cerdo y lo teníamos escondido para que no lo cogieran los falangistas y teníamos de criarlo a escondidas. Pero muchos han pasado mucha hambre después de la guerra. Muchos se han muerto de hambre. Uno que le decían el Viñedo se murió de hambre".

La María Jesús s'havia casat als vint anys amb en José Martínez Miranda. Tres mesos més tard, aquest, va caure del carro i es va matar. Ella era una dona jove però amb un caràcter que ja destacava per la seva fortalesa, i a pesar de

la tristesa i la pena del moment, va decidir que no aniria a treballar al camp com la majoria del poble per matar-se per mal viure. Ella aprendria un ofici i s'hi guanyaria la vida. Totes les dones, poc o molt, sabien cosir, però a ella a més li agradava fer-ho i a casa, la mare tenia una màquina, així que decidí que treballaria fent de modista. Quan la Maria Jesús va quedar vídua encara no havia començat la guerra. El seu pare era a la presó i ella va anar a viure amb la mare i tots els germans. Era la gran i juntament amb la mare i el germà que la seguia portaven el pes de la família. Així ens ho contà el seu germà:

"Allí vivíamos, había personas que pasaban hambre, otras pasaban media hambre, otras arreglaban la familia. Arreglaban con lo que ganaban. Nosotros teníamos el negocio (un forn) aquel que teníamos y no pasábamos hambre. Aunque teníamos mucha falta de muchas cosas, tanto de ropa como de, ¡en fin!, como en clase de obreros. Y ganábamos allí, pues yo y mi madre estábamos ganando, que mi padre estaba en la cárcel y mi hermano el mayor se murió ¿eh?, en el año 33, que murió de un dolor que le dio. Que en el año que se sorteó que se murió y no pudo ir a la mili. Estaba ya sorteado para ir a la mili. Murió el día 26 de aquel setiembre que eran las fiestas del pueblo. Y luego ya, pues quedé yo y una hermana que es más mayor y yo que vengo detrás, y entre mi hermana que era costurera y entre yo y mi madre, pues llevábamos la casa. Y nos quedamos siete y así fuimos tirando..."

La María Jesús ho recorda:

"yo trabajaba a las casas de los ricos, a coser que era mi oficio. Si me miraban pero a la gente que había allí, había que no la miraban como a mí. Ganaba poco, pero en fin ¿ya hemos "pasao" no?

Yo estuve casada tres meses "na" más, que se murió. Pues cuando esto que te he "contao" aún estaba soltera. Mira a los tres meses de estar "casao" se mató mi marido con un carro y

como entonces no había seguro ni "na", pues me quedé sin nada, sin paga ni "na". Pues tuve que enseñarme a coser y buscarme la vida honradamente. Cosiendo en las casa de los ricos y en la casa de los pobres ;también! Y en mi casa y así pues he ido apañándome, "pa" que nadie me diera de comer. Yo solita me enseñé a coser no tengo que agradecersele a nadie. Pues eso, tuve que aprender yo sola, porque pasó aquello para no haber de irme al campo a trabajar o ponerme a servir, pues puse remedio para poder trabajar por mi cuenta. Mi madre tenía una máquina de coser y con ella pues me busqué la vida".

La Luisa Cazorla recuerda que a casa seva "mi padre tenía en la cámara un cajón de garbanzos y una caldera llena de garbanzos. Y hasta, por cierto, en los garbanzos había ratas, en los garbanzos...Que "pasemos", pero decir hambre, hambre no. O sea que en mi casa no "pasemos" hambre. Escasez, pero así hambre no, pues si no podías tener dos hatos, pues tenías que tener uno. Y si podías en vez de calzado, pues tenías que ir medio descalza, pero al menos comer, comías. Comías "descalzao". Sí yo he comido, pero mi José (un dels seus germans), que iba así a la Campiña a segar y estuvo muy malo de no comer y a los poquillos días se murió. Y otro de los Viñedos, no sé como lo llamaban, también se murió de hambre, también... La cosa se puso peor de la guerra "palante", pero de la guerra "pa tras" las personas de otra manera, luego cuando la guerra se acabó fue cuando entró el hambre y la sarna. ¡Pillábamos unos sarnazos! Toda la gente con unos sarnazos, los pies hinchados, las manos "asín", de "hinchá"...y todo era falta de... de hambre".

2.5 Una sortida per viure: L'estraperlo

L'enorme extensió del mercat negre dels productes agrícoles s'explica per la escassetesa d'aliments que va seguir a la guerra, per la desorganització de l'activitat agrícola i per la manca de mitjans, especialment bestiar de camp i adobs;

prolongada per la guerra mundial i el posterior "bloqueig" econòmic que va patir el país. Aquesta és la interpretació oficial avalada per una enorme caiguda dels rendiments que registren les estadístiques agràries, que va fer que sorgís el fort mercat negre, en el qual els que disposaven de més recursos econòmics cobrien les seves necessitats alimentàries a preus desorbitats molt per sobre dels oficials.

J.M Naredo, quan investigava l'estraperlo que es produí amb els productes agrícoles de les grans finques d'Andalusia Occidental, va trobar moltes dificultats per analitzar-lo perquè en general apareixia jurídicament encobert en les comptabilitats de les finques, bé perquè en casos excepcionals no hagués tingut importància bé perquè no hi era reflectit ja que en el seu dia havia estat oportunament segregat. En les comptabilitats a què va tenir accés no va trobar la suposada enorme caiguda en les produccions²⁸ llevat dels anys 1945 i 1949, de catastròfiques collites. En canvi, en alguns casos constata una extensió i o intensificació dels conreus, per eliminació del "erial" o "machon" i dels guaret "blanco" que s'arrossegava del sistema de conreu "al tercio" ²⁹. Per tant, afirma que l'estraperlo va ser possible, més que per una penúria de productes agraris, per la dissociació originada per la guerra entre els grans centres consumidors que fins l'últim moment es mantingueren fidels a la República, i la zona productora en gran escala d'aliments de primera necessitat.

Els procediments administratius amb els que el Nou Estat va pretendre restablir l'abastament alimentari denoten el seu caràcter parcial i insuficient, tant per les rigideses pròpies de les pràctiques burocràtiques com pels interessos sòlidament implantats en el nou poder polític, on l'administració participava, més o menys directament, de les enormes possibilitats lucratives que oferia el mercat paral·lel. És a dir, a pesar que l'administració ho tenia difícil per intervenir, si no ho feia era perquè "entraba en contradicción con los intereses de empresarios y agricultores" ³⁰.

Les persones que es dedicaren a l'estraperlo no es poden tipificar fàcilment, perquè és diversa la seva procedència

social. Des dels mateixos agricultors a persones espavilades d'altres classes socials més desvalgudes que saberen fer grans fortunes del no res, i també jornalers sense feina que amb activitats estraperlistes de poca magnitud pogueren sobreviure a l'època i fugir de la gana.

Així, per exemple, l'Antonia, que al recobrar la llibertat es va posar a treballar al camp, al cap de dos anys es va casar amb un home que a més a més de treballar el seu terreny, es dedicava a fer d'estraperlista intercanviant diversos productes, cosa que va permetre, a la seva dona, deixar de treballar fora de casa, perquè amb el que ell guanyava anaven vivint tots dos:

"yo iba a espigar, a la aceituna, y ya cuando me casé ¡pues ya en mi casa! Mi marido ya pues el trabajaba. El era a veces estraperlista, estraperlaba, iba por aceite, luego iba a por esparto, lo cambiaba por aceite, y cuando no, pues, lo nuestro, tenía él un pedazo de tierra y lo sembraba y trabajaba en lo nuestro y cuando no, pues a dar jornales. Pero yo ya nada, yo ya nada".

És a dir, per viure, havien de fer de tot, però no tothom servia per fer d'estraperlo, que era una activitat que comportava moltes dificultats quan els que ho practicaven no eren peixos grossos, sinó antics jornalers que ho feien per poder menjar i viure. En aquest sentit s'ha assenyalat³¹ la diferència entre la legislació que es volia imposar i la realitat del país. Així, la Llei del 16 d'octubre de 1941 imposava fins i tot la pena de mort pels estraperlistes. De fet els únics que sovint suportaven el rigor de la legislació eren les persones de pocs recursos econòmics que l'estraperlo els suposava la manera de sobreviure³². Són aquells que, en paraules de Vázquez Montalbán, "daban la cara, más o menos limpia, por otros que la escondían en la nocturnidad de las lanchas y de los pasos fronterizos organizados"³³. O com a Pedro Martínez, amagats en la foscor de la nit darrera camions que buidaven els "cortijos". La Manuela, per exemple, en certa

manera pensa que va passar tantes calamitats per seguir vivint, perquè, entre altres causes, el seu home poc coratjós no va saber, un cop el treball del camp desaparegut, buscar-se la vida en altres activitats més arriscades:

"Pero después nos casamos -recorda la Manuela González- y mi marido era muy bueno, muy bueno, ¡pero hija mía!, no tenía más oficio que ir al campo. Le fallaba el campo y él no era de esos hombres que iban al estraperlo, que iba "pa ca", que iban "pa allá". "Na" más que en su trabajo y en sus cosas... iban al estraperlo del tabaco y luego les quitaban el tabaco los que mandaban. Si salías con un costal de trigo los guardas de asalto te lo quitaban .Y más, y más..."

Malgrat la clandestinitat del negoci se sabia perfectament els preus a què els agricultors podien vendre els seus productes i si eren ells els que feien el paper d'estraperlistes podien obtenir el marge addicional. Els preus de l'estraperlo no van evolucionar linealment sinó que anaren oscil·lant segons els anys, arribant al seu màxim a conseqüència de la collita catastròfica de 1945, "l'any de la fam" ³⁴. L'estraperlo, unit a la manca de treball, als sous que foren de les poques coses que no s'ajustaren als preus de taxa i el fet que els preus de la terra no pujaren en consonància amb els dels productes, va contribuir a elevar fins a límits insospitats la rendibilitat de les grans finques del sud ³⁵.

La influència dels sous va ser fonamental³⁶ en la capacitat de finançament del sector agrari de la dècada dels quaranta. El fet que el percentatge d'assalariats en la població activa agrària fins a la dècada del 50 es mantingués per sobre del 50%, unit a l'escassa inversió agrària i de les despeses corrents, explica la importància relativa de la massa salarial. Així, els sous pagats durant els anys 1942-1943 van representar el 78% del totals d'inputs del sector agrari. S'ha demostrat com, prenent com a base el període 1933-1935, l'evolució dels índex salarials i preus percebuts pels

agricultors fins l'any 1951 són netament favorables als empresaris d'aquest sector i van contribuir a ampliar els seus beneficis i estalvis ³⁷. S'ha de tenir en compte, a més a més, que s'han contemplat els preus oficials dels productes intervinguts, sense comptar que molts agricultors col·locaven els seus productes en el mercat negre a preus molt superiors.

De manera que com es constata amb els testimonis orals i afirmen els autors que han estudiat el tema "este papel de los salarios, tan providencial para los empresarios agrícolas, tuvo como consecuencia la reducción del consumo de los jornaleros sin tierra a niveles próximos al de subsistencia" ³⁸.

Moreno dóna per la província de Còrdova un jornal mig de 8,35 pessetes l'any 1941 i de 9,72 pessetes l'any 1944. S'ha de tenir en compte que les dones i els menors de 18 anys cobraven un 60% del jornal fixat pels homes per la mateixa feina de conreu. La qual cosa és molt significativa, no solament per la injustícia intrínseca que representa, sinó per la gran quantitat d'homes que es trobaven a la presó i el nombrós número de vídues existents, que feia que el sou de les dones, nens i nenes fos fonamental ³⁹.

La memòria i les observacions que fan les persones que visqueren aquells anys a Pedro Martínez coincideixen amb les conclusions de l'estudi esmentat. Aquesta és l'anàlisi de Joaquín:

"¿Qué hacían con el pan? ¡Pues estraperlarlo! Los señoritos en dos años ganaron más que en... todo lo que perdieron en la guerra, y todo lo que... ¡Claro! ¿No ves que el trigo lo vendían al precio que querían? ¡Y los garbanzos! ¡Y las lentejas! ¡Todo!. Lo vendían pues a los que venían a comprarlo, "pa" hacer estraperlo con aquello. Se lo llevaban en bestias. Otras se lo llevaban en camiones, otros ¡cómo podían! Sacarlo de noche ¡como fuera! pero en el pueblo no tenían ¡cómo si se iba todo a fuera!".

El pa que quedava a Pedro Martínez el podien comprar només

els privilegiats. D'aquesta manera comprava el pa la Luisa Cazorla Delgado, quan podia fer-ho. Les persones que tenien les vint pessetes que arribaren a cobrar pel pa, no sempre gosaven entrar a la fleca per la porta davantera, ja que era molta la gent que no podia comprar-ne, i llavors, per por, per vergonya, per no fer mal, qui sap!, anaven a buscar-lo d'amagat per la porta de darrera.

"¿Que vale veinte pesetas el pan? ¡Pues veinte pesetas! Íbamos a casa la Cristina por la puerta de atrás. Nos lo vendía el pan pero para que no saliéramos con el pan por la puerta grande de delante de tanta gente... ¡Qué había gente que no podía! ¡Veinte pesetas no podían!".

Més d'un testimoni de Pedro Martínez afirma que el pa costava 20 pessetes, segons Naredo, el preu clandestí del pa, es va situar en els pobles entre les 15 i les 18 pessetes el quilo, sent el preu oficial al 1947 de 0,55 pessetes els 100 grams en la ració de primera categoria. S'equivoquen els que donen el preu del pa a 20 pessetes?. Era a Pedro Martínez més car que la mitjana d'Andalusia?

Els cigrons també assoliren un ample mercat negre, sobretot després de les males collites de 1945 s'arribaren a pagar-se a 20 pessetes quilo (1000 pts la faneca, al voltant de 50 quilos).

Al 1941, també de mala collita, costaven 16 pessetes. Quan finalitzava la dècada i l'estraperlo de productes agraris s'estava acabant, es pagaven a 7 pessetes. Per tant, durant la dècada dels quaranta el preu dels cigrons per terme mig va oscil·lar al voltant de les 12 pessetes quilo ⁴⁰. Una faneca de blat (43 a 44 quilos) era igual a una arrova d'oli (11,5). Un quilo de blat era igual a 1 quilo de mongetes seques i a 1 quilo d'arròs. La importància dels preus dels cereals i especialment el preu del blat recau en el fet que va passar a desenvolupar el paper del diner i a servir de pagament dels agricultors als botiguers i artesans, a la vegada que servia d'unitat de comptes en els intercanvis de productes que es

produïen sobretot entre els agricultors, que respectaven unes certes relacions.

3. EL RETORN A PEDRO MARTÍNEZ

Sembla que el nou caire que prengué la guerra europea a partir de l'ofensiva aliada amb la invasió del Nord d'Àfrica el juliol-agost de 1942 i la capitulació del mariscal Von Paulus a Stalingrad, el 31 de gener de 1943, tingué una relació directa amb les formes repressives de l'estat franquista que repercutí en el món penal. A partir de final de 1942 en endavant apareixen una sèrie de lleis que tenen com a característica comuna la de presentar tots els detinguts a les presons espanyoles per fets de guerra com a involucrats en fets de sang. Però com diu Solé i Sabaté ⁴¹, seria erroni de creure que aquest és un procés lineal, car presenta unes alternances que tenen molt a veure amb el context polític internacional, encara que aquest no l'explica totalment.

La llei del 16 d'octubre de 1942 concedia llibertat condicional a tots els penats per delictes de rebel·lió militar amb condemna de 12 anys i un dia fins 14 anys i 8 mesos; i la llei del 13 de maig de 1943 als de penes de 14 anys, 8 mesos i un dia fins a 20 anys. El mateix any 1943, per decret del 12 de desembre, es concedeix la llibertat condicional als penats de 20 anys i un dia a 30 anys, sempre que hagin complert cinc anys de condemna (aquest decret fou ampliat per un altre del 26 d'octubre de 1945 que incoava els expedients de llibertat condicional sense cap limitació) ⁴². Qui hagués complert normalment les tres quartes parts de la pena tenia possibilitat d'accedir a la llibertat condicional, però li calia viure sotmès a un control continu que era exercit a cada província i dependent del Ministerio de Justicia, per la Delegación Provincial de Libertad Vigilada. Sovint el pres que s'acollia a la llibertat condicional sofria estranyament de la població, cosa que podia significar haver de viure a més de 100 o 250 quilòmetres de la seva residència habitual ⁴³.

3.1 L'Antonia: de la presó (1943)

A l'Antonia, la condemna de la qual havia estat rebaixada a 12 anys i un dia, va obtenir la llibertat el 20-XII-43 ⁴⁴. Li concediren la llibertat acollint-se a la llei d'octubre de 1942, i, segons el que solia passar esperava amb angoixa saber a quin lloc la desterrarien.

"Yo el expediente lo tenía comunista ¡ya verás!. Ya ves que cuando me dieron la libertad, cuando vinieron los telegramas para la libertad, nos dicen, la secretaria del director de la cárcel -que era también del Partido Comunista, era de Almería- ¿Tú no has sentido nombrar al Capitán Menéndez, en la guerra? ⁴⁵. Era de los más mayores. Era la mujer del Capitán Menéndez. Y... ella estaba en las oficinas, era una chica, una mujer muy culta, Josefita Palma, se llamaba. Era también muy joven. Y dice: "Estamos pendientes de que llegue... ya había salido el decreto de los 10 años y un día". Y yo era de las de 10 a 12 años y un día. Y dice: "¡Antonia ya están vistos los telegramas en el despacho!". Dijimos "¿sí?". Digo "¿a ver a ver?". Porque muchas temían que las desterraran. Y digo: "¡ay! ¿Donde nos desterraran a nosotras?". Dice: "veremos a ver".

¡Cuando nos sale con una alegría! "Ya se ha ido el director", Don Manuel, que se llamaba, "ya se ha ido el director", y dice: "vais a ver el expediente ahora".

Y luego ¡no se me olvidará no! Pero yo no sé cómo pueden hacer estas cosas tan ¡tan contrarias! Decía el expediente: "aunque marxista peligrosísima con anterioridad al Movimiento, pero es digna de disfrutar la libertad propuesta por el Caudillo y residir en su pueblo". Con que ya no se pueden contradecir una cosa con la otra ¡aunque marxista peligrosísima! ¡Y con anterioridad..."

Quan va recobrar la llibertat, l'Antonia era presa de dos sentiments diferents i aparentment contradictoris, per una banda una immensa felicitat, ganes de fruir de la llibertat, per l'altra, una sensació difícil de definir, una barreja de

por i de mandra de retrobar alguna gent de Pedro Martínez. Aquells que havien facilitat el seu empresonament i la separació d'aquells que estimava. Però el temps, que diuen que tot ho arregla apaivagà els rancors. Els odis es reblaniren, de manera que molts s'alegraren del retorn de l'Antonia, fins i tot aquells que, per la seva ideologia, no hauria pogut imaginar que la rebrien amb simpatia:

"Pues cuando llegué al pueblo después de la prisión, pues que yo aquello lo encontraba ¿cómo te diría yo? muy raro. Y de yo tener ahora de empezar a vivir con aquella gente que tanto había odiado y que tanto mal me habían hecho. Pues yo me pensaba que sería aquello, para mí una cosa que ¡que más a gusto lo hubiera yo "pasao!, ¡me lo pasaba en la cárcel, que vivir yo entre aquella gente que tanto daño nos hicieron! Pero en fin, llevé un desengaño en el sentido contrario. ¡Se pobló todo el pueblo en venirme a verme! Aún estábamos acostados y una tal, que se llamaba Angustias, la de Serafín, ¡toca la ventana, de "madrugá"! ¡Bueno, muy temprano! "Eustaquia, Eustaquia ¿es verdad que vino tu Antonia anoche?". ¡Y era gente de derechas! "¡ Sí!". Dice: "¡Ay pues "levantarsu" que la veamos!".

¡Tú sabes las ganas de vernos todo el mundo!!Madre mía! Los de Ulailas Altas, los del Niño Alonso (cortijos), pues toda esa gente vino a verme a mi casa. Mira tuve la casa al menos 15 o 20 días que no se desocupaba. Pero gente, ya te digo de uno y de otro lado, ¡más de los míos desde luego!, pero que de la gente de derechas también, también vinieron".

Des de l'inici de la guerra la societat és va polaritzar en dues parts molt definides. L'Antonia va perdre la llibertat i va romandre tancada amb aquesta idea de societat ideològicament i objectivament dividida. Quatre anys més tard, a pesar que la divisió subsistia, la mateixa misèria i el terror que hagué d'aguantar la classe treballadora possibilità que certa gent de "dretes", sobretot en una comunitat tan petita on tots es coneixen i fins i tot molts tenien lligams

familiars, sentissin la profunda injustícia que s'estava produint, arribant a una mena de solidaritat. Tanmateix la rebuda que tingueren l'Antonia i les seves amigues, no pot enganyar-nos, les coses havien de canviar molt a pleret, la gent covarda i l'ambient enrarit seguia encara existint. I la mateixa Antonia va poder comprovar-ho rebent una denúncia de propagandista comunista simplement perquè tenia el costum de llegir els diaris a alguns veïns i amics ⁴⁶, o perquè els explicava anècdotes de la presó:

"Pues ¡claro!, venía el que fue mi suegro Gaspar, unos primos hermanos míos, venían siempre a que les contara cosas de la cárcel y en fin, y luego venían a que les leyera el periódico. Una vez vino una editorial sobre Franco. Se le pidió la devolución del peñón de Gibraltar y venía un relato grande y venía cosas que siempre hablaba del Partido Comunista. ¡Y claro!, una mujer que le decían la Pastora, (su marido era primo hermano de mi marido (del seu futur marit), ¡y claro!, yo leía el periódico y ella sentía que nombraba a los comunistas y ella se pensaba que las explicaciones que yo daba que era algo ¿cómo te diría yo? ¡Algo clandestino! ¿Sabes? Pero me formuló... ¡Que me denunciaron! Que decían que yo tenía reuniones en mi casa.

Y mi hermana estaba sirviendo con el Niño de la Pina y entonces le mentaron al cabo Rosa, ¡que era un cabo muy malo! Y le dijo, "la hermana de su criada, esa tiene una denuncia". Dice: "¿y de que se trata la denuncia?". Dice: "pues porque hace reuniones clandestinas en su casa y la van a meter en al cárcel". Mi hermana se quedó... Entonces ya preguntó "¿pero qué pasa?". "No sabemos "na". Aquí no se ha dicho "na"". Y ya, aquella misma tarde me llama la guardia civil, al cuartel de la guardia civil. Y dice: "¿Usted es Antonia Valle?". Digo: "si señor". Dice: "pase allí arriba donde la oficina, donde estaba el sargento". Y digo yo: "¿para qué he sido yo llamada aquí?". Y dice: "¡para que vas a ir otra vez a la cárcel!". Digo: "¡Pues mire desconozco los motivos!" ¿A, qué desconoces los motivos? Tú eres la que das lecciones de comunismo y tú

eres la que tiene tus reuniones y tal con la gente y tal...-
digo: ¡Pues mire usted, yo se lo digo y se lo repito que eso
es incierto! Y si no esa persona que haya "venío" a
denunciarme, que haya dicho eso, me la pone usted delante de
mí, a ver ¿a ver en qué reuniones? ¿Y a ver que hablo yo de
comunismo? Digo: "yo lo único que le digo a usted, yo no he
negado ante un tribunal que he pertenecido a un partido
comunista ¿sabe usted?". Digo: "pero ya debería usted
comprender que si ya hace cuatro días que he salido de la
cárcel ¿cómo hoy me voy a complicar más mi vida para yo
meterme otra vez a donde ¿a donde he salido! ¡Esto si yo lo
siento o no lo siento! ¡Esto queda para mí!". Digo: " mire
usted yo leo lo que dice la prensa, ahora si es que porque yo
soy comunista yo no puedo leer un periódico que lo ha tirado
la prensa a la calle. Digo: pues entonces es que ya quiero
saberlo si yo no puedo leerlo, yo quiero que me lo digan
ustedes". Digo: "yo no puedo leer más que lo que diga el
periódico, y yo lo que dice el periódico lo entiendo, ahora si
el que escucha, no lo entiende y lo falsifica de esta manera,
de otra manera, yo quiero que usted me ponga por delante a
esa persona".

¿Pues sabes lo que hizo aquel hombre? Cogió el papel y dijo:
"Mire usted la denuncia", y hizo así y lo rajó. Dice: "lo
único que le digo: que si usted siente algo que se lo quede",
dice: "¡porque hoy las paredes escuchan!". Dice: "y sí algún
día puede usted, tome mi consejo, ¡y si algún día puede
salirse de este pueblo! ¡Sálgase!". Dice: "y cuando vaya por
lo alto de la ermita", hizo así con su alpargata, dice: "y
hasta la tierra que le quede a dentro ¡expúlsela!".

¡Fíjate tú, que persona! Y ya se ve, cómo rompió la denuncia
ya quedó ¡como mentira! aquello ya quedó como mentira, pero yo
ja había pensado !otra vez me voy a la cárcel!"

3.2 En Manolo: del servei militar, 1943. La vida d'un pastor

En Manolo quan va tornar de tot el seu complet "aprenentatge"

bèl·lic, va arribar a Pedro Martínez i va comprovar que el món s'havia ensorrat. Era un malson. Tanmateix, la vida seguia i com que no podia ni somniar en formar una llar pròpia, ell i la seva companya van anar a viure a casa els seus pares. Arribaren els primers fills però la situació econòmica no canviava així que l'estada a casa els avis es va prolongar disset anys:

"Cuando vine de la mili, pues ¡aquello era el trastorno más grande del mundo!

Casado ya, con dos hijos y sin tener a donde trabajar y sin tener a donde "aplegarme". Luego estuve muchísimo tiempo con mis padres. ¡Hasta 17 años! Mi familia y mi mujer y mis hijos con mis padres. Y aquello era un descalabro porque a lo mejor te avisaban hoy para que fueras a trabajar a ganar una miseria de 10 a 11 pesetas y a lo mejor cuando llegabas allí se juntaba mucha gente y decían: "bueno fuera todos". Y "pa" llevarse la comida para ir a trabajar a lo mejor había tenido tu familia de pedir "fia" y a luego "pos" como venías y no podías, no habías ganado "na", pues el fracaso completo. Y esa ha sido la vida un pilón de años".

Poca feina i mal pagada pels perdedors de la guerra amb el cos de la guàrdia civil que no solament servia eficaçment per vigilar que es respectessin els sagrats drets de la propietat, sinó que exercia una intensa activitat repressiva que servia per crear el clima de terror necessari perquè la gent, fins i tot aquella més conscient, valenta i compromesa, deixés de qüestionar la situació política, econòmica i social.

"Y si ibas a trabajar tenías el tiempo de echar seis horas de trabajo y echabas pues lo que a ellos les daba la gana. Y por ejemplo reclamabas, cómo a mí me pasó muchas veces, que yo me ha gustado reclamar mucho con la razón, "pos" te echaban al cuartel de la guardia civil y allí te limaban a palos. Porque en una ocasión por estas mismas cosas, "pos" me llamaron al cuartel de la guardia civil a las diez de la noche y me

soltaron a las dos de la mañana. ¡Hinchadito de palos! Completamente "hinchao". Si no hubiera sido porque mi mujer - que en paz descansa- y mi madre fueron en busca del secretario (el secretari de l'ajuntament més tard va ser el patró d'en Manolo), y les dio una esquila y entonces me dejaron en libertad y me entregaron. Y así ha sido toda la vida en tiempo... Y no sólo la mía, sino de toda la gente de allí. Hasta que nos vinimos aquí a Barcelona. Así ha sido toda la vida, tener de trabajar de día y de noche, de día tener de ir escardando y luego la noche si tenías una miaja de bestias tenías que pillar y irte a por una carga de leña de noche. Y si no tenías bestias tenías de echártela a cuestras. Así yo he pasado por la pantalla una pila de veces y tengo las costillas y "toas" las tengo como un papel de fumar, "gastás" completamente y la columna completamente "estropea". Esa es toda la vida que hemos hecho".

Quan en J.Martínez Alier va realitzar el seu estudi del latifundi al camp de Còrdova entre 1964 i 1965, va trobar que "a través de muchos años de coacción y violencia, se ha interiorizado, el terror al aparato represivo", de manera que afegia "aun la mayoría de los pocos que "tienen ideas" determinadas no se atreven a "propagarlas", així que "el control político es en gran parte interno". Amb tot, encara en aquells moments la Guàrdia Civil era eficaç i necessària com a "represión externa que refuerza el miedo" ⁴⁷. Les entrevistes realitzades a Sabadell, font d'estudi d'aquesta treball, ja no mostren aquesta por ni recel. Evidentment el moment històric d'aquest treball, en aquest aspecte, ha canviat rotundament. Nogensmenys considero que existeix, a més a més, una important diferència: mentre que en Martínez Alier va entrevistar a obrers que s'havien quedat en els mateixos pobles d'origen, mentre que els informants d'aquesta investigació, són dones i homes que recorden la seva vida des d'un altre medi menys opressor i que, entre d'altres motius, van emigrar del seu poble, precisament per no suportar aquella forta subjecció. Marxar va ser una forma de rebel·lar-se. Molts tenien "idees"

com diu Martínez Alier. Tenien idees i alguns les havien posat en pràctica. Aquest va ser un dels factors fonamentals i motiu decisiu de cercar noves terres on fos possible viure amb més dignitat i llibertat. Si la trobaren o no, és una altra qüestió. Al poble quan es tenia la sort de treballar, la feina era en qualsevol ofici. És important retenir aquest fet, perquè serà un altre factor que més endavant els permetrà de llançar-se a l'aventura de cercar feina i treballar en l'ofici que sigui. Així ho veu en Manolo:

"En los pueblos, "cucha", en los pueblos hemos trabajado de "to". Hemos cortado esparto, luego cuando arrancabas el esparto tenías de echarte a cuesta y ir a una romana a pesarlo y a lo mejor, pues si pesaba por ejemplo dos arrobas, la romana se comía cerca de una arroba, y estabas todo el día trabajando "pa na", porque luego te pagaban el esparto a "na". Y cuando uno no estaba en el esparto, pues estaba por ejemplo en un cortijo, pues tenías de estar trabajando de día y de noche. De día labrando y de noche tenías de estar cuidando las bestias, y tenías de estar todo el día trabajando, y de noche por ejemplo si llegaba un día de viento que era muy corriente allí, todos los días, pues si se aventaba un poco las 300 o 400 fanegas de verano tenías de estar subiendo al granero hasta que se terminaba a lo mejor era a las tres de la mañana y estabas todavía encerrando grano. Y rompiendo el día, pues tenías de pillar un carro o la era o lo que fuera, a trabajar. Que esta ha sido la vida de los pueblos.

Y si te encartaba, porque allí tenía uno de saber todo los oficios, si veías que te salía, como yo que he sido una persona que estado con ganado mucho tiempo, pues durante el invierno te ibas a Sierra Morena a ligar con los lobos. Te quedabas seis meses sin ir a tu casa. Y lo que veías, porque no tenías, más amparo que eran las estrellas. Y si estaba bien en estas fechas estabas harto de comer, ¡pero ganando un duro cada 24 horas para tu familia! Mi familia podía tirar porque era con el secretario y le daban todo, harina, los garbanzos y todo se lo daban "pa" vivir. ¡Qué vivir! ganaban, o sea,

trabajabas "na" más que para la comida. ¡Y contento porque tenías los niños, les tenías de dar de comer! Porque un duro en aquellas fechas era como si hoy vas con 20 duros y te tienes de apañar con 20 duros. Pues a reventar porque estaba la mujer y los críos y no tenían "na" más que la ropilla que traían puesta y si la hacían un agujero, pues tenían que pegar un remiendo, lavarle la ropilla, secársela para cuando se levantaran por la mañana, al otro día los críos pudieran, porque no había más ropa en casa que era esa.

Y si se terciaba, si yo no estaba haciendo esto que te estoy diciendo del grano, pues estaba en el jornal y tenía que estar pues todo el invierno, pues sacando de una tienda y luego si estabas los dos meses de verano que ganaba los 50 o 60 duros, los dos meses de verano, pues ya te habías comido todo el dinero. Era coger lo de la temporada de verano y decir toma y seguir otra vez pidiendo de "fiao" hasta otro año. Y eso ha sido..."

En Manolo feia de pastor a Sierra Morena cuidant les ovelles i les cabres del secretari de l'Ajuntament de Pedro Martínez. Aquest home era un dels que va saber aprofitar-se de la misèria i la necessitat de l'època per convertir-se en un dels més rics del poble i per tant, aguditzar les mancances de la majoria.

A certes zones d'Andalusia coincideix un minifundisme⁴⁸ amb grans latifundis. A Pedro Martínez, en certa manera, existeix també aquesta coincidència ja que algunes famílies tenen petites parcel·les que ajudaven a fixar els treballadors a la terra i a pagar sous més baixos. Bosque Maurel explica que a l'Andalusia mediterrània, aquesta dicotomia, entre petites parcel·les i latifundis "que pudiera calificarse de sierra, que cubre las áreas montañosas más elevadas de las grandes sierras béticas (Ronda, Nevada, Filabres, etc.) y que tuvo siempre -desde la dominación musulmana y quizás antes- un claro carácter comunal, todavía vivo y palpitante ⁴⁹", va ser la base de l'important paper de la ramaderia en general, inclosa una certa transhumància de bestiar de llana de Sierra Nevada i

de l'Alta Alpujarra a les terres de secà.

En Manolo explica com arribaven fins a la Serra Morena a pasturar els ramats dels secretari l'individu que emparat en el seu càrrec de l'ajuntament no sols va fer-se ric espoliant totes les bèsties del poble a canvi de blat, sinó que es va apropiat de la finca dita de la Jurisdicción pertanyent a l'Ajuntament, el caràcter encara comunal de la qual permetia que la gent del poble que tenia poques bèsties les portessin allà a pasturar.

"En Sierra Morena, pues iba en el término de Linares, en el término de La Carolina, toda la parte esta desde Jaén desde la Virgen de las Cabezas. Pues allí habías de estar de día guardando el ganado "pa" que comieran y de noche tenías que estar, pues al orden y encendiendo tres o cuatro lumbres alrededor del "ganao" porque sino los lobos te quitaban al "ganao" durante la noche. Y eso ha sido la vida.

El ganado era de un secretario que era el amo del pueblo. El secretario del ayuntamiento, sí el oficial que tenía todo el "ganao" del pueblo. Pues tenía todo lo que le daba la gana, porque era el dueño. El alcalde, el gobernador, el todo, era del secretario. Se hizo del "ganao" porque cuando se acabó la guerra, pues él tenía una fábrica de harina y por una fanega de harina le tenían de dar una bestia. Y todo el "ganao" que había en Pedro Martínez se hizo de él, el tío. Y con el cuento que era el secretario pues podía pactar como le daba la gana. Y aquella finca que hay del ayuntamiento del pueblo, pues era de él. Toda la gente que estaba comiendo de estas cuatro cuadrillas de "ganao", pues las hizo fuera de allí y él se hizo dueño de "to". Cogió la tierra y la finca de la Jurisdicción que era del ayuntamiento y se hizo con "to" el ganado".

Quan en Manolo va començar a fer de pastor era un nen que treballava per la finca de La Caldera, coneixia ja, les serralades amb els boscos d'alzines i sureres de Sierra Morena. El secretari ho sabia i quan en Manolo va tornar del

servei militar va anar a buscar-lo perquè li portes les seves ovelles. Els tractes, que més s'haurien de qualificar de xantatge que no pas de contracte laboral, els va fer, per aquesta mateixa raó, amb el seu pare.

El testimoni oral d'en Manolo, com anteriorment el de l'Ángeles, demostren com les fonts orals permeten conèixer la fisonomia, no solament dels que van passar misèria i fam i per tant la història "dels sense història", sinó ,també, conèixer els que van fer colossals fortunes a costa d'aquella misèria i aquella fam, emparats amb càrrecs oficials, en aquest cas l'administració local. Aquestes actituds i aquests comportaments ajuden -com deia més endarrere- a entendre perquè fou possible el franquisme i el reforç social que va tenir de certs sectors de la societat:

"Yo estaba trabajando en el cortijo de la Zarzadilla y como yo conocía de chiquillo la parte de Sierra Morena -era maestro en esto- pues el tío se llevó las ovejas a Sierra Morena y claro, "pa" que yo fuera con las ovejas le dijo a mi padre, que mi padre tenía unas pocas de bestias de cabras, las tenía en la "Jurisdicción". Y le dijo a mi padre: "mira si quieres tener las bestias allí, que vaya tu hijo a cuidar mis ovejas". Y así estaba en Sierra Morena a ligar ;con los lobos!

Tenía una chispilla de dinero, de mi padre, las cabras y una pila de marranos y luego los vendía pero luego aquel se quedó con "to" el pueblo entero".

3.3 En Sebastián: del Servei Militar (1944). La vida d'un segador i un muler.

"Luego me casé. Cuando vine de la mili y si la historia de atrás es grande, esta también es grande, porque me casé. Por fin me casé, pero siguió la esclavitud conmigo. Me casé, me la tiré y a la mañana siguiente ¡a segar! Porque eso de trabajar por cinco o seis pesetas, de noche y de día, pues yo creo ¡que ya está bien! Me daban la comida y estaba todo el día arando,

estaba todo el día sembrando, estaba todo el día arando de luz a luz, y eso lo hacía durante el invierno y cuando llegaba el verano, pues dejaba la yunta y me iba a segar por ganar un poquito más. Tenía que ganar cuatro semanadas, me estaba segando luego terminada la siega me agarraba a la era a ventar paja u otra cosa y esa ha sido mi vida ¿sabe? Un día de siega. Todo el día segando. Una vez que era de día, estabas preparado para segar a penas era de día a levantarse. La siega se cogía a destajo por cuenta, por cuenta de uno, allí se hacía un monte y tenía 20 cuerdas o 30 cuerdas y se hacía un monte entre varios compañeros de trabajo. Y a penas se hacía de día estabas segando. Te levantabas y a segar. Dormíamos allí ¡claro! juntabas parvas, te echabas la manta y allí se hacía la cama. Cuando pintaba el día te levantabas y derecho a segar y a las nueve o las diez de la mañana, pues te comías unas migas de lo que te hacían. Las hacíamos nosotros, un compañero, pues hacía las migas y luego a las doce en el caldero ya traían la harina o el pan y el agua, eso nos lo traía el picadero, que era uno de tantos de la cuadrilla de la siega. Un chaval joven de unos dieciocho años que era el que nos servía el agua, el pan, el aceite, los ajos, total que es el que nos servía. Nos lo traía del cortijo del dueño de la siega. Cuando llegaba que estaba ya oscureciendo que a duras penas no podías ver la siega, no podíamos ya cortar, pues entonces "plegábamos" y nos hacía una sopa con un coscurrillo de pan y aceite, una sopa y un ajo, nos lo comíamos por la noche. Y de mediodía el puchero a las tres o a las cuatro de la tarde. Y al mediodía el gazpacho, sal y vinagre y agua. Y a la noche la sopa. Eran tres comidas. Ese era un día de siega. De vez en cuando el que iba de encargado, el manijero decía "¡tabaco!" y nos parábamos todos y nos fumábamos un cigarrillo. Te lo fumabas y ¡vamos otra vez! En cuadrilla a mejor íbamos 5,6,8 o 10 o 12. Allí él que se descuidaba un poco y no segaba no amarraba cuando el manijero, el encargado se puede decir. Que el encargado ya ves tú, iba trabajando a la par de todos. Ese lo veía que ese ya no, ese no siega más allí, como todos van a una igual, si partíamos a 500 pesetas

suponiendo por temporada al menos 25 o 30 días, de forma que si uno era menos que otro, pues al año siguiente no te cogían. Tenías de buscarte la vida por otro "lao". ¡Claro!. Y al no buscarte la vida tenías de currelar así.

Yo he sido manijero, he sido manijero en varios sitios. ¡Si manijero allí no era "ná"! . ¡Era uno de tantos! "Na" más que era el que daba la cara al patrón. "Pa" tratar el terreno y "pa" segar a gusto del patrón⁵⁰.

Yo cuando estuve con mi primo en Navas, me tiré 25 o 30 días con él a segar. Y mi primo, el pobre ya no podía, no sabía segar tampoco y ya no podía. Porque ya no, las fuerzas ya no...

Y cuando no de mulero. Un día del mulero, las 24 horas de un mulero, pues es de la forma esa que te voy a decir: Allí te ajustabas por años, a lo mejor 5, 6, o 7 meses, y tenías de encargarte de collar los mulos, lo primero de echarles pienso, a medianoche tenías de levantarte y echarles comida para que estuvieran hartos de comer "pa" que el otro día arar. Y cuando era de día tenías de sacar a los mulos, ya preparabas la merienda, el agua y a arar. Y cuando llegaba las 10 de la mañana, te parabas por un cigarrillo, cuando descansaban un poco los mulos y tú también otra vez, hasta las 12 que parabas "pa" dar de comer a los mulos, te hacías tu gazpacho. En el campo le echabas de comer a los mulos, te hacías tu gazpacho con pan y agua y una chispa de tocino, muy poco porque el tocino es muy dañino (i riu burleta), y no se echaba mucho. Y entonces, pues, cuando te lo comías, echabas tu pienso al mulo y cuando se comían los dos piensos enganchabas otra vez, a arar otra vez. Por la tarde cuando llegaban las tres o las cuatro de la tarde, pues otro cigarrillo, enganchabas y hasta la noche. Hasta que ya estaba oscureciendo y ya parabas, ya no podías arar. Juntabas las yuntas y otra vez al cortijo. Llegabas al cortijo, metías allí a los mulos en la cuadra y entonces te ponían el puchero. Te comías tu puchero y a dormir a la cuadra con los animales, "pa" cuidarlos. Eso es un día de mulero. Desde que amanece hasta que anochece. Y por la noche por lo menos tres veces o un par te tenías de levantar para

echarles pienso. Y al cuarto pienso ya te levantabas, y te hacías las migas para comerlas de día, para cuando se hiciese de día estar preparado para estar a la calle".

Mentre en Sebastián realitzava aquestes tasques segons la temporada o la sort, la María Jesús tampoc s'estava quieta. Treballava de modista i de repassadora de roba, però com que la majoria de les famílies del poble eren molt pobres, la María Jesús tardava anys i panys per cobrar la feina que li encarregaven, així que per equilibrar les despeses de la casa, a més a més, feia la matança del porc de les finques del voltant:

"Cuando me casé, trabajaba con la máquina de mi madre, y después de diez años ya compré una máquina. Yo he trabajado, pues toda la vida, hasta 70 años que tengo². Cosía "pa" la gente, cosía pantalones, cosía chaquetas, cosía vestidos, cosía de todo, de todo que se me presentaba, yo lo cortaba y todo. ! La mejor vida que me he "pasao! Porque si me hubiera de ir al campo, pues hubiera de haber "pasao" más feo ¿no? Y así, pues como yo me busqué mi faena pues me he "pasao" la vida buena, ahora por lo demás, pues pasando más que... no hacía más que coser, y muchas amigas mías y vecinas han "estao" en mi casa aprendiendo y cosía muy barato, porque la gente no ganaba "na". Y yo "pos" tenía de arreglarme "pa" mirar que la gente ganara que si yo iba a pedir más de la cuenta, "pos" no me llevarían faena, porque la vida estaba mala y nadie ganaba "na". Todos trabajábamos por amor al arte, por no estar parados, porque hace falta ganar aunque fuera poco.

Luego cuando me casé y estuve con mis hijos me levantaba a las cuatro de la mañana, "pa" subir el agua "pa" lavar en la puerta a mis hijos. Luego había que hacer los "mandaos" "pa" luego estar "to" el día cosiendo "pa" ganar un poquito "pa" ayudar a mi marido. Porque también estaría una pena que el

².Aquesta conversa està gravada el dia 23-6-84

estuviera ganando dos reales y yo me los comiera en mi casa. Pues por eso me levantaba a las 4 de la mañana "pa" subir el agua⁵¹, lavar, hacer los "mandaos" y luego estar todo el día cosiendo para poder medio vivir. Las cuentas las llevábamos entre los dos, si él ganaba un poquito y yo podía arrimar otro poquito pues podíamos vivir mejor. Todo eso lo he tenido que manejar yo, porque yo era la que había en la casa, porque él no venía de 14 a 15 días venía una vez. Pues yo tenía de estar de pensar en "to"⁵².

La cuestión de si me pagaban o no los vestidos, era cuestión de la vergüenza de la gente, ¿hoy no hay gente que se mete en una casa y dice: "mira si me pilla pues pago el alquiler y si no, no". Eso va a la conciencia de la persona y esto a veces pasaba conmigo. Conmigo y con todo el mundo.

Tuve que ir a hacer matanzas en invierno, por eso, porque si se me cortaba la faena en mi casa, para que no me faltara. "Pos" cuando yo no he tenido faena en la costura, aprovechar las cosas un poquito. Me tenía que dejar mis hijos con mi madre y ella me los cuidaba mientras yo trabajaba por fuera de la casa, porque mi hombre estaba trabajando y no venía pues de 14 a 15 días a la casa. "Pos" yo me las tenía de apañar, yo tenía de llevar las cuentas mientras que podía, y todo, en fin.

En la matanza hacíamos, había quien mataba 18, 20, 10, 12 marranos. Estábamos allí de noche y de día, pelando cebollas, lavando tripas, haciendo morcilla, luego haciendo los chorizos, salchichones. Nos tirábamos 5, 6 o 7 días, nos tirábamos en cada sitio. Luego nos daban lo que se les antojaba y ya está. Ellos con sus matanzas y nosotras veníamos con las manos cruzadas a nuestras casa. No me acuerdo yo lo que ganaba, a lo primero ganaba yo 4 pesetas, cosiendo ganaba yo 4 pesetas y en las matanzas ganaba un poquito más. No me acuerdo si nos pagaban 8,5 o 10 pesetas me parece. En la matanza no había hora..."

Una vida de treball (la María Jesús, amb tota probabilitat, no figurava en cap estadística com a persona activa): tenir

cura de la casa, dels fills, del marit quan hi era, cosir fins que la llum ha fugit dels ulls i ja no pots ni enfilar l'agulla, les matances del porc fora de casa, a les finques de la rodalia. Però a la María Jesús no l'espantava la feina. Des de molt joveneta, com la majoria de les noies, sabia el que era treballar en totes les feines de la casa, que en aquella època eren molt més pesades del que ens podem imaginar. Per exemple, per fer la bogada havien de caminar molt perquè a Pedro Martínez no hi havia aigua corrent. Al poble solament hi havia la font on cada matí les dones feien cua per arreplegar una mica d'aigua per les necessitats de la casa. Era una font amb dolls més o menys irregulars segons la sequera de l'any i, per tant, depenia de com estaven de plenes les rambles que travessen els camps (la major part de l'any seques). A les afores del poble, hi ha algunes fonts, la més propera era Les Ercillas, altres més lluny, eren al mig dels "cortijos":

"Cuando yo tenía 17 y 18 años, nos íbamos a lavar muy lejos a Olivares, otro sitio el arroyo de la Ercilla. Y lo pasábamos regular. Íbamos muy lejos y teníamos de llevar una bestia "pa" traer los trapos. A veces cuando llovía teníamos de llevar los trapos chorreando, "pa" traerlos, otras veces nos los traíamos secos. Total que lo pasábamos unos días mejorcitos y otros veces peor. Íbamos una semana sí, otra no. Juntábamos trapos, siempre íbamos 4 o 5 vecinas, llevábamos nuestra bestia, la comida "pa to" el día, nos íbamos por la mañana muy temprano y nos volvimos a la noche. Estaba lejos, duraba una hora, hora y media el camino. Madrugábamos lo suficiente en el verano, que no nos pillara el sol en el camino. Nos íbamos con la fresca y llegábamos con la fresca al pueblo. En invierno íbamos más de tanto en tanto".

3.4 En Joaquín del batalló de càstig (1945)

Quan en Joaquín feia tres mesos que havia tornat de la guerra se'l van endur altra vegada. I d'aquesta no va tornar fins

l'any 1945, quan ell tenia 26 anys. La situació a Pedro Martínez era dramàtica. La seva família havia estat cruelment destruïda pel franquisme. Amb poc temps desmereixeren totes les bèsties que el seu pare havia pogut salvar de la finca on treballava, quan arribaren els antics propietaris, i ben aviat començaren a conèixer la desesperació de la gana. Coincidint amb l'empobriment progressiu, va arribar la mort de la mare que va ser el cop de gràcia per acabar d'enfonsar el seu pare:

"Cuando yo estoy contando mi vida en el batallón pero no he dicho nada de mi familia, que es lo que pasaron cuando terminó la guerra. ¡Nos quitaron todo lo que teníamos y lo que nos llevamos al pueblo, pronto lo barrieron! Cuando empezó la guerra mis abuelos ya estaban en el pueblo (els avis d'en Joaquín que havien fet de "labradores" a La Caldera quan ell era un nen i s'estava amb ells). Pero yo estaba con mis padres. Mis abuelos estaban en casa de una tía mía, de la tía Florencia, a las parvas aquellas que estaban en las eras. Allí vivía mi abuela. Y claro, al llegar el hambre, pues que no te la quitabas de encima, el hambre y en cueros, descalzos. ¡Y como no ganabas "pa" comer". ¡Allí había más hambre! No comías "na" más que durante el verano, mientras les sacabas la cosecha a ellos. Una vez que acababa la cosecha y la metían dentro... ¡Si un pan valía, un pan valía dos duros!.. Lo que valía de estraperlo allí en el pueblo. El que tenía dinero pues podía comprarlo y él que no... Llevando trigo no tenía, no te faltaba nada, pero los que no teníamos nada, ni trigo ni dinero, y con el jornal teníamos que comprar el pan, pues ¿cómo ibas a comprar el pan con dos pesetas o diez reales que se ganaba? Tres pesetas estuve yo ganando en Pastelero (una finca) tres años, tres pesetas estaba con el barro a ver ¿cómo vas a comprar con tres pesetas si valía un pan 10 pesetas?

¿Animales? ¡Que va! no podías criar nada. Teníamos nosotros un... ¿yo que sé los pavos que había en mi casa, cuando terminó la guerra? Cuando terminó la guerra ¡los pavos que había en mi casa! Y había once cerdos ya criados, grandes, una marrana de cría y era la marrana de Juan Líndez, que nos la

dio antes de irse a la guerra. Que a él lo recogieron y le dijo a mi padre: "llévatela y cuando yo venga ya nos arreglaremos, todo lo que críe, porque se va a morir de todas maneras aquí sola".

Y esa, ya ves tú, en tres años casi, se llenó mi casa de... Además teníamos 40 cabras de crías de leche y se fundieron en ¡pocos meses! Si de hambre, se murieron de hambre. Te denunciaban cada día, si ibas al campo y no te dejaban. ¡Todo era de ellos! No podías pastar con ellas, no te dejaban hacer hierba, no te dejaban hacer "na", pues pasto, nosotros no podíamos comprar pasto. Pues vender, que estando mi padre a los carniceros, ya ves tú por tal de si vendía una, por tal de si podíamos comer, hasta que se fundieron todas. O sea que al poco tiempo en mi casa, pasar hambre a pasar hambre pero ¡a todo pasto! Y ya ves...

Dos años después de llegar yo, fuimos a Pastelero, ya empezamos un poco mejor. En el 46, nosotros estábamos en Pastelero, en aquella finca. Fuimos trabajando tres, trabajábamos en la finca una hermana mía, yo y mi padre. Trabajando ¡pues en el campo! La hermana en la casa como cocinera ¿no?, como si para arreglarla. Y sin embargo no ganábamos los tres no ganábamos "pa" que comieran los otros ¡no! ¡Es que no llegaba!".

4. ELS SOUS A PEDRO MARTÍNEZ

No és possible amb les dades que tenim fer una anàlisi dels salaris pagats, tanmateix, dels records d'aquestes persones, en podem extreure una aproximació dels sous cobrats a Pedro Martínez entre 1942 i 1946. Sabem que en J.Ramón treballava de forner amb un sou de 10 pessetes el dia, com que realitzava les dues fornades -treball dia i nit- en guanyava just el doble. En Manolo fent de segador parla d'un jornal de 10 a 11 pessetes (però afegeix que en els dos mesos d'estiu es treien de 50 a 60 duros). Fent de pastor es reduïa a la meitat, és a dir un jornal de 5 pessetes, però amb menjar abundant. En

Sebastián diu que segaven per 500 pessetes la temporada de 25 a 30 dies, el que seria, doncs, un jornal de 20 a 16,6 pessetes/dia. En Joaquín -que no era més jove que els altres homes esmentats -afirma que l'any 1946 treballava a la finca del Pastelero guanyant de 2 a 3 pessetes. La Maria Jesús repassant roba tenia un sou de 4 pessetes, i fent matances - havia d'estar fora de casa aproximadament una setmana- un jornal que anava des de les 8,5 a les 10 pessetes.

En resum, sembla que podem afirmar que són sous per sota els que indica Moreno Gómez per Còrdova ⁵³, cosa molt probable car ja abans de la guerra els sous cobrats a Pedro Martínez estaven per sota dels reglamentaris.

5. CAUSES DE L'EMIGRACIÓ DELS ANYS CINQUANTA. UNA SEGONA REFLEXIÓ.

La cruel mobilitat de la guerra va possibilitar que algunes persones malgrat els horrors, poguessin albirar nous horitzons. Mentre, les que restaren al poble, especialment, dones: mares, germanes, esposes...patien els immediats dies de la postguerra, la fam, la por, la solitud, la repressió. Quan els absents retornaren, no ja de la guerra, sinó de la seva continuació: batallons de càstig, servei militar... sofriren junts més repressió i necessitats. En aquest sofriment germinaren canvis de mentalitat, que a la vegada possibilitaren nous pensaments de fuga. Aquestes dones i aquests homes havien fet una guerra revolucionària, havien participat, a la reraguarda, en experiències revolucionàries. Ara es trobaven submergits en una vida absolutament fosca i terrible. Dels discursos revolucionaris havien passat als silencis prenyats de por. O pitjor, a la necessitat que ofega qualsevol pensament que no vingui de l'estómac ⁵⁴.

Per altra part totes les revoltes, totes les lluites en el camp andalús s'havien produït perquè es creia fermament que algun dia la terra seria de qui la treballés. La rotunda coerció i repressió feia impossible mantenir aquestes idees. A

més, què els retenia a Pedro Martínez? La majoria no posseïen ni tan sols les quatre parets que els aixoplugaven. Cada dia es despertaven amb la incertesa de saber si aquell dia els donarien treball o no, i per tant, si menjarien o no.

Certament una vegada conegudes les dificultats diàries, quotidianes de la gent, s'entén més la decisió d'emigrar. Després de conèixer la història de la Petronila, aquesta noia, quasi nena, que amb decisió ha de prendre el camí dels "cortijos" per demanar una almoïna pel pare malalt i la mare desfeta i humiliada, ¿no es més fàcil comprendre que fos ella la que insistís perquè tota la família abandonés el poble cap a una nova terra?. ¿Què importava la incertesa del desconegut, davant l'insuportable realitat del conegut?. Eren tots tan pobres, que res els lligava. Irònicament la manca de qualsevol petita propietat els deixava lliures per abandonar el poble sense enyorança.

Un altre tret d'aquesta societat com és la forta mobilitat per trobar treball, pot ser addicionalment un punt que ajudi a la decisió d'emigrar. En efecte tots han de buscar la feina cada dia i no poden limitar la recerca en el poble. Els homes, en la sembra i la recol·lecció, és a dir, durant una sèrie de mesos, han d'abandonar les seves famílies i han de dormir en les extenses finques, allunyades del poble. Si cal van fins a la Campiña cordovesa, o Almeria o a Jaén. Les dones, igualment, van de casa en casa fent les feines, cosint, rentant, o anant a fer les matances dels porcs, i s'estan fins una setmana fora de casa, i els nens fan de pastors, o ajuden als camps, i les nenes fan de "minyones", també fora de casa. Nenes, nens, dones i homes participen de treballs caracteritzats per la mobilitat i la temporalitat i l'obligació de separacions més o menys llargues del resta de la família. Tot això em fa pensar que la fórmula d'en Martínez Alier que el 1964 escrivia que l'emigració contribuïa a la valoració positiva de la mobilitat perquè era bo estar disponible ⁵⁵, s'ha d'invertir. Molt abans d'emigrar treballaven en feines que es caracteritzaven per la mobilitat, i és aquesta mobilitat la que facilita els mecanismes mentals

per prendre la decisió de marxar del poble per buscar una vida millor. Lògicament era necessària, a més a més, l'existència d'aquesta possibilitat, que existí quan els mecanismes econòmics d'un creixement capitalista desigual van fer que en algunes regions de la mateixa península o fora d'ella, el desenvolupament industrial i el de la construcció que l'acompanya, necessitessin gran quantitat de treballadors i en aquesta primera fase, no qualificats. Els pagesos es convertiren en paletes i en obrers industrials . I les noies del camp canviaren les neteges dels "cortijos" per les que els hi manaven les noves mestresses. No estaven ja acostumats a fer qualsevol classe de treball per a viure?.

Paradoxalment, era la mateixa situació de l'agricultura del sud, amb els enormes beneficis que els sous de misèria i l'estraperlo van proporcionar la que va possibilitar ampliar notablement l'estalvi dels agricultors, que les institucions bancàries van encarregar-se de traspasar cap a altres activitats i regions, configurant així un dels mecanismes d'acumulació de capital que van fer possible la industrialització de la postguerra ⁵⁶.

En aquest sentit l'any 1950 -amb el que tanco aquest capítol- suposa un punt d'inflexió de vital importància en les relacions existents entre preus agraris i preus industrials. Aquests últims creixen a un ritme molt superior als agraris, afavorint el transvasament de recursos cap a la indústria. Aquest comportament dels preus sembla un resultat lògic de la moderació dels preus agrícoles quan s'aconsegueix l'autoproveïment alimentari del país, a la vegada que es manté un fort proteccionisme sobre els productes industrials. Aquesta inflexió permet establir el moment en què els interessos de la burgesia industrial comencen a predominar sobre els interessos agraris que havien estat tan clarament representats per les primeres lleis de la postguerra. S'inicia així un període de progressiva industrialització ⁵⁷ que permetrà, primer a poc a poc, després acceleradament el, també, transvasament de persones del camp cap a les ciutats industrials. Homes i dones d'arreu de la península,

d'Andalusia, de Granada, de Pedro Martínez marxen cap a Catalunya, Sabadell, Torre-romeu.

És justament el 1950 quan el camp granadí té la màxima densitat demogràfica de la seva història i és a partir d'aquest any que bolcarà la pressió que produeix cap a l'emigració. Per això l'any 1950 és una data clau en la periodització d'aquesta recerca, perquè marca el punt de separació de dues situacions diferents de creixement i de regressió demogràfica ⁵⁸.

Efectivament a partir de la dècada del 50 l'emigració que encara té un caràcter tímid, és moderadament elevada, però a la dècada següent, el seu caràcter canvia i pren un caire diferent. La decisió ja no és presa de tant en tant per una persona o per una família. El plugim s'ha convertit en un devessall i les aigües es desborden.

Resumint, la decisió dels primers emigrants, de les primeres famílies, per marxar de Pedro Martínez, està algunes vegades impregnada de sentiments i actituds polítiques i socials. És una emigració que sovint participa d'una doble característica: conseqüència de la repressió franquista i a la vegada rebel·lió, fugida cap endavant, contra aquesta repressió i l'ambient enrarit dels pobles que la sofreixen. Les onades posteriors tenen ja un tret molt diferent. Els primers immigrants exerceixen de focus d'atracció dels amics, veïns i familiars del poble i és aquesta emigració, la que es convertirà en riuada desbordada (emigració en cadena).

Per poder demostrar el caire diferent entre la primera onada d'emigrants i les posteriors haurem d'estudiar un a un i detalladament els testimonis que posseïm. Solament així podrem arribar a conclusions més definitives.

1. Antonio Bernal, Historia de Andalucía. V.III. Editorial Planeta. Barcelona, 1981, p.328.
- 2.F.Moreno Gómez. Córdoba en la postguerra.p.17
- 3.Antonio Bernal, obra citada. p.329
4. Eugenia Meyer, Represión y vida cotidiana en Uruguay, dins Historia y Fuente Oral. Núm.1. Barcelona, 1989
- 5.Moreno Gómez. Obra citada. p.24
- 6.A pesar del procés revolucionari d'expropiació i apropiació per a la col·lectivitat de les finques dels latifundistes, el testimoni mostra una persistència mental d'atorgar la legítima propietat als antics propietaris. Aquesta percepció la mostra, també, més endavant en J.Ramón.
7. Les entrevistes les començarem a fer l'any 1984, feia sis anys de la mort de Franco, i per fortuna, quedava ja poca por. Solament en una ocasió varem trobar seriosa resistència i quasi hostilitat a parlar.
8. Vegeu nota núm.6
9. D.Sueiro i B.Díaz. Un imperio en ruinas. p.122
10. Els testimonis mostren una insistent afirmació de la duresa de la vida que els tocà viure. Aquesta duresa i sobretot la consciència que se'n té ajuden a explicar actituds i sentiments de molts anys després en una situació social i política molt diferent i estant ja a Catalunya.
- 11.Teresa Pàmies, al pròleg del llibre de Tomasa Cuevas, Cárceles de mujeres, també assenyala "algunos de los relatos parecerán increíbles a quien no tenga idea de la naturaleza del fascismo", i adverteix que el feixisme triomfà gràcies al reforçament de la classe burgesa.p.11. Per això Tomasa afegeix "y precisamente por eso hay que hablarlo, porque los jóvenes piensan que son fantasías".p.67
12. Per Max Gallo la terrorífica repressió que s'exercí contra el poble espanyol revela el retard de les relacions socials i humanes, exaltades en una època on dominava a nivell internacional, el nazisme i el feixisme. La modalitat del feixisme espanyol que Tuñon de Lara ha batejat de feixisme rural, va ser possible, segons Moreno, que comenta el pensament dels dos historiadors, pel subdesenvolupament espanyol i per les condicions d'un sistema fonamentalment agrari, viciat pel latifundisme. Moreno Gómez. obra citada. p.21
- 13.íd.p.18
14. De la mateixa manera que també es va esborrar durant el conegut "trienni bolxevic", o en els anys republicans del bienni negre. P.Preston. Revolución y Guerra en España.p.155
15. Malgrat que en els censos de 1930 i 1940 no s' inclouen els aturats dins la població activa.
- 16.Un intent d'aclarir les deficiències i insuficiències dels censos espanyols al respecte en Santos Gil Ibáñez, "La población activa en España, 1860-1930", tesi doctoral inèdita, citat per José Ignacio Jiménez Blanco, Historia agraria de la España contemporánea. Núm.3.p.90
- 17.Carmen Carvajal, Población y emigración en la provincia de Granada, p. 66
18. Ídem. p.68

19. Una prova que els percentatges estadístics oficials de l'activitat femenina d'aquests anys no són reals la trobo en el fet que pel 1970 i 1981 el percentatge d'activitat femenina que donen és del 12,91% i 20,57% respectivament, quan la mateixa autora a l'estudiar les migracions temporals de Granada entre els anys 1973 i 1975 assenyala com a tret més important la forta participació femenina, entre un 40 i un 50 %, que marxarà quasi exclusivament a l'hostaleria de Balears (obra citada .p.108). Com que en aquests anys la població activa no enquadra les persones en atur, queda clar el desfasament entre el percentatge d'activitat femenina i les dones que marxen per treballar. La mateixa Carvajal reconeix que "aunque la emigración tiene un carácter exclusivamente laboral, ello no quiere decir que todos los emigrantes tenían aquí una ocupación considerada como activa, pues entre los varones sí eran activos el 99,9%, sin embargo, entre las mujeres sólo eran activas el 20,5%...". els subratllats són meus, per assenyalar que crec imprecident utilitzar conceptes que no expressen allò que volen dir. El problema d'utilitzar les estadístiques, segons per quina època, per avaluar el treball de les dones, es demostra també quan es veu la imprecisió de les mateixes. Per exemple Alvaro Soto, que al menys avisa del "alto margen de error de las cifras a la hora de contabilizar el trabajo de la mujer", dóna com a taxa d'activitat femenina a Andalusia l'any 1930, el 3,67%. Com es veu és inferior al que dóna Carvajal per a Granada, que afirma que és una taxa inferior a la mitjana andalusa. A.Soto, Aproximación al estudio de la fuerza de trabajo en Andalucía en el primer tercio del siglo XX, dins Actas III Coloquio de Andalucía.p.419

20. Es tractaria de Rafael Martínez el de Tarabita, el que va fer veure que no coneixia a l'Antonia quan l'interrogava la guàrdia civil, abans d'empresonar-la a l'acabar la guerra. Vegeu pp.162 i 163

21. Segons Gabriel Renom al finalitzar la guerra un 40% de la mortalitat d'Espanya, el composaven els nens des dels nou nats fins als 8 anys. Citat per D.Sueiro i B. Díaz. Obra citada.p.135

22. És un dels "cortijos" de Pedro Martínez, Madoz ja el nomenava juntament amb els denominats "Moriscos, el Aguila, Monte-Armin i Cortijo Nuevo". Diccionario de Madoz. Madrid, 1849.p.744-745. Volum 12

23. Vegeu els canvis econòmics i d'estratificació social que afecten a l'estructura social general de la societat origen de la emigració: Pío Navarro, Mecina, la cambiante estructura social de un pueblo de la Alpujarra.

24. R.Fraser diu que hi va haver gent que va morir no directament de gana sinó de menjar tota classe d'herbes "les entraba diarrea y como estaban ya medio muertos de hambre, les venía alguna complicación y se morían. Ronald Fraser, Mijas. república, Guerra y Franquismo en un pueblo andaluz. Antoni Bosch, editor. Barna, 1985. p.93 És el que Aron Cohen explica com "los estados patológicos precipitados por afecciones infecciosas ante las que el enfermo insuficientemente alimentado se muestra especialmente vulnerable: sobre todo las gastroenteritis y las infecciones de las vías respiratorias". Aron Cohen, El marquesado de Cenete, tierra de minas: Transición al capitalismo y dinámica demográfica (1870-1925).p.721

25. Seria interessant fer un estudi de frases com aquesta que mostren una tradició de caire racista.

26. La història de la Manuela demostra la importància que per les dones té la neteja, i la crueltat i la hipocresia de l'època que imposa a les dones l'obligació de mantenir cases i persones netes i en condicions quan la realitat ho fa absolutament impossible. Encara, ara, quan la Manuela ho recorda es veu amb l'obligació de disculpar-se.

27. Vegeu nota número 25

28. Leal, Leguina, Naredo i Tarrefeta, reforçant-se en altres estudis (M.de Torres, García González i Mira Izquierdo, J.Clavera i altres.) comenten que la caiguda de la producció que descriuen les estadístiques oficials són degudes a les ocultacions dels productes que s'intentaven vendre en el mercat negre. Evolución de la capacidad de financiación del sector agrario, dins Estudios de Economía del trabajo en España. p.147

29. Divisió de l'extensió total de conreu en tres parts: una que es dedicava al bestiar ("erial o manchón"), l'altra que es deixava en guaret i l'altra que es sembrava.

30. J.M Naredo, La incidencia del estraperlo en la economía de las grandes fincas del sur.pp.82 a 86

31.J.Antonio Biescas i M.Tuñón de Lara, España bajo la dictadura franquista (1939-1975), Volum 10 d'Historia de España.p.39

32. Acusat d'estraperlo el falangista Pérez Cabo, a qui José Antonio havia prologat un llibre va ser afusellat. Havia robat, segons es deia, unes caixes de llet condensada, procedents de l'Auxilio Social, per vendre-les al mercat negre. D.Sueiro i B. Díaz, obra citada.p.142. Com diuen aquest autors l'estraperlo va ser una més de les etiquetes justificatives de la repressió que servia generalment per limitar el dret d'admissió al club dels beneficiaris del règim.(p.143)

33. Citat per Carlos Moya, El poder económico en España.p.161

34.Idem.p.91

35.Idem.p.114

36. Com demostra l'estudi: J.L.Leal, J.Leguina, J.M.Naredo i L.Tarrafeta. Obra citada. p.143 i s.s

37. La manca d'adobs i de bèsties de treball va contraure els ingressos dels agricultors actuant en sentit contrari a les pujades de preus, per això els autors citats, per fer més completa la comparació preus-salaris, calculen el cost salarial per unitat de producte que recull l'evolució dels rendiments i del nombre d'assalariats, demostrant que de forma inequívoca la relació durant la dècada del 40 va ser més favorable als empresaris que abans de la guerra. Aquesta situació va arribar al punt límit l'any 1951.

38.Idem.p.148

39.Moreno Gómez, proporciona unes taules de sous, de les diferents tasques agrícoles d'aquells anys, per la província de Còrdova, així com el preu, dels aliments de primera necessitat. Obra citada. pp. 292 a 297

40.Idem.p.91

41.J. Solé i Sabaté ,La repressió franquista a Catalunya, 1938-1953 . p.83-84

42.Idem.pp.83-84

43.Idem.p.72

44.Vegeu Annex núm.1 p.

45. Es tracta de Leopoldo Menéndez?. Leopoldo Menéndez era el cap de l'Exèrcit de Maniobra (coronel) que junt amb l'Exèrcit del Centre (coronel

Segismundo Casado), l'exèrcit d'Extremadura (coronel Ricardo Burillo), exèrcit d'Andalusia (coronel Joaquín Pérez Salas), exèrcit de Llevant (general Juan Hernández Saravia), formaven el "Grupo de Ejércitos" de la Zona Central (exceptuant Catalunya), que es varen crear el 16 d'abril de 1938, l'endemà que les tropes franquistes arribessin al mediterrani i dividissin en dues la zona governamental aïllant Catalunya de Madrid i de València.(Moreno, p.626). Segons Tuñon de Lara i García-Nieto, Leopoldo Menéndez era republicà molt vinculat a Azaña (p.484). L. Menéndez, general cap dels Exèrcits de Llevant, segons els mateixos autors, després del cop d'estat de Casado i des del dia 9 d'abril, tingué contactes amb els responsables del PCE, en realitat, diuen, Menéndez va servir d'intermediari entre la direcció del PCE i la Junta, però sense resultats. Per la seva part va alliberar els comunistes que estaven detinguts a València. Menéndez, que va tornar a Madrid, es va mostrar molt desanimat dient que no calia lluitar per la legalitat del PCE perquè el Consejo només s'ocupava de negociar la pau amb Franco (p.522). Fins el 29 d'abril de 1939 va seguir en el seu lloc de comandament, ja que l'Exèrcit de Llevant va continuar i no va abandonar les seves posicions fins que va rebre una ordre per escrit (p.528). La guerra civil.. Historia de España. Vol.9

46. Fet que era antiga costum a Andalusia: "...la lectura en corro hecha por algún letrado en beneficio de sus compañeros iletrados era frecuente".A.Domínguez Ortiz. El presente andaluz visto a través de su evolución histórica, p.152.

47.J.Martínez Alier,La estabilidad del latifundio. p.132 a 134

48. Bernal explica que el minifundi "es un régimen de propiedad y explotación agrarias sustentado en unidades base de extensión superficial agrícola cuyo rendimiento no es susceptible ni capaz de proporcionar el alimento anual de una familia; quienes detentan tales predios rústicos precisan un trabajo complementario en el mismo quehacer de actividades agrarias y se ven obligados a buscar un jornal supletorio en determinadas épocas del año". A.M Bernal, La propiedad de la tierra y las luchas agrarias andaluzas.p.60 i 61

49. Vegeu la ressenya sobre el llibre "Campos y campesinos de la Andalucía mediterránea", de Chistian Migron a Estudios Geográficos, núm.175 .1984

50. J.Martínez Alier afirma que els manijeros gaudien de poc prestigi entre la resta d'obrers, però que aquests obeïen les seves ordres, que per altra part generalment es limitaven a anunciar les hores segons un horari establert. Obra citada. p.p.162 i s.s.

51.L'aigua l'agafaven d'unes fonts que brollaven de les rambles. Un dels dos dolls era d'aigua no potable. Documentat en el diccionari geogràfic de Madoz el 1849. Encara ara existeix la font amb una cartell que indica que les aigües no són bones.

52.G. Brenan, El laberinto español p.167

53. Moreno Gómez. Obra citada. pp.293 i s.s

54. En aquest sentit Martínez Alier parla de l'existència a part del control polític, d'un control econòmic: la necessitat. Obra citada, p.149

55. íd.p.262

56.J.M.Naredo. Obra citada.p.115

57.J.Antonio Biescas i M.Tuñon de Lara, obra citada .p.31 i 32

58.Carmen Carvajal. Obra citada. p.45 i 46.